

Львівський національний університет імені Івана Франка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ХМІЛЬ ЯРИНА ВАСИЛІВНА

УДК[316.4-057.87:004.738.5:378.018.43:159.922] (477)

ДИСЕРТАЦІЯ
**СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРНЕТУ
У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА**

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Я. В. Хміль

Науковий керівник: **Черниш Наталія Йосипівна**, доктор соціологічних наук, професор

Львів – 2021

АНОТАЦІЯ

Хміль Я. В. Соціологічні аспекти використання Інтернету у повсякденному житті українського студентства – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2021 р.

У дисертаційній роботі представлено результат соціологічної концептуалізації процесів використання Інтернету у повсякденній віртуальній життєдіяльності його користувачів в контексті філософської дихотомії свідомості та діяльності. Сформовано концепт віртуальної повсякденності життя користувачів Інтернету в єдності їх свідомісно-поведінкових актів у вигляді Інтернет-свідомості та Інтернет-практик. Здійснено дефініювання основних понять, які складають цей концепт, а також сформульовано його головні теоретичні положення, валідність яких було апробовано в авторському емпіричному дослідженні особливостей використання Інтернету студентами у їхньому повсякденному житті. На підставі отриманої соціологічної інформації запропоновано перелік рекомендацій для підвищення рівня менеджменту користування Інтернетом та ефективності навчального процесу в умовах посилення дії тенденції до віртуалізації та переходу на дистанційне навчання внаслідок пандемії коронавірусу COVID-19.

У першому розділі – «Теоретико-методологічні засади вивчення специфіки використання Інтернету на рівні свідомості» – розкрито особливості аналізу та інтерпретації свідомості користувачів Мережі у низці соціогуманітарних наук включно з соціологією. На цій основі вироблено комплекс положень, які складають першу частину теоретичної основи дисертації стосовно дослідження мисленнєвих актів користувачів Інтернету; охарактеризовано поняття «Інтернет-свідомість користувача Мережі», виокремлено структуру цього поняття, його основні функції та особливості

функціонування на прикладі такої соціальної групи, як студентство. Другий розділ – «Інтернет-практики у повсякденному житті користувачів Інтернету на прикладі українського студентства» – містить аналіз поняття «Інтернет-практики» в соціогуманітарних науках, а також виокремлення його специфіки в соціології. Запропоновано класифікацію основних видів Інтернет-практик; сформульовано другу частину теоретичної основи дисертаційної роботи у вигляді теоретичних положень стосовно повсякденних Інтернет-практик користувачів з акцентом на повсякденних віртуальних поведінкових актах студентів. У третьому розділі – «Прикладні аспекти дослідження віртуальної повсякденності українських студентів-користувачів Інтернету» – наведено дані емпіричних напрацювань зарубіжних та українських вчених в контексті обраної теми та здійснено їх порівняльний аналіз з метою обґрунтування потреби проведення авторських соціологічних досліджень; здійснено опис, аналіз та інтерпретацію отриманих результатів; наведено рекомендації з метою оптимізації використання Інтернету студентами та адаптації навчального процесу до умов карантинних обмежень.

У дисертації представлені результати дослідження в контексті повсякденного використання Інтернету студентами Львівського національного університету імені Івана Франка. Дослідження реалізоване на основі адаптованих теоретичних положень структурного функціоналізму та феноменологічної парадигми, а також соціології повсякденності П. Штомпки. Виходячи з цього, віртуальне повсякдення студента-користувача Інтернету визначено як інтерсуб'єктивний світ суб'єкта, який він інтерпретує у своїй свідомості та перетворює через Інтернет-практики в процесі досягнення поставленої мети. Виокремлено дві категорії віртуального повсякденного життя студента-користувача Мережі: 1) он-лайн – коли він безпосередньо перебуває в Інтернеті з певною метою або без неї; взаємодіє з іншими суб'єктами, займає активну позицію творця контенту чи пасивно споживає його; 2) змішана – користувач у конкретний момент часу перебуває офф-лайн, проте у нього

зберігається потенційна можливість зайти в Інтернет, якщо у нього виникне така потреба.

Опираючись на матрицю візуальних даних П. Штомпки, Інтернет розглянуто як додатковий шістнадцятий контекст, в якому проявляється віртуалізація повсякденного життя студента-користувача через низку соціальних аспектів: суб'єктом виступає користувач Інтернету, діяльність якого через приналежність до соціальної групи студентства досліджується у трьох основних сферах: навчання, комунікації та дозвіллі; взаємодія в них відбувається за допомогою віртуальної комунікації, яка реалізується через переписку або за допомогою відеозв'язку. Колективом, в рамках якого взаємодіє суб'єкт, є Інтернет-спільнота, учасники якої комунікують між собою та обмінюються інформацією. У віртуальному просторі генеруються нові культурні та освітні продукти, засоби самопрезентації та самореалізації студентів, а саме: меми, ігри, програми, додатки, результати виконання навчальних завдань тощо. Всі зазначені аспекти формують віртуальну повсякденну реальність Інтернету студентства як соціальної групи на мезорівні, а також повсякденні віртуальні реальності окремих користувачів-студентів на мікрорівні. Цю віртуальну повсякденність, яка опрацьовується в Інтернет-свідомості студента-користувача Мережі, розглянуто як систему, структурними елементами якої виступають знання, оцінки, емоційні і оціночні реакції та мотивації до дії як в Інтернеті, так і поза його межами. Головними функціями Інтернет-свідомості виступають пізнавальна, акумулятивна (накопичувальна), аксіологічна (оціночна) та пов'язана з нею функція цілепокладання, творча (як реалізація цілі), регулятивна (впорядковуюча, комунікативна та інформаційна функції і т. ін.

З іншого боку, віртуальна повсякденність студентського життя в Інтернеті формується та перетворюється через Інтернет-практики, які розглянуто як конкретні, здебільшого рутинізовані (але також і інноваційні) дії студентів в Мережі, які мають певну структуру, що регулюється на основі попереднього досвіду, знань, умінь та навичок, особливостей мотиваційної

сфери свідомості. Іншими словами, взаємозв'язок елементів віртуального повсякденного життя студентів полягає в органічній єдності та кумулятивності їх Інтернет-свідомості та Інтернет-практик, коли програма практичної діяльності в Інтернеті формується і задається у свідомості і в той самий час реалізовані або нереалізовані на практиці свідомісні потенції особистості студента, пов'язані з Інтернетом, стимулюють вироблення нових мисленнєвих конструкцій, які є більш відповідними до запитів студентського повсякдення. Те саме стосується й функцій Інтернет-практик: частина їх навпрост пов'язана з аналогічними функціями Інтернет-свідомості (пізнавальна, комунікативна, інформаційна тощо), а частина носить автономний характер і властива власне поведінковій діяльності в Інтернеті: це функції віртуальної соціалізації, привернення уваги соціального віртуального оточення, отримання заохочення з боку ровесників або інших членів соціальних мереж, отримання сенсорної стимуляції, уникнення небажаної дії або взаємодії, уникнення внутрішнього дискомфорту тощо.

Головна ідея дисертаційної роботи – аналіз віртуальної повсякденності життя студента-користувача Інтернету – вимагала, по-перше, структурування цього багатовимірного феномену як системи, що структурно складається з Інтернет-свідомості та Інтернет-практик, виявлення їх складових та механізмів взаємозв'язку, головних виконуваних функцій, внутрішніх складових і т. ін. По-друге, структурно-функціональний аналіз потребує доповнення у вигляді використання положень соціології повсякденності для аналізу повсякденних віртуальних практик студентів. По-третє, слід враховувати специфічні характеристики обох складових і підібрати до кожної з них релевантні методи емпіричних досліджень, оскільки соціологічна інформація, отримана лише за допомогою однієї групи методів, може виявитися однобічною і нерепрезентативною.

Так, за результатами авторського соціологічного дослідження виявлено досить велику невідповідність між словесними деклараціями студентів Франкового університету щодо власної активності в Інтернеті та її реальним

наповненням. В процесі опитування студенти ЛНУ зазначали, що найчастіше використовують Інтернет з навчальною метою, але візуальні методи дослідження (а саме контент-аналіз скріншотів та спостереження) заперечив цю тезу. Натомість на перше місце вийшов так званий серфінг в Мережі – тобто поведінкові акти студента он-лайн, де він займає переважно пасивну позицію споживача різного роду контенту. Саме вона виступає наразі як домінуюча форма проведення повсякденного студентського дозвілля. Реальна навчальна активність он-лайн поступається усім видам Інтернет-практик: активній та пасивній комунікації в соціальних мережах, пошукові ненавчальної інформації та віртуальному дозвіллю.

Порівняльний аналіз активності студентів ЛНУ у Мережі продемонстрував, що введення карантинних обмежень та перехід до дистанційного навчання призвів до збільшення часу, проведеного он-лайн, але головню за рахунок пасивного споживання Інтернет-контенту. Навчальна активність за допомогою Мережі знизилася у порівнянні із періодом до початку пандемії та переходу на дистанційне навчання.

Таким чином, отримані результати підтвердили валідність виробленого концепту віртуального повсякденного життя користувача Інтернету та доцільність використання різних методик, релевантних двом складовим цього віртуального повсякдення, втілених у кейсі віртуальної життєдіяльності студентів. Щодо методологічних джерел, то у вивченні Інтернет-свідомості було застосовано адаптовані положення структурного функціоналізму і виділено три складові цього феномену – когнітивну, емоційно-оціночну і конативну з їх внутрішніми елементами, що дозволило охопити свідомість користувача Інтернету в цілісній сукупності її утворень. Інтернет-практики також мають свою структуру з її поділом на два складники (он-лайн та офф-лайн), але на відміну від структуралістської перспективи більш доцільним стало використання положень соціології повсякденності П. Штомпки, оскільки саме ці напрямні дозволили аналізувати Інтернет-практики глибше, крізь призму реального стану поведінкових актів студентів-користувачів Мережі.

Аргументовано, що для емпіричного дослідження Інтернет-свідомості найбільш відповідними є вербальні методи, зокрема опитування, в той час як для вивчення Інтернет-практик варто використовувати здебільшого невербальні методи (такі як спостереження) чи контент-аналіз. Тріангуляцію цих положень і методів та їх реальне сполучення в емпіричних дослідженнях апробовано в низці соціологічних досліджень – як авторських, так і проведених за участю дисертанта.

На основі отриманих узагальнень та висновків було розроблено комплекс пропозицій, спрямованих на оптимізацію навчального процесу в умовах дистанційного навчання та упорядкування Інтернет-практик студентів ЛНУ. Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані для профілактики Інтернет-залежності серед користувачів Мережі; для підвищення ефективності освітнього процесу у дистанційній формі, підвищення рівня мотивації студентів, оптимізації діджиталізації навчального процесу у ЗВО.

Ключові слова: Інтернет, віртуальна реальність, віртуальна повсякденність, Інтернет-свідомість, Інтернет-практики, дистанційне навчання.

SUMMARY

Khmil Ya. V. Sociological aspects of Internet usage in Ukrainian students' everyday life. – Qualification research with manuscript copyright.

Thesis for a Candidate Degree (Doctor of Philosophy) in Sociological Studies, Specialty 22.00.04 – Special and Field Sociologies. – Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2021.

The thesis presents the result of sociological conceptualization of Internet usage in everyday virtual life of its users in the framework of philosophical dichotomy of mind and activity. The concept of virtual everyday life of Internet users with unity of their conscious and behavioral acts, resulted in Internet-conscious and Internet-practices, has been formed. The basic concepts that comprise this concept

have been defined and the main theoretical assumptions have been outlined, their validity has been proved in author's empirical study of the peculiarities of Internet usage by students in their everyday life. Based on the obtained sociological information the list of recommendations to improve management of Internet usage and effectiveness of teaching at the growing trend towards virtualization and transition into on-line learning after COVID-19's pandemia.

In the first chapter – “Theoretical and methodological principles of studying the peculiarities of Internet usage on the level of conscious” – the features of analysis and interpretation of Internet users' conscious in Sociology and Socio-Humanities as well have been revealed. The set of assumptions has been elaborated which stand for the first part of thesis's theoretical framework concerning the investigation of modern Internet usage on the level of users' conscious; the concept “Net users' Internet-conscious” has been described, the structure of this concept with its main functions and operation illustrated by a social group of students has been established. The second chapter – “Internet-practices in everyday life of Internet users” – includes the analysis of the concept “Internet-practices” in Socio-Humanities and also exposes its specific character in Sociology. The classification of main types of Internet-practices has been suggested; the second part of thesis's theoretical basis in the form of theoretical assumptions concerning everyday Internet-practices of the users focused on students' everyday virtual behavioral acts has been stated. In the third chapter – “Applied research aspects of everyday Internet usage by Ukrainian students” – the empirical findings of foreign and Ukrainian scientists in case have been given, its comparative analysis to ground the feasibility of authors' sociological researches has been accomplished, the description, analysis and interpretation of the obtained data have been performed, the recommendation to optimize students' Internet usage and adjust to teaching under the conditions of quarantine restrictions have been furnished.

The research findings within everyday Internet usage by the students of Ivan Franko National University of Lviv have been given. The research is implemented on the basis of the author's elaborated theoretical assumptions of structural functionalism and phenomenological paradigm Shtompka's Sociology of

Everyday Life. Proceeding from this, virtual everyday life of Internet student-users is defined as intersubjective everyday world of the subject which he interprets it in his conscious and transforms it through Internet-practices while achieving the set aim. Two categories of virtual everyday life of Internet student-users: 1) on-line category – when he is on the Internet immediately with a certain aim or without it; he interacts with other subjects, he creates the content actively or consumes it passively; 2) blended category – a user is off-line but he possesses a potential opportunity to enter the Internet if he needs.

Employing Shtompka's matrix of visual data, Internet is considered as an additional context where virtualization of student-users' everyday life through social facets manifests: a subject is an Internet user, whose activity owing to its belonging to a social group of students is being studied in three main domains: studies, communication and leisure; the interaction occurs via virtual communication by means of texting or video connection. The group where a subject interacts is an Internet community, whose participants communicate exchanging information. In virtual space new cultural and educational products are generated, the means of students' self-presentation and self-realization arise, namely: memas, games, programmes, applications, accomplished learning assignments. All stated aspects shape students' Internet reality on the mesolevel, and everyday virtual reality of individual students-users do on the microlevel. This virtual everyday life, which is processed in the conscious of Net student-users, is envisaged as the system of knowledge, evaluation, emotional reactions and motivation to act on the Internet and off-line. Virtual everyday life of student life on the Internet forms and changes through Internet-practices that are regarded as specific, routine students' actions on the Net, they have certain structure which is regulated by late experience, knowledge abilities and skills, motivation. The main functions of Internet consciousness are cognitive, accumulative (accumulative), axiological (evaluative) and related goal-setting function, creative (as a goal realization), regulatory (ordering, communicative and informational functions, etc.).

On the other hand, the virtual everyday life of student life on the Internet is formed and transformed through Internet practices, which are considered as specific, mostly routine (but also innovative) actions of students on the Web, which have a certain structure governed by previous experience, knowledge, skills and abilities, features of the motivational sphere of consciousness. In other words, the relationship between the elements of virtual everyday life of students is the organic unity and cumulative nature of their Internet consciousness and Internet practices, when the program of practical activities on the Internet is formed and set in the mind and at the same time realized or unrealized students, connected to the Internet, stimulate the development of new mental constructions that are more relevant to the demands of everyday student life. The same applies to the functions of Internet practices: some of them are directly related to similar functions of Internet consciousness (cognitive, communicative, informational, etc.), and some are autonomous and inherent in the actual behavior of the Internet: these are the functions of virtual socialization, attention social virtual environment, receiving encouragement from peers or other members of social networks, receiving sensory stimulation, avoiding unwanted action or interaction, avoiding internal discomfort, etc.

The main idea of the dissertation – analysis of the virtual everyday life of a student-user of the Internet – required, first, the structuring of this multidimensional phenomenon as a system consisting of Internet consciousness and Internet practices, identifying their components and mechanisms of interconnection, the main functions, internal components, etc. Second, structural-functional analysis needs to be supplemented in the form of using the provisions of the sociology of everyday life to analyze the everyday virtual practices of students. Third, the specific characteristics of both components should be taken into account and relevant empirical research methods should be selected for each of them, as sociological information obtained using only one group of methods may be one-sided and unrepresentative.

After the findings of the sociological research a large discrepancy between declared activity of the respondents on the Net and its real content has been detected. Being questioned, the students of Ivan Franko National University of Lviv said that

they used the Internet with their studies most, but visual research methods (screen shots' content-analysis) denied this statement. Internet surfing, i.e. student's behavioral acts on-line where a student assumed a passive position of a consumer of different content, took the first place. It was a dominant form of everyday students' leisure. On-line learning yielded to all types of Internet-practices: active and passive communication in social media, search for other information and virtual leisure.

The comparative analysis of students' activity on the Net exhibited that introduction of quarantine restrictions and transition into on-line learning led to the increase of time spent on-line, but on the account of passive consumption of Internet content. On-line learning activity has dwindled since the pandemia started.

The obtained findings have validated the elaborated concept of virtual everyday life of Internet users and expediency to apply different methods. The latter are relevant to two components of this virtual everyday life embodied in the case of students' virtual everyday life. The Internet-practices also have their structure with two components (on-line and off-line), but in contrast to structural perspective it was more rational to apply the principles of Shtompka's Sociology of Everyday Life, because these guidelines allowed to analyze Internet-practices more deeply, in the light of the real state of behavioural acts of Internet student-users. It has been substantiated that verbal methods are more suitable for empirical investigation of Internet conscious, namely questionnaires, whereas nonverbal methods (observation) or content-analysis are largely used to explore Internet-practices. The triangulation of these principles, methods and their real combination in the empirical studies was executed in a number of sociological researches – both in author's and in joint ones.

The obtained results confirmed the validity of the developed concept of virtual everyday life of the Internet user and the expediency of using different techniques relevant to the two components of this virtual everyday life, embodied in the case of virtual life of students. As for methodological sources, the study of Internet consciousness used adapted provisions of structural functionalism and identified three components of this phenomenon – cognitive, emotional and conative with their internal elements, which allowed to capture the consciousness of Internet users in a

whole set of its formations. Internet practices also have their own structure with its division into two components (online and offline), but in contrast to the structuralist perspective, it became more appropriate to use the provisions of the sociology of everyday life P. Shtompka, because these guidelines allowed to analyze Internet practices more deeply. Through the prism of the real state of behavioral acts of students-users of the Network. It is argued that verbal methods, in particular surveys, are the most appropriate for the empirical study of Internet consciousness, while mostly nonverbal methods (such as observation) or content analysis should be used to study Internet practices. The triangulation of these provisions and methods and their real combination in empirical research has been tested in a number of sociological studies – both author's and conducted with the participation of the dissertation.

Based on the obtained generalization and conclusion the complex of proposals aimed at optimizing on-line learning and arranging Internet-practices of the students of Ivan Franko National University of Lviv has been developed. The practical value of the obtained findings consists in the prevention of Internet addiction, enhancement of on-line educational process, students' motivation and digitalization of learning process in higher educational institutions.

Key words: Internet, virtual reality, virtual everyday life, Internet conscious, Internet-practices, on-line learning.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Хміль Я. В. Поняття “Інтернет-залежність” у соціогуманітарних науках та специфіка його дослідження в соціології. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2012. Вип. 6. С. 303–310.
2. Хміль Я. В. Видове різноманіття Інтернет-практик українських студентів. *Грані: наук.-теорет. і громад.-політ. альманах*. 2015. № 12/1 (128). С. 100–103.

3. Хміль Я. В. Соціологічні виміри Інтернет-свідомості користувачів мережі. Соціальні технології. *Актуальні проблеми теорії та практики*. 2016. Вип. 72. С. 70–78.

4. Хміль Я. В. Аксиоматичні ядра головних соціологічних підходів у дослідженні Інтернет-практик. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2016. Вип. 10. С. 232–241.

5. Khmil Y. Sociological conceptualization of “Internet-consciouness”. *Evropsky poticky a pravni diskurz*. 2017. Sv. 4. Vyd. 3. P. 164–169.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Хміль Я. Методологічні основи вивчення Інтернет-залежності в соціології. Історичні, соціологічні, політичні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 17–18 жовт. 2014 р.). Херсон, 2014. С. 152–154.

7. Хміль Я. Причини та чинники Інтернет-залежності як соціального феномену. *Пріоритетні напрямки вирішення актуальних проблем суспільних наук*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21–22 жовт. 2016 р.). 2016. С. 77–81.

8. Хміль Я. В. *Соціальні чинники ескапізму серед молоді. Вітчизняна наука на зламі епох*: проблеми та перспективи розвитку: матеріали XXVI Всеукраїн. наук.-практ. інтернет-конференції. (м. Хмельницький, 14 жовт. 2016 р.). Хмельницький, 2016. С. 58–60.

9. Хміль Я. Віртуальні мережеві спільноти як нові соціальні групи. *Realita a perspektivy vyvoja spolocnosti: socialne, psychologicke a politicke aspekty* (Sladkovicovo, 28–29 oktobra 2016). Sladkovicovo (Slovenska republika): Vysoka Skola Danubius, 2016. P. 55–59.

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СПЕЦИФІКИ ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРНЕТУ НА РІВНІ СВІДОМОСТІ	25
1.1. Дискусійні аспекти дослідження Інтернет-свідомості в соціогуманітарних науках	25
1.2. Структурно-функціональні особливості дослідження Інтернет-свідомості студентів-користувачів Мережі	53
Висновки до Розділу 1	76
РОЗДІЛ 2. ІНТЕРНЕТ-ПРАКТИКИ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ КОРИСТУВАЧІВ ІНТЕРНЕТУ НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА	79
2.1. Загальні характеристики Інтернет-практик в соціогуманітарних науках ...	79
2.2. Інтернет-практики студентів у контексті структурно-функціональних та феноменологічних уявлень	95
2.3. Віртуальна повсякденність користувача Інтернету як новий соціологічний концепт	114
Висновки до Розділу 2	138
РОЗДІЛ 3. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІРТУАЛЬНОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ-КОРИСТУВАЧІВ ІНТЕРНЕТУ.....	141
3.1. Компаративний аналіз емпіричних досліджень українських та зарубіжних учених у ділянці використання можливостей Інтернету	141
3.2. Результати авторського соціологічного дослідження віртуального повсякденного життя студентів Львівського національного університету ім. І. Франка	159

3.3. Виклики та можливості навчання у вищій школі в період карантинних обмежень	190
Висновки до Розділу 3	196
ВИСНОВКИ	199
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	204
ДОДАТКИ	220

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. У Мейнстрімом сучасного теоретизування в соціології є осмислення процесів віртуалізації реальності. Її масштаби зростають, в той час як обсяг об'єктивно існуючої реальності, навпаки, звужується. Одна з головних причин цього – поширення коронавірусної пандемії та запровадження карантинних обмежень. Це зумовлює перенесення повсякденного життя багатьох верств населення у віртуальний формат або віртуальну повсякденність, яка пов'язана головним чином з Інтернетом. На відміну від повсякденних світів інших соціальних груп, в яких Інтернет відіграє важливу, але не центральну роль, повсякденність студентів стає переважно віртуальною і візуальною за характером. Студентство, як окрема соціальна група українського суспільства, згідно із статистичними даними Держкомстату, у 2019/2020 навч. р. налічувала 1 млн. 221 тис. осіб. Запровадження дистанційної форми навчання значно розширило сферу віртуального повсякденного життя студентів. До пандемії коронавірусу практично всі українські студенти користувалися Всесвітньою Мережею. Але саме перехід на змішану, а згодом суто дистанційну форму навчання перетворив практично всю їх діяльність на віртуальну, зробив її домінуючою. За даними Національної агенції забезпечення якості вищої освіти, у 2020 р. серед усіх студентів країни більше половини відчували труднощі із дистанційним навчанням, а 22% з них були незадоволені новими віртуальними формами здобуття освіти та її якістю. Отже, практична актуальність дослідження полягає у потребі вивчення процесуальних вимірів повсякденного життя сучасного студентства, яке дедалі більше набуває віртуальних форм і зосереджується в Інтернеті.

Станом на сьогоднішній день оприлюднено досить багато наукових праць і статей з проблем формування й функціонування віртуальної реальності в Інтернеті. Вивченню підлягають її окремі характеристики, думки користувачів соціальних мереж, їх ставлення та оцінки ролі Інтернету в повсякденному житті

тощо. Ці дослідження базовані переважно на класичних та посткласичних теоріях і використовують здебільшого традиційні, кількісні та якісні, методи. Доцільним вважаємо, по-перше, розширення теоретико-методологічних і методичних ресурсів аналізу віртуального простору Інтернету та, по-друге, врахування особливостей повсякденного віртуального життя різних соціальних груп суспільства, насамперед студентства. Цього можна досягнути шляхом залучення до аналітики надбань некласичної соціології, а також релевантних їй невербальних (передусім візуальних) методів емпіричних досліджень. Все це активізує теоретичну актуальність обраної теми, націлює на створення синтезованих пізнавальних та пояснювальних стратегій з урахуванням домінуючих трендів світової соціологічної думки сучасності.

У царині соціологічного теоретизування стосовно соціального світу користувачів Інтернету слід виділити засадничі теоретико-методологічні доробки щодо Мережі у працях відомих зарубіжних вчених, таких як Г. Ворган (G. Vorgan), Ж. Делез (G. Deleuze), Д. Дойч (D. Deutsch), С. Жижек (S. Zizek), А. Каллерман (A. Kallerman), Н. Карр (N. Carr) М. Кастельс (M. Castells), Дж. Ланье (J. Lanier), С. Майерс (S. Myers), Б. Мартін (B. Martin), Д. Ромеро (D. Romero), Смолл Г. (G. Smoll) та ін. Окремо слід зазначити напрацювання П. Бергера і Т. Лукмана щодо соціального конструювання реальності, а також П. Штомпки, автора соціології повсякденності і візуальної соціології.

У вітчизняній соціології сьогодні дістають інституціональне оформлення нові теорії середнього рівня – соціологія Інтернету, соціологія повсякденності і візуальна соціологія. В них представлені напрацювання стосовно структури і функцій Інтернету, утворення соціальних мереж, поведінки користувача в Мережі, формування Інтернет-залежності (Т. Галіч, П. Скар, В. Жарнікова, О. Левченко, О. Немеш, Н. Малєєва,); дослідження особливостей функціонування соціальних мереж та активність суб'єкта у них (М. Акуліч, Д. Афанасьєв, С. Батаєва, Б. Вахула, Н. Малєєва, О. Петренко, В. Щербина). Українські науковці О. Богач, В. Волинець, Г. Гич, О. Голіков, С. Дацюк, В. Жилкин, Г. Кучаковська, Г. Мироненко, Н. Постернак Ю. Опанасюк, К. Осадча, Л. Хижняк

та ін. досліджували онтологію Мережі, її соціальний потенціал, використання в освітніх процесах. Праці М. Соболевської, М. Окрут, О. Даниленко, К. Складенко та ін. звернені на вивчення різноманітних аспектів повсякденного світу у постнекласичній перспективі. Проте ситуація із запровадженням карантину, переходом вищої освіти на дистанційну форму навчання та переведенням повсякденного життя студентів у віртуальний формат потребує поглиблення рефлексивності соціологічної думки щодо зазначених проблем. **Наукова проблема**, на вирішення якої спрямоване дисертаційне дослідження, полягає у невідповідності між дедалі більш зростаючою кількістю студентів-користувачів Мережі та у різноманітненням їхньої віртуальної мережевої активності, з одного боку, та браком концептуалізації повсякденності життя студентської молоді в Інтернеті з переходом на дистанційне навчання, з іншого.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане в межах науково-дослідних тем кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка «Соціологічні виміри сучасного турбулентного соціуму» (номер державної реєстрації 0117U001312) і «Сучасні соціальні трансформації: глобальний досвід та локальні специфікації» (номер державної реєстрації 0120U101795), в яких здобувачка брала участь у роботі низки методологічних семінарів кафедри, дотичних до проблематики дисертаційного дослідження, а також у проведенні кафедральних омнібусів та у здійсненні низки соціологічних досліджень як виконавець.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є концептуалізація повсякденного життя студентської молоді України, яка є користувачем Мережі, в єдності Інтернет-свідомості та Інтернет-практик.

Для досягнення мети передбачене виконання таких основних **завдань**:

– здійснити компаративний аналіз підходів соціогуманітарних наук до вивчення таких понять, як свідомість та практики, повсякденність, віртуальна реальність тощо;

- з'ясувати специфіку соціології у вивченні Інтернет-свідомості та Інтернет-практик в умовах мультипарадигмальності;
- на цій основі сформулювати комплекс положень, ідей і принципів, які становитимуть теоретичну основу дисертаційної роботи, а також відповідний понятійно-категоріальний апарат;
- проаналізувати у порівняльній перспективі результати емпіричних досліджень, пов'язаних із Інтернетом, у працях зарубіжних та вітчизняних авторів, виявити їх когнітивні можливості і методичні обмеження;
- застосувати триангуляцію традиційних і новітніх методів емпіричного дослідження повсякденних світів студентської молоді в Мережі та застосувати їх у вивченні повсякденного віртуального життя студентів на прикладі студентів Львівського національного університету імені Івана Франка;
- на основі отриманої соціологічної інформації виробити практичні рекомендації щодо вдосконалення навчального процесу у ЗВО в умовах переходу на дистанційне навчання.

Об'єктом дослідження є Інтернет у повсякденному житті студентства.

Предмет дослідження – особливості використання Інтернету у повсякденному житті українських студентів.

Методологія та методи дослідження. *Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження є сукупність несуперечливих теоретичних положень структурно-функціоналістського (Т. Парсонс, Р. Мертон) та феноменологічного (А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман) підходів, постструктуралізму (Дж. Александер) та соціології повсякденності (П. Штомпка) в осмисленні віртуальної реальності та повсякденних мережевих активностей студентів-користувачів Інтернету. В основі здійсненої концептуалізації лежить загальносоціологічний принцип поділу предметного поля досліджень на мисленнєві та поведінкові складники соціального життя суб'єктів (О. Якуба). До їх вивчення застосовано відповідні методологічні та методичні дослідницькі процедури. Більш конкретно, для дослідження повсякденного віртуального життя студентської молоді запроваджено*

структурні виміри цього життя в єдності їх компонентів і виконуваних функцій, феноменологічні уявлення про повсякденність такого гатунку, а також методичний інструментарій, що сполучує вербальні (кількісні і якісні) та невербальні за характером методи вивчення Інтернет-свідомості та Інтернет-практик студентської молоді. Для обґрунтування синтезу цих положень використано аргументацію Дж. Александера щодо взаємодоповнюваності структуралізму і герменевтики.

Для досягнення мети роботи та розв'язання її завдань використано комплекс **загальнонаукових методів**: *аналіз та синтез* (для визначення теоретичних основ дослідження); *абстрагування і конкретизація* (аплікація загально-теоретичних положень до вивчення повсякденних світів студентів в Інтернеті); *компаративний аналіз* (для порівняння результатів емпіричних досліджень повсякденностей віртуального життя користувачів Інтернету з врахуванням специфіки конкретних країн). У дослідженні використано триангуляцію соціологічних методів: масове опитування за стандартизованими анкетами; контент-аналіз; поглиблені напівструктуровані інтерв'ю; самоспостереження.

Емпіричну базу дисертації складають результати таких соціологічних досліджень: 1) *кількісне опитування* в рамках омнібусу студентів Львівського національного університету імені Івана Франка, у 2016-2017 і 2020 рр. (N=970); 2) *контент-аналіз скрін-шотів* браузерів студентів Львівського національного університету імені Івана Франка, здійснений у 2017 р. (n=24); 3) *якісне дослідження уявлень* студентів ЛНУ про місце Інтернету у їхньому житті здійснене методом *напівструктурованого інтерв'ю* у 2017 р. (n=24); 4) результати *самоспостережень* через заповнення щоденників Інтернет-активності студентами ЛНУ у період з 2018 і до 2020 рр. включно (n=44).

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у створенні концептуальної моделі віртуального повсякденного життя студентської молоді України та включає наступні положення:

Вперше:

– запропоновано запровадження у науковий обіг нового соціологічного поняття – “віртуальна повсякденність” як концепту синтезованого характеру з його експлікацією на повсякденне життя студентів в Інтернеті. Віртуальна повсякденність – це інтерсуб’єктивний світ суб’єкта, який він інтерпретує у своїй свідомості та перетворює через Інтернет-практики в процесі досягнення поставленої мети. Структурно концепт складається з Інтернет-свідомості та Інтернет-практик користувачів (студентів) із відповідними методичними процедурами їх емпіричних досліджень. Інтернет-свідомість користувачів Мережі (студентів) – це складне багаторівневе утворення, що являє собою цілісну систему знань, оцінок, емоційних реакцій, мотивів та настанов, об’єднаних певною метою в рамках тої чи іншої проблемної ситуації в різних сферах повсякденної життєдіяльності суб’єкта. У цій ситуації Інтернет займає домінуючу або допоміжну позицію. Під Інтернет-практиками користувачів (студентів) розуміємо повсякденні, здебільшого рутинізовані, цілеспрямовані дії он-лайн або офф-лайн стосовно Мережі. Вони мають певну структуру та контролюються на основі попереднього досвіду суб’єктивних вмінь, навичок, особливостей мотиваційної сфери суб’єктів;

– в адаптованій до студентства версії концепту віртуальної повсякденності здійснено внутрішню структуризацію його поведінкової компоненти з виділенням таких складників, як он-лайн та офф-лайн Інтернет-практики студентів; подано їх означення та виокремлено особливості використання в емпіричних дослідженнях. Аргументовано запровадження розширеної типології Інтернет-практик студентства, яка включає конструктивні та деструктивні; навчальні, комунікативні, розважальні прояви, пошук ненавчальної інформації; споживання та/або створення контенту;

– внаслідок порівняльного аналізу Інтернет-активності студентів до і після карантинних обмежень виявлено динаміку змін мисленнєвих та поведінкових компонент віртуальної повсякденності студентів, яка полягає у

тенденції до підвищення рівня пасивного споживання відео-контенту у форматі відео-серфінгу.

Удосконалено:

– понятійно-категоріальний апарат досліджень різних сфер і складників повсякденності з дефініціюванням відповідних понять. Запропоновано розуміння Мережі у двох ракурсах: як самостійної цінності для користувача та як засобу досягнення поставленої мети. У першому випадку Інтернет є деструктивним елементом повсякденності його користувача; у другому – носить прагматичний характер. Віртуальна повсякденність он-лайн – один із повсякденних світів користувача Мережі, де він безпосередньо перебуває в Інтернеті з певною метою або без неї та взаємодіє з іншими суб'єктами. Змішане віртуальне повсякдення – ситуація, коли користувач Мережі у конкретний момент часу перебуває офф-лайн, тобто поза Інтернетом. Проте у нього зберігається потенційна можливість зайти в Інтернет, якщо виникне така потреба або якщо Інтернет пронизує інші його повсякденні світи поза Мережею.

Дістали подальшого розвитку:

– формування синтезованого теоретико-методичного компендіуму дослідження процесів віртуалізації повсякденного життя представників соціальних (в тому числі вікових) груп сучасного суспільства на пограниччі соціології Інтернету, соціології повсякденності та візуальної соціології. Визначено, що концепт віртуальної повсякденності життя студентів є окремим випадком/кейсом дефініціювання більш загального процесу віртуалізації як особливого різновиду нової соціокультурної реальності, внаслідок чого відбувається поєднання структурних та культурних складників;

– застосування трикомпонентної формули рівнів свідомості, виробленої в межах психологічних наук, для теоретичної інтерпретації та практичної операціоналізації поняття “Інтернет-свідомість”. Вона включає когнітивні, афективно-оціночні та конативні компоненти. Когнітивна компонента Інтернет-свідомості студентів передбачає аналіз їх знань та рівня поінформованості

щодо Інтернету та перебування в ньому; афективно-оціночна – вивчення емоційних станів, настроїв, почуттів, оціночних суджень студентів стосовно Мережі та її використання; конативна – виявлення установок та мотивів студентів щодо поведінки всередині Мережі чи стосовно її використання;

– ідеї концепції П. Штомпки стосовно структурування віртуальної повсякденності, відображені в його матриці візуальних даних та алгоритмах застосування візуальних невербальних методів для емпіричного вивчення явищ і процесів повсякденного життя. До цієї матриці додано новий контекст (Інтернет) і шість аспектів (особистість, дії, інтеракції, колектив/група, культура/техніка, середовище/довкілля). Це дозволило унаочнити структуру повсякденного життя студентів в Інтернеті і використати для його емпіричного вивчення такі методи, як (само)спостереження і контент-аналіз скрінш.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані результати можуть бути використані для: 1) вдосконалення соціальних програм уряду, зокрема таких, як політика діджиталізації, створення е-урядування, залучення представників старших вікових груп до оволодіння Інтернет-культурою, формування Інтернет-грамотності тощо; 2) посилення зв'язків із недержавними громадськими організаціями в плані розширення їх можливостей у роботі з різними соціальними і віковими групами населення щодо активізації їхньої участі у формуванні Інтернет-сектору громадянського суспільства країни; 3) формування теоретико-методичних програм емпіричних досліджень як повсякденного життя різних категорій населення сучасного українського суспільства, так і досліджень близьких за тематикою тем; 4) вдосконалення викладання у ЗВО таких предметів соціологічного спрямування, як “Соціологія Інтернету”, “Візуальна соціологія”, “Соціологія молоді”, “Соціологія повсякденності”, “Методи соціологічних досліджень” із врахуванням особливостей сприйняття студентами візуального контенту; 5) розробки рекомендацій щодо підвищення ефективності дистанційного навчання у ЗВО у період карантинних обмежень, в тому числі порад для студентів-користувачів Інтернету, які стосуються менеджменту їхнього часу, проведеного он-лайн.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові результати, висновки та положення наукової новизни, що містяться в дисертації, є особистим доробком здобувача.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дисертаційної роботи були представлені та обговорені на: Всеукраїнській науково-практичній конференції “Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуалізація ціннісних змін у сучасному суспільстві” (Київ, 2 листопада 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Історичні, соціологічні, політичні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень” (Херсон, 17–18 жовтня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Пріоритетні напрямки вирішення актуальних проблем суспільних наук” (Одеса, 21–22 жовтня 2016 р.); Міжнародній науковій конференції “Realita a perspektivy vyvoja spolocnosti: socialne, psychologicke a politicke aspekty” (Sladkovicovo, Slovenska republika 28–29 oktobra 2016); методологічних семінарах кафедри соціології Львівського національного університету імені І. Франка “Сучасні соціальні трансформації: глобальний досвід та локальні специфікації” (Львів, 23 грудня 2019 р.); “Соціологічні виміри сучасного турбулентного соціуму” (Львів, 21 грудня 2020 р.).

Публікації. Основні ідеї та результати дисертаційного дослідження представлено у 9 публікаціях: із них 4 статті – в наукових виданнях України, затверджених МОН як фахові з соціології; 1 стаття – у закордонному періодичному виданні; 4 тези доповідей - у збірниках конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 234 сторінки. Обсяг основної частини дисертації – 189 сторінок. Список використаних джерел містить 177 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СПЕЦИФІКИ ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРНЕТУ НА РІВНІ СВІДОМОСТІ

1.1. Дискусійні аспекти дослідження Інтернет-свідомості в соціогуманітарних науках

Доконаним фактом сьогодення є перманентне відставання соціогуманітарних наук в осмисленні нових соціальних реалій, які з блискавичною швидкістю з'являються у житті населення планети і не встигають бути належним чином осмисленими навіть у соціології, яка покликана в першу чергу ставити діагноз суспільству та прогнозувати його зміни. Однак останнім часом в соціологічній науці з'являються спроби відрефлексувати цю реальність за допомогою нових концептуальних схем і моделей, а також методологічних поворотів сьогодення. Серед них провідне місце займає тенденція утворення віртуального простору Інтернету, який володіє ознаками та характеристиками особливого гатунку соціальної реальності і дедалі більше витискає з повсякденного життя користувачів Мережі об'єктивно існуючу соціальну реальність. Продовженням цієї першої тенденції виступає тенденція формування множинності реальностей та їх взаємопереходів, а також збільшення числа проявів. Зазначені тенденції підкріплюються появою низки методологічних поворотів, з яких два виступають конкретизацією виділених тенденцій: це візуальний поворот (Visual Turn) та поворот повсякденності (Every Day Turn). Найбільш відомим представником серед розробників цих поворотів виступає П. Штомпка, якому належить пріоритет у розробці цих нових напрямків соціологічного теоретизування і відповідного методичного інструментарію, головні положення яких використано нами у першому і другому розділах цієї дисертаційної роботи в якості теоретико-методичного джерела.

Як вже зазначалося вище, в українській соціології сьогодення лише нещодавно оформилися три нові відгалудження: соціологія Інтернету,

соціологія повсякденності і візуальна соціологія, в межах яких обрана проблема дисертаційного дослідження знаходить своє часткове опрацювання. Але кумулятивної концептуалізації віртуального повсякденного життя окремих соціальних груп, насамперед студентства, в них наразі не відбулося в силу різних причин. В соціології Інтернету зазвичай домінують структурно-функціоналістські напрацювання стосовно етапів виникнення Інтернету, його структури і виконуваних функцій. Соціологія повсякденності, навпаки, уникає класичних підходів і спроб структуризації повсякденного життя та орієнтується переважно на некласичні та постнекласичні теорії і концепції. Візуальна соціологія утримує дистанцію від першої (соціології Інтернету) і звернена головню до методів емпіричних досліджень візуальних образів та інтерпретації отриманих результатів. Отже, можна фіксувати існування автономних предметних полів трьох споріднених соціологічних теорій середнього рівня, пов'язаних з Інтернетом, та нестачу об'єднавчих потенцій. До цього слід додати, що в усіх трьох названих соціологіях, як правило, розробка їх проблематики не передбачає поділу досліджуваного матеріалу на його мисленнєві і поведінкові складники та на відповідні їм методологічні процедури.

Нашою головною ідеєю, опираючись на інтелектуальну спадщину українського соціолога О. Якуби, якраз і виступає визнання комплексного характеру Інтернет-феноменів з виділенням двох гранично широких ділянок предметного поля – утворень свідомості користувачів Інтернету (в нашому випадку – студентства), а також їх реалізації у повсякденних поведінкових патернах і спонтанних діях у віртуальному просторі Мережі [132]. Цією ідеєю і зумовлено виділення двох розділів дисертаційної роботи, перший з яких присвячено вивченню Інтернет-свідомості, а другий – Інтернет-практикам, в обох на прикладі повсякденної життєдіяльності студентства. Відтак звернемося спочатку до дискутованих питань щодо свідомості та її нового різновиду – Інтернет-свідомості – у соціальних та гуманітарних наук.

Перші дослідження Інтернету в соціогуманітарних науках з'явилися в кін. 70-х – поч. 80-х рр. ХХ ст. [19, с. 4]. Відтоді науковий інтерес до цієї проблематики не зменшується, а лише урізноманітнюється. Варто наголосити, що Всесвітня Мережа Інтернет (надалі Мережа або Інтернет) – динамічне утворення, яке постійно змінюється; виникають нові технічні особливості функціонування Мережі, розвивається програмне забезпечення, з'являються нові можливості праці, комунікації, навчання, подорожей за допомогою Інтернету. Мережа поступово проникає у всі сфери суспільного життя на мікро, мезо-, макро- та мега рівнях: невпинно збільшується кількість її користувачів у всьому світі. Цілком природно, що наукове середовище намагається осмислити всі ці процеси. Протягом трьох десятиліть сформульована велика кількість питань по темі, на які вчені намагаються знайти відповідь в рамках предметного поля своєї науки. Мовні, психологічні, культурні та соціальні особливості діадичних і групових взаємодій; норми та правила, що регулюють ці взаємодії; закономірності формування і характеристики функціонування Інтернет-спільнот; принципи самовираження особистості та трансформація ідентичності в Мережі; особливості консьюмеристських практик користувачів Інтернету; стереотипи сприйняття соціальних об'єктів у кіберпросторі; перспективи застосування умінь та навичок, набутих у віртуальній реальності, в повсякденному житті; вплив Інтернету на структурні та процесуальні зміни, що відбуваються в суспільстві – ось далеко не повний перелік тем, якими займаються представники різних соціогуманітарних дисциплін та соціології зокрема.

Проте відносна новизна Мережі як предмету дослідження, швидкий технологічний розвиток Інтернету та пов'язані з цим зміни життєдіяльності суб'єкта-користувача настільки стрімкі, що вчені не встигають сформулювати та прийняти за аксіому понятійно-категоріальний апарат по темі. На останню сентенцію можна справедливо зауважити, що єдиних визначень в принципі не існує, зокрема в соціології, оскільки ця наука мультипарадигмальна за своєю природою, але мова йде не про визначення поняття, а про його назву.

Так, до прикладу, визначення поняття “свідомість” по-різному формулюється в рамках предметного поля тої чи іншої соціогуманітарної науки, виокремлюючи ту грань феномену, яка цікавить конкретну дисципліну: для філософії – це прояв духовного світу людини; в психології – індивідуальні особливості поєднання знань, відчуттів, переживань особистості; для культурології – формування та відтворення культурних сенсів, норм, цінностей; в соціології – певні типові характеристики свідомості членів соціальних спільнот та суспільства вцілому. Окрім цього, визначення поняття “свідомість” також залежить від того, в рамках якого напрямку або підходу його розглядають всередині певної дисципліни. Проте, незважаючи на потенційне різноманіття теоретичних інтепретацій зазначеного поняття, жоден вчений на сучасному етапі розвитку соціогуманітарної думки не ставить під сумнів адекватність самого терміну “свідомість” для означення духовного світу суб`єкта.

Термінологія, яка стосується Мережі, не є настільки однозначною. Існує принаймі два основних синоніми терміну “Інтернет”: “віртуальний світ”/“віртуальна реальність” та “кіберпростір”. Перший варіант активно використовується в наукових працях, ЗМІ та повсякденному спілкуванні [96, с. 21]. Що стосується “кіберпростору”, то це поняття виступає аналогом Мережі у численних он-лайн словниках (Вікіпедія, он-лайн словники Оксфорда та Кембріджа) та у роботах деяких західних (Р. Браянт, Б. Велман), російських (Р. Вилков, В. Нікітаєв) та вітчизняних (Д. Дубов М. Мягка, С. Дацюк) авторів [17, 32, 69, 72, 141, 174]. Термінологічна невизначеність “головного” терміну – Інтернету впливає на весь понятійно-категоріальний апарат по темі.

Уявлення про те, що таке Мережа та відповіді на інші подібні питання, можуть і повинні відрізнятися, адже залежать від того, які положення тої чи іншої науки та підходу “всередині” дисципліни використовує автор, але сама назва досліджуваного феномену (в контексті Інтернету) має залишатись незмінною та визнаною науковою спільнотою; інакше виникає невмотивоване термінологічне різноманіття, що спричиняє плутанину, відволікаючи увагу

дослідника від основних питань (природа досліджуваного явища, методи та результати дослідження) на другорядні (коректний термін для означення об'єкта дослідження).

Ця проблема особливо проявляється в контексті аналізу наукового теоретизування свідомості користувача Інтернету, тому що у порівнянні з іншими напрямками досліджень Мережі зазначена тематика є мало розробленою. В соціогуманітарних науках вона переважно представлена поодинокими напрацюваннями, часто несистемного характеру. Тому на сьогодні немає єдиного терміну, який позначав би свідомість особистості в контексті Мережі.

Однією із важливих особливостей соціогуманітарних досліджень свідомості користувача Інтернету є те, що наявні наукові напрацювання в рамках цієї тематики часто попадають в предметне поле кількох соціогуманітарних дисциплін водночас. З одного боку, це урізноманітнює зазначений науковий матеріал, а з іншого – ускладнює його аналіз.

Всі наведені аргументи свідчать про те, що проблематика свідомості користувача стосовно Інтернету і у віртуальному просторі – важлива та актуальна, проте певною мірою недооцінена, тема для наукових пошуків. Отож, якщо для означення свідомості користувача Мережі немає єдиного терміну, то кожна наука, а точніше кожен дослідник, який займається цією або близькою проблематикою, формулює цей термін (його назву) самостійно.

Першим кроком до теоретичної інтерпретації терміну “Інтернет-свідомість” (поняття, яке пропонується авторами для означення свідомості користувача в контексті Мережі) в соціології та аргументації своєї позиції є критичний аналіз тих напрацювань в соціогуманітарних науках, які відомі на сьогодні.

У *філософії*, яка є теоретичною основою всіх соціогуманітарних наук, поняття “свідомість” є одним із основних термінів. В найзагальнішому розумінні свідомість – це “вищий рівень духовної активності людини як соціальної істоти. Специфічний прояв духовної життєдіяльності людини,

пов'язаної з пізнанням, яке робить відомим, знаним зміст реальності, що набуває предметно-мовної форми знання... Свідомість як діяльнісний, а не субстанційний феномен має здійснюватись в інтенції на зовнішній світ. Пізнавально спрямовуючи себе на реальний світ, свідомість редукує його натуралістичний і психологічний параметри, трансформує їх в ідеальний світ. Свідомість має суспільний характер, що виявляється у розмаїтті таких її форм як філософія, релігія, наука, мистецтво, мораль, правосвідомість та інше” [124, с. 596].

Одним із наріжних питань філософії є питання співвідношення суб'єктивного та об'єктивного – у нашому випадку свідомості та буття. В рамках цього онтологічного ракурсу наукового теоретизування свідомість – це усвідомлене буття, спосіб ставлення до світу, суб'єктивне уявлення про об'єктивну реальність. На сьогодні існують два основних підходи до вирішення цієї проблеми. Перший – діалектико-матеріалістичний, адепти якого розглядають свідомість як відображення реальності в ідеальній формі (А. Бурдіна, К. Маркс, Л. Фейєрбах) [12, с. 28]. Другий – суб'єктивно-активістський, представники якого стверджують, що свідомість продукується суб'єктом і є рефлексією його внутрішнього стану, що дозволяє йому відповідним чином орієнтуватися в зовнішніх діях (Г. Гегель, Р. Декарт, У. Джеймс) [34, с. 103].

По суті головна суперечність між ними (підходами) полягає в тому, що саме вважають первинним, а що похідним: згідно першого напрямку, дійсність породжує свідомість, а в другому – навпаки. В обох випадках буття відіграє ключову роль у функціонуванні свідомості.

Інтернет як онтологічна реальність відображення свідомості його користувача має специфічну природу. В цій іпостасі дослідники розглядають Мережу по-різному. У найбільш утилітарному розумінні Інтернет – це мережа пристроїв, пов'язаних у систему, яка забезпечує доступ до контенту, а також взаємодію користувачів між собою [152]. На цій технічній основі утворюється особливий простір, де циркулює інформація та користувачі комунікують між собою. Нідерландський філософ Р. Браянт розглядає Мережу в філософській

дихотомії “абсолютний VS відносний”, тобто ставить питання: чи може Інтернет існувати як абсолютна реальність навіть без наявності тих об’єктів, які вона об’єднує? І дає позитивну відповідь. [141, с. 144]. Цей висновок означає, що для реальності Інтернету характерна ті самі базові ознаки, які має матеріальна реальність, яка нас оточує: первинність стосовно об’єкта, місце, відстань, розмір та шлях.

Американський дослідник інформаційних технологій Л. Гагерті аналізує Інтернет як особливий кіберпростір, що складається із пристроїв, шляхів, що їх поєднують, а найголовніше користувачів: їхніх думок, бажань, ідей, прагнень [150, с. 5]. Цей погляд цікавий перш за все тим, що автор одним із перших вважає свідомість користувача невідомою складовою Мережі. Суб’єкти взаємодії здатні творити кіберпростір Інтернету не лише безпосередньо перебуваючи у ньому, але й офф-лайн; варто лише подумати про нього, планувати свій день із врахуванням Мережі.

Американський соціальний філософ К. Купман, опираючись на науковий доробок У. Джемса по темі, висунув ідею про те що суб’єкт конструює реальність навколо себе та свою ідентичність у ній через певні уявлення, які сформувалися на рівні свідомості особистості на основі попереднього досвіду, установок та звичок. Автор розглядає користувача Інтернету як активного суб’єкта, який здатний самостійно формувати та змінювати віртуальну реальність навколо себе; створювати нову ідентичність, зокрема в процесі он-лайн комунікації та віртуальних ігор [159].

Одним з перших намагається осмислити свідомість агента в Інтернеті В. Нікітаєв, аналізуючи свідомість користувача в Мережі, для означення якої він пропонує поняття “кіберсвідомість”, яке описує як результат “злиття” свідомості суб’єкта та Інтернету. Головною ознакою Мережі є відкритий гіпертекст – технологія, яка дозволяє суб’єкту запозичувати різні електронні артефакти і “склеювати” їх в когерентну структуру, що поступово трансформується у свідомість суб’єкта. Тобто автор розглядає кіберсвідомість як складну семіотичну гіпертекстову структуру, яка формується самим

суб'єктом в процесі роботи в Мережі. При цьому для суб'єкта (агента) відведена активна, творча роль. Головна мета агента, якої йому не завжди вдається досягти, полягає у тому, щоб знайти або вибудувати за допомогою гіпертексту свою конструкцію – знайти свій світ [72].

Автор також вводить поняття “кіберзнання” для означення конкретного переліку веб-сторінок як відповіді на запит агента у пошуковій системі. Соціологічна інтерпретація цього терміну в рамках наукових напрацювань В. Нікітаєва демонструє, що це насправді систематизована за певними критеріями (зміст – відповідно до запиту; новизна – більш актуальні гіперпосилання знаходяться на початку списку; популярність – так само, як і частіше відвідувані веб-сторінки; історія пошуку використовуваного пристрою/агента) інформація, необхідна суб'єкту.

Проте у цього конструкту є і слабкі сторони. Однією з них є те, що агент виступає лише як активний суб'єкт (він модифікує, створює гіпертекст або принаймі намагається це зробити). Такий підхід не враховує ролі суб'єкта як споживача. А саме ця роль актуальна сьогодні для студентів (однією із головних цілей використання Інтернету студентами є пошук інформації з навчальною, пізнавальною або інформаційною метою). У цьому випадку основною ознакою є самопозиціонування особистості, спрямоване на пасивне сприймання/отримання, а не створення/модифікацію продукту. Слід також зазначити, що для користувачів Інтернету, насамперед студентів, цілком типовою є наявність і споживання, і конструювання – ці процеси чергуються, поєднуються в Мережі, так само як і офф-лайн, і це та особливість, яка поєднує обидві реальності – об'єктивну і віртуальну.

Запропоноване бачення свідомості користувача в Мережі, з одного боку, спирається на філософське розуміння свідомості як способу даності об'єктивного світу особистості, а з іншого, Інтернет для нього – це кіберпростір, що має семіотичну природу (гіпертекст), в якому “живуть” (достатньо автономно існують) певні семіотичні сутності. Тобто В. Нікітаєв у своєму трактуванні свідомості користувача Інтернету поєднує онтологічний

підхід до розуміння свідомості в філософії, деякі положення концепції “відкритого” тексту У. Еко та феноменологічної соціології – його науковий доробок по темі є типовим прикладом поєднання несуперечливих положень декількох дисциплін.

У підсумку варто зазначити, що у філософії свідомість користувача Мережі на сьогодні розглядається у взаємозв'язку із тим типом реальності, в якості якої виступає Інтернет. Переважно ця тема віртуалізації реальності не є головним об'єктом дослідження, а лише одна із граней філософського осмислення Мережі та суб'єкта у ній. В. Нікітаєв зосереджує свою увагу саме на свідомості користувача Інтернету, для означення якої пропонує термін “кіберсвідомість”, проте обмежується лише духовною активністю суб'єкта онлайн і тим самим виводить за рамки дослідження проблематику впливу Мережі на свідомість користувача, що перебуває в офф-лайн, а отже, і на його повсякденні практики. Отже Інтернет – це особлива віртуальна реальність, присутність якої у нашому житті певним чином трансформує особистість користувача на рівні свідомості та поведінки. Суспільний характер свідомості в контексті Мережі (як і будь-якого іншого її типу) як феномену актуалізує зазначену проблематику для соціогуманітарних наук в цілому та для філософії зокрема.

В *економічних науках* свідомість – це насамперед здатність особистості орієнтуватися в навколишньому світі на основі наявних знань, ідеальних образів, понять, ідей, поглядів, уявлень, суджень стосовно економічних процесів і явищ, ставлення до власності, економічної самостійності, ринку [68, с. 226]. В контексті Мережі вчені зосереджують особливу увагу на ролі Інтернету на ринку в цілому та в процесі маркетингу зокрема. Основна мета реклами – ненав'язливо “змусити” споживача пристати на позитивне для замовника рішення, тому маркетологи намагаються вплинути на процес його прийняття. Інтернет значно розширив їхні можливості у цій сфері. Мережа фіксує та зберігає дані про кожного користувача: його інтереси, вподобання, звички. Пошукова система автоматично відслідковує та аналізує запити, які

вводить суб`єкт; на основі отриманої інформації пропонує відповідно підібрані товари та послуги [173]. Цей механізм дозволяє маркетологам знайти, в буквальному розумінні, індивідуальний підхід до кожного потенційного клієнта.

Мережа змінила спосіб взаємодії із споживачами: з`явилася можливість збирати метадані стосовно споживчого пошуку, вибору та поведінки, а Інтернет відкрив "вікно в душу споживача". Інтернет унеможливило анонімність для споживачів: його технічні можливості дозволяють рекламодавцю або іншим зацікавленим особам визначити місцезнаходження, дослідити дії он-лайн потенційного клієнта і на цій основі здійснювати таргетовану рекламу.

У 1940-х і 1950-х рр. економісти вважали, що споживачі "раціональні" – їхній вибір ґрунтується на прагненні досягти оптимального співвідношення у дихотомії "ціна/якість" залежно від рівня матеріального забезпечення. Відповідно до цих уявлень були розроблені моделі для прогнозування поведінки споживачів. Проте виявилось, що такі теоретичні конструкції не відповідають дійсності. Особистість часто обробляє інформацію вибірково, приймає інтуїтивні, неоптимальні рішення, що базуються на її настроях, уподобаннях, стереотипах, попередньому досвіді.

Проте, на думку професора маркетингу Д. Брінберга, сьогодні маркетологи не лише отримують інформацію про поведінку користувачів Інтернету в режимі реального часу і використовують її для сегментації споживачів на основі їхніх попередніх покупок, але й до певної міри формують уявлення, уподобання окремих споживачів [140].

Варто зазначити, що дослідження економічної свідомості як самостійного феномену в контексті Інтернету – не надто поширена галузь наукового думання. Нам не вдалося відшукати спеціального терміну для її означення, хоча поняття, пов`язані з Мережею, увійшли в сучасний економічний словник ("Інтернет-маркетинг", "електронна комерція"). Спираючись на досвід економістів у вивченні Інтернету та його впливу на споживача, можемо

виокремити кілька важливих для подальшого дослідження свідомості користувача Мережі положень:

- роль споживача інформації за допомогою Інтернету є не менш важливою, аніж роль активного суб'єкта – творця різного роду контенту. Обидві позиції реалізуються водночас в певній індивідуальній пропорції;

- відзначається особливий вплив Мережі на формування уявлень, уподобань особистості як складових її свідомості. Варто зазначити, що цей процес, незважаючи на наявні дослідження, сьогодні вивчений ще недостатньо;

- Інтернет – це засіб для досягнення поставленої мети: за допомогою Мережі розвиваються нові галузі економіки (е-банкінг, е-комерція тощо), з'являються сучасні маркетингові механізми, проте Інтернет залишається тільки засобом (центральним або допоміжним) у всіх цих процесах.

Важливе місце в науковому доробку дослідження свідомості займає *політологія*. В її межах зазвичай розглядають політичну свідомість – це опосередковане відображення політичного життя суспільства, суттю якого є проблема влади; формування розвиток і задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів; сукупність поглядів, оцінок, установок, які, відображаючи політики-владні відносини, набувають певної самостійності [85, с. 595]. Вона визначається, з одного боку, соціальним статусом, ступенем освіченості, вихованням, соціальним середовищем людини, а з іншого – її формують політичні інститути, політичні та громадські організації, засоби масової інформації і т. ін. Політична свідомість проявляється через усвідомлення особистістю приналежності до певної групи, ставлення до органів влади, формування певних політичних поглядів. Політична свідомість тісно пов'язана із політичною поведінкою: участю в політичному житті суспільства, конструювання відносини з владою, захист та реалізація прав і свобод громадян.

Політична свідомість, як і будь-який інший тип суспільної свідомості, до певної міри є продуктом комплексного впливу різноманітних чинників, одним з яких є Мережа. Дослідження останньої в зазначеному контексті виявили, що

користувачі Інтернету частіше, ніж інші, визначаються із політичними уподобаннями, вступають у політичні дискусії та голосують на виборах. Студенти, що розглядають Мережу перш за все як середовище для самопрезентації та конструювання власного “Я” он-лайн, меншою мірою політично активні, ніж ті, що комунікують у ній чи шукають необхідну для досягнення певної мети в офф-лайн інформацію [81, с. 73]. Із наведеного можемо виснувати, що характер впливу Інтернету на політичну свідомість користувачів залежить в першу чергу від позиції (активної чи пасивної стосовно реальності поза межами Мережі) та пріоритетів самого суб’єкта.

В сучасній політології особливу увагу зосереджують на ролі Інтернет-комунікацій, без яких не обходилися жодні значні протестні події чи політичні рухи останніх двох десятиліть у світі. Ю. Мазруокі та О. Ульє, досліджуючи події Арабської весни у 2012 р., “реанімували” запропонований політологом Р. Бойре ще у 2000 р. термін “віртуальна колективна свідомість”, що розглядається авторами як система внутрішніх знань (knowledge), колективних емоцій, що формуються в соціальних мережах та об’єднують велику кількість Інтернет-користувачів для досягнення спільної мети. Суб’єкти повинні “мислити одним розумом та прагнути до єдиної мети” – це допоможе ефективно координувати зусилля для досягнення успіху [164].

Зазначений тип свідомості включає в себе певні уявлення про предмет (політичну ситуацію, механізми впливу на неї), пов’язані із цим емоції та конкретну мету, на досягнення якої спрямовані спільні зусилля. Віртуальна колективна свідомість нерозривно пов’язана з певними діями її “учасників”, у наведеному випадку в політичній сфері як он-лайн, так і офф-лайн. Вона виступає необхідною передумовою для реалізації успішної (такої, що досягає поставленої мети) громадсько-політичної активності.

Свідомість є одним з центральних понять і у *психології*, важливим завданням якої є розкриття психологічних механізмів функціонування свідомого та підсвідомого/позасвідомого. У психологічній літературі знаходимо таке визначення: свідомість – це одна з основних властивостей

психіки людини, вища інтегруюча форма психічного відображення, результат впливу суспільно-історичних умов на формування психіки індивіда в процесі його творчої діяльності при постійному спілкуванні з іншими людьми за допомогою мовлення. В предметне поле психології перш за все потрапляє неповторна індивідуальна свідомість конкретної особистості, яка зникає разом із фізичною смертю індивіда. Індивідуальна свідомість – це вища інтегруюча форма психічного відображення, що забезпечує константну і неперервну єдність індивідуальних знань і переживань, які внаслідок рефлексії та цілеспрямованої діяльності людини забезпечують її особисту тотожність та мотивованість вчинків [87, с. 196].

Український психолог Т. Партико виокремлює кілька основних ознак свідомості в психології:

- індивідуальну свідомість людини характеризує сукупність знань про довколишній світ та про себе саму, які формуються завдяки пізнавальним психічним процесам, зокрема абстрактному мисленню;
- знання суб'єкта про навколишній світ завжди занурені у переживання (емоційне тло свідомості), але образ дійсності у свідомості не зливається з переживанням. Знання про переживання та саме переживання – це не тотожні явища психіки;
- індивідуальну свідомість людини завжди рефлексивна (осмислення індивідом своїх дій). Рефлексія – це суть суб'єктивності особистості;
- планування та керування діями, контроль за поведінкою і передбачення результатів діяльності [78, с. 154].

На основі синтезу зазначених ознак свідомість в психології постає як знання про зовнішній та внутрішній світ, про самого себе, проте вона проявляється не лише в узагальненому знанні навколишньої дійсності, але й в оціночному (теоретичному і практичному) ставленні до неї. Тому іншою складовою свідомості є переживання людиною того, що для неї в навколишній дійсності є значущим. Відображаючи світ у формі переживань, суб'єкт оцінює його, виявляє своє ставлення до обставин, що вже існують або передбачаються

нею, до власної діяльності та її результатів, до інших людей, до того, що задовольняє або не задовольняє потреби особистості, відповідає чи не відповідає її інтересам, уявленням і поняттям. Особистість усвідомлює не тільки об'єкти, їхні властивості та зв'язки, але і їхню значущість для себе та суспільства, що й створює умови для актуалізації механізмів, які згодом забезпечують розгортання цілеспрямованої діяльності. Важливою складовою свідомості як цілісної системи є формування цілей майбутньої діяльності. У процесі вибору і поставлення цілей відбувається оцінювання мотивів діяльності, приймаються рішення, під час виконання діяльності вводяться необхідні корективи тощо. Усе наведене системно відображається у трикомпонентній структурі свідомості, де когнітивний компонент (знання про себе та довколишній світ), афективно-оціночний (ставлення до реальності, що оточує суб'єкта) та конативний (планування та керування діями).

В контексті Мережі психологи переважно досліджують її вплив на свідомість індивіда. Зазвичай наводять декілька позитивних особливостей свідомості постійних користувачів Мережі, які не спостерігаються у тих, хто нею регулярно не користується: пластичність – здатність сприймати та відтворювати фото/відео та текстову інформацію при переключуванні уваги з першого на друге; збільшення швидкості сприйняття – здатність миттєво виокремити ключову інформацію присутню на веб-сторінці та оцінити її корисність. Проте увага активного Інтернет-користувача є нестійкою, бракує часу на повноцінне осмислення інформації, а отже і її розуміння; здатність концентрувати увагу на одному об'єкті значно знижуються. До зредукованих навичок також належать “здатність повернення до вже переосмисленої інформації, індуктивний аналіз, критичне мислення, уява” [142].

Із розвитком Інтернету он-лайн комунікація все більше переважає традиційну “face-to-face”. Проте в процесі спілкування важливу роль відіграють невербальні елементи: міміка, жести, тон. Американські учені дійшли висновку, що перегляд досліджуваним позначень, які передають емоційні

реакції співрозмовника під час он-лайн комунікації, активує у його мозку ті ділянки, які відповідають за невербальну комунікацію [22, с. 20].

Зазначені характеристики свідчать про те, що свідомість, трансформуючись під впливом Мережі, набуває нових ознак, які в першу чергу пов'язані із динамічністю, пластичністю та адаптивністю до нових умов. Паралельно знижується рівень стійкості уваги, схильності до обдумування отримуваної інформації, без чого складно сформулювати власні, адекватні ситуації, висновки. Варто також зауважити, що аналіз, синтез та інші мисленнєві операції є життєво важливими для навчального процесу, особливо у вищих навчальних закладах, де студенти часто мають працювати з великими об'ємами інформації, осмислювати та структурувати навчальний матеріал.

Незважаючи на цікаві дослідження впливу Мережі на свідомість її користувача, окремого терміну для означення цього поняття в психології не виявлено. Проте наведену трикомпонентну структуру свідомості варто екстраполювати на сферу Інтернет-активності користувача.

Важливий внесок у розвиток наукових уявлень про свідомість особистості та Інтернет був зроблений в контексті *соціальної антропології*, яка аналізує свідомість суб'єкта крізь призму динаміки культури первісних, традиційних та сучасних суспільств.

Так, Н. Петрова проводить паралель між кіберсвідомістю (саме такий термін пропонує цей автор для означення свідомості користувача Мережі/комп'ютера) та первісною свідомістю. Вона стверджує, що в процесі створення віртуальних світів для непромислових цілей стало зрозуміло, що віртуальна реальність відображає соціальну реальність сучасного суспільства. Розвиток, ускладнення кіберпростору, збільшення кількості його учасників веде до певних трансформацій їхньої свідомості. Виникають деякі елементи свідомості, яку антропологи називають первісною (варто зауважити, що автор ототожнює поняття “свідомість” і “мислення”). Первісне мислення не є алогічне, як іноді думають, воно – інологічне, тобто володіє іншою логікою [80].

Ще Л. Леві-Брюль, описуючи первісне мислення, стверджував, що там, де сучасники шукають вторинні причини, стійкі причинно-наслідкові зв'язки, первісне мислення звертає увагу виключно на містичні причини, дію яких воно відчуває всюди. Первісне мислення без жодних труднощів припускає, що індивід може одночасно перебувати в двох або декількох місцях. Воно не звертає увагу на логічні протиріччя в перебігу подій тощо [56, с. 302].

Яскравим прикладом такого первісного мислення є умовність загибелі персонажа, у якого може бути кілька життів; абсолютно в дусі вчення про реінкарнацію звучить фраза: “щоб сюди дійти, я два життя витратив” [80]. Цей приклад, запропонований Н. Петровою, насправді є вдалою ілюстрацією особливостей власне КІБЕРсвідомості, де “кібер” означає “комп'ютерний”. Зрештою комп'ютерні ігри безпосередньо не пов'язані з Мережею і в них можна грати і офф-лайн.

Запропонований ракурс аналізу свідомості користувача в контексті Мережі є важливим не лише тому, що це одна з перших спроб дослідження цієї проблематики в соціальній антропології, але ще й тому, що в процесі порівняння свідомість користувача Мережі ставиться автором на один щабель із первісною свідомістю, порівняно розпрацьованим та визнаним у спеціалізованому науковому середовищі теоретичним конструктом, тим самим підкреслює важливість першої (свідомості користувача Інтернету) та формулює її як актуальний предмет для наукової дискусії, а це на сьогоднішньому (початковому) етапі дослідження цієї проблематики дуже важливо.

Однак деякі положення таких аналогій (між первісним мисленням та кіберсвідомістю) також заслуговують критики. Викликає питання ототожнення свідомості та мислення індивіда: якщо перше – це складний комплексний механізм сприйняття та відображення дійсності, то друге – механізм логічного опрацьовування отриманої інформації про навколишню дійсність (тобто один з найважливіших елементів свідомості особистості в психології). Тому ототожнювати ці безумовно взаємопов'язані поняття некоректно. Варто також зауважити, що далеко не всі форми активності суб'єкта (студента) в Мережі

характеризуються інологічним мисленням (до прикладу, пошук інформації з навчальною метою). Тому це більше вузько зорієнтований елемент впливу Інтернету на свідомість користувача, аніж її (свідомості) типова особливість.

Основний внесок соціальної антропології у феномен дослідження свідомості користувача Інтернету полягає у виокремленні цієї проблематики та порівнні кіберсвідомості із іншими видами суспільної свідомості в контексті її еволюції. А цей процес водночас вимагає виділення певних особливостей, ознак свідомості користувача Мережі (інологічність, віртуальність смерті).

Соціологія як генералізуюча наука вивчає суспільство в єдності всіх його сторін та галузей, взаємозв'язок між різними явищами та феноменами суспільного життя, не обмежуючись певною його сферою. Саме тому дослідження взаємозв'язку між Інтернетом та свідомістю в рамках соціології допоможе комплексно розглянути цю проблематику. Дослідження свідомості в межах цієї дисципліни значною мірою залежить від його об'єкта-носія проблеми, тобто того, на кого спрямоване дослідження. На мікрорівні соціологію цікавлять лише типові особливості свідомості, властиві особистості, на основі досліджень яких соціолог може зробити узагальнення щодо предмету дослідження. На мезорівні мова йде про свідомість спільноти (у нашому випадку – студентської молоді), але групова свідомість в соціології – це не механічна сума свідомостей членів групи, а нове комплексне утворення, наділене певними специфічними (порівняно з індивідуальною свідомістю) характеристиками, досліджуючи які соціологи можуть робити припущення стосовно певних тенденцій формування і функціонування свідомості соціальних груп – об'єктів дослідження. На макрорівні, як правило, вивчають суспільну свідомість як свідомість соціуму в цілому. Теоретично за таким принципом можна розглядати і мегарівень (носій свідомості – людство), але в наукових реаліях свідомість людства – занадто широкий і неоднорідний для реального емпіричного дослідження предмет, хоча в контексті Інтернету як глобального феномену проблематика видається особливо доцільною і актуальною.

Якщо звернутись до досвіду визначення свідомості у соціології, то найбільш поширеними є тлумачення свідомості як: вищої форми відображення навколишнього світу, притаманної лише людині здатності мислити, міркувати і визначати своє ставлення до дійсності; частини людського розуму, яка усвідомлює “Я”, дію навколишнього середовища та розумову активність, свідомого розуму, що містить спогади, поточний досвід і думки, які є доступними розумінню [102, с. 325, 143]. Проте такі визначення значною мірою повторюють філософські та не вказують на соціологічну специфіку.

А. Лоусон та Т. Геррод розглядають свідомість як елемент людського розуму, представлений знаннями та уявленнями про самого себе, наше уявлення про світ, що містить й певні емоційні та поведінкові елементи [58, с. 430].

Соціологи ще рідко обирають предметом вивчення свідомість особистості в контексті Інтернету, частіше зазначену проблематику згадують в рамках іншої дотичної теми. Так, В. Розін досліджував вплив Мережі на сучасну особистість, порівнюючи вплив міста (міського простору, способу життя та комунікації) та Інтернету на свідомість особистості. На цій основі була розроблена концепція урбаністики Інтернету. Автор зауважує, що Інтернет змінює побут та свідомість людей, як свого часу це робили індустріалізація та урбанізація. Внаслідок масового переселення в міста виникли нові форми комунікації та спосіб життя, зокрема з'явилися потреби та можливості подорожей, відкриттів, а це прискорило розвиток суспільства в цілому. Міське середовище створило нові умови для спілкування, нових вражень та рефлексії. Важливу роль у формуванні нового типу урбаністичної особистості відіграла анонімність міста: анонімність перехожого, покупця, пасажера тощо. Інтернет пропонує нові види анонімності, які відкривають нові пізнавальні можливості, впливають на самосвідомість людини і бачення нею інших. Мережа – це таке “місто” для сучасної людини, що надає безліч нових можливостей, такі як подорожі (по сайтах і порталах), комунікація (Мережа нівелює географічну відстань, урізноманітнює та здешевлює спілкування), нові враження та

рефлексія (самоідентифікація суб'єкта в Інтернеті). Анонімність в Мережі набує зовсім іншого значення (якщо в місті можна говорити лише про відносну анонімність порівняно з маленькими спільнотами, то Інтернет повністю приховує суб'єкта: інформацію про нього, його тіло і свідомість). Все більше людей проводять в Мережі своє дозвілля, працюють та живуть в ній [94, с. 8].

Варто зазначити, що можливість сконструювати “свій світ” за власним бажанням – неоднозначна. Особистість, особливо та, яка формує власний світогляд, набір цінностей (наприклад, студент), потрапляє в середовище, в якому будь-яка інформація доступна (не завжди достовірна і якісна), а єдиними “фільтрами”, що працюють, є особистісні цінності та норми суб'єкта (які в студентів лише формуються, в тому числі під впливом Інтернету). Гіперболізована Інтернет-активність може блокувати доступ до інших форм життєдіяльності, особистість занурюється в ілюзорну реальність, а цей процес трансформує її свідомість.

Водночас автор майже не концентрує увагу на негативних наслідках “проживання” в Мережі, таких як аномія, що зростала разом із урбанізацією міст. Вплив Інтернету на це явище сьогодні залишається малодослідженим. Ще одним важливим наслідком зростання кількості користувачів Мережі та часу який вони проводять он-лайн, є поява Інтернет-залежності – феномену, в рамках якого користувач нехтує соціальними взаємодіями, професійною діяльністю заради Інтернет-активності.

Польська соціолог К. Штоп-Рутковська вивчає вплив нових медіа, перш за все Інтернету, на процеси запам'ятовування, опрацювання та відтворення людиною локальної історії свого регіону. Для цього дослідниця пропонує поняття “кіберпам'ять”, яку розглядає як повідомлення про минуле: подія, місце, предмет, особа (герої чи антигерої); способи збереження інформації та культурні практики її поширення за допомогою Мережі [127, с. 132 – 133]. Тематичні історичні повідомлення часто хаотично розкидані в Інтернеті, а останній – це скоріше база даних, ніж сконструйований наратив. Тому користувач самостійно обирає інформацію та конструює своє уявлення про

минуле [147]. Цей механізм, який став доступним із розвитком та масовим поширенням Інтернету, можна застосувати не лише до формування колективної історичної пам'яті, але й до свідомості користувача Мережі.

Ще однією особливістю свідомості, яка формується в тому числі й під впливом Інтернету, є кліповість свідомості – схильність до кращого сприймання та засвоєння інформації у формі коротких, систематизованих повідомлень (таблиці, схеми, рисунки), а також візуальних та аудіальних образів, які мають певне емоційне забарвлення [26, с. 39]. Але паралельно погіршується здатність аналізувати текст, який не структурований візуально. Ці особливості не пов'язані із безпосереднім перебуванням в Інтернеті он-лайн, а скоріше є одним із найважливіших наслідків проникнення Мережі у всі сфери життя молодого покоління і особливо студентів, оскільки впливають на їхню здатність сприймати та засвоювати навчальний матеріал, розвивати аналітичне мислення. Якщо реципієнт “заточений” на сприйняття коротких, емоційно навантажених повідомлень і водночас не здатний самостійно виокремлювати, перевіряти та аналізувати отримувані масиви інформації, то в сучасному світі він стає предметом інформаційних, політичних, маркетингових маніпуляцій, які негативно впливають на прийняття рішень адекватних тій чи іншій ситуації.

Українська вчена О. Богач розглядає свідомість користувача Мережі через призму його соціалізації. Віртуальна соціалізація, на її думку, – це процес якісних змін структури свідомості особистості, її мотиваційно-потребової сфери, що відбувається під впливом та в результаті використання людиною сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у контексті життєдіяльності [10].

Соціалізацію індивіда як засвоєння соціального досвіду за допомогою Мережі варто розглядати у двох основних напрямках: соціалізація он-лайн та вплив Інтернету на цей процес офф-лайн. У першому випадку суб'єкт має можливість сконструювати новий віртуальний образ власного “Я” і “соціалізувати” його. Анонімність допомагає тимчасово усунути певні труднощі, що можуть негативно впливати на безпосередні контакти з іншими

людьми: недоліки зовнішності, сором'язливість, дефекти мовлення, інвалідність, тощо. Проте успішна комунікація он-лайн не гарантує аналогічного живого спілкування. Навпаки, ескапізм суб'єкта взаємодії від своїх реальних проблем із комунікацією в Інтернет не розв'язує, а лише поглиблює їх. Водночас он-лайн взаємодія розширює можливе коло спілкування, пропонує різноманітні шляхи самореалізації та професійного зростання за допомогою новітніх технічних засобів.

Інше важливе питання: як Мережа впливає на соціальну адаптацію молоді людини офф-лайн? Ми вважаємо, що відповідно до подвоєння реальності на об'єктивно існуючу та віртуальну відбувається й продовження процесів соціалізації у віртуальній реальності; відтак можливим є використання такого поняття, як “третинна соціалізація” в Інтернеті. Вона радикально відрізняється від первинної та вторинної соціалізацій, хоча всі три різновиди соціалізації можуть відбуватися одночасно. Однаковим для усіх трьох є потреба адаптуватися до соціального середовища, але відмінними є самі ці середовища. В Інтернеті, як правило, відбувається входження користувача в нове віртуальне середовище, налагодження зв'язків з новими соціальними спільнотами в ньому, пристосування до тих норм і правил, які в них існують, тощо. До прикладу, студенти першого курсу ЗВО вже з перших днів навчання змушені були отримувати освіту в он-лайн режимі та пристосовуватися до нових умов дистанційного навчання. Оскільки це відбувалося в он-лайн режимі, вони могли не зустрічатися з іншими студентами та викладачами “наживо”, що докорінно відрізнялося від ситуації реального навчання у школах у звичайному режимі безпосереднього спілкування. Перші результати емпіричних досліджень стосовно карантинних обмежень і переходу на дистанційне навчання он-лайн засвідчують, що переважній більшості студентів (і не тільки перших курсів) така віртуальна третинна соціалізація давалася важко, про що докладніше скажемо у третьому розділі дисертаційної роботи.

Також однією із основних проблем є Інтернет-залежність, яка часто супроводжується відчуттям самотності, складністю створення нових

безпосередніх зв'язків у реальному житті та деструкцію існуючих, що свідчить про негативний вплив Інтернету на формування особистості [118, с. 305]. Відчутним (протягом останнього десятиліття) є зниження рівня грамотності серед учнів старших класів та студентів, яке вчені пов'язують із комунікацією у соціальних мережах та культурою спрощення та скорочення слів в процесі он-лайн переписки (кіберсленгу) [10]. Проте не можна не згадати й про позитивний вплив Інтернету на процес соціалізації молоді. Через стрімкий розвиток Мережі та поширення на всі сфери життя суспільства ускладнюється інфраструктура (технічна, програмна, освітня). Носії знань, умінь та навичок, тобто досвіду роботи із відповідним забезпеченням (переважно молоді люди, студенти) мають значну перевагу перед іншими суб'єктами, зокрема на ринку праці. Інтернет спрощує процес пошуку інформації, зменшує кількість часу, який необхідний для виконання завдань, полегшує комунікацію з іншими учасниками навчального процесу; водночас він поглиблює проблеми самостійності роботи студента, зниження її якості, ослаблення контролю з боку викладача. Отже, вплив Мережі на третинну соціалізацію, яка відбувається через зміни на рівні свідомості, є неоднозначним і потребує глибшого дослідження.

I. Чернікова акцентує увагу на негативних трансформаціях свідомості під впливом Мережі, яка, на думку авторки, спрямована на знищення певних форм і структур свідомості, а також переформатування деяких режимів її функціонування: руйнування системи світоглядних цінностей і заміна останніх різного роду ціннісними симулякрами; знищення культурної пам'яті; руйнування традиційних механізмів самоідентифікації (руйнування суб'єктивності етносів і народів). На особистісному рівні (мікрорівні) Інтернет сприяє руйнуванню само- ідентифікації, веде до того, що самосвідомість трансформується в екранну свідомість, якою легко маніпулювати. Образи (рекламні, телевізійні тощо) формують свідомість особистості: “Не ми бачимо, а образи бачать нами” [120, с. 132].

Глибокий аналіз взаємодії Інтернету та свідомості здійснив соціолог С. Катречко, взявши за основу трирівневу модель Н. Смелзера. Автор виокремлює три види свідомості користувача Мережі: індивідуальну, групову і суспільну. Останній вид ототожнює з планетарною свідомістю і тим самим об'єднує мега- та макрорівні соціологічного аналізу. Цей методологічний крок мотивується специфікою предмету дослідження, адже Мережа не обмежується рамками (законами) окремої держави у правовому полі (юридичне врегулювання функціонування Інтернету в тій чи іншій країні, яке на сьогоднішній день навіть в найрозвиненіших країнах світу лише починає формуватися) та будь-якого конкретного суспільства (норми, правила, традиції) – на соціальному.

На мегарівні, вважає Катречко, поступово формується планетарно-локусна свідомість: Інтернет, з одного боку, нівелює значення географічної відстані, а з іншого – сприяє формуванню невеликих і стійких груп однодумців – інформаційних соціальних локусів, або інформаційних (локальних) сіл на противагу пов'язаного з містом мегаполісно-ізоляційного типу соціальності (локальність vs глобальність). Таким чином, групова свідомість формується та функціонує в рамках глобальної і водночас “опонує” останній. До особливостей групової свідомості (мезорівень) належать нові віртуальні методи управління. Розвиток Інтернету спровокував появу нових організаційних форм соціального управління, тому що звичайні адміністративно-силові форми управління стали непридатними, бо не можуть впливати на “фізичне” тіло віртуальних учасників взаємодії, однак у віртуальному просторі Інтернету формується нове віртуальне “тіло” віртуальної особистості. С. Катречко виокремлює два типи управління: “силовий” – вплив на віртуальне тіло шляхом обмеження віртуального простору (наприклад, заборона на участь в тому чи іншому форумі вольовим рішенням модератора); “несиловий” – вплив на віртуальну свідомість шляхом прищеплення певних моральних норм віртуальної поведінки (наприклад, повага до думки інших віртуальних особистостей) [50, с. 60].

Для означення свідомості пересічного користувача Мережі автор вводить термін “посткласична гіперсвідомість” як проміжної стадії розвитку свідомості

між суб'єктно-індивідуальною свідомістю та людино-машинним інтелектом [50, с. 62]. Абсолютна більшість особливостей посткласичної гіперсвідомості пов'язана із спілкуванням через Мережу, формулюванням повідомлень, текстів, виникненням гіпертексту, трансформаціями індивідуальної та групової свідомості під час цього процесу тощо. На це є кілька причин: по-перше, у своїй науковій рефлексії впливу Інтернету на свідомість автор приділяє особливу увагу семіотичному аспекту; по-друге, емпіричною базою для своїх наукових висновків С. Катречко обирає різноманітні Інтернет-форуми, а методом – спостереження (зокрема включене). Саме останній пункт – слабке місце концепції, тому що автор робить загальні теоретичні висновки (на мікро-, мезо- та мегарівнях) щодо взаємодії свідомості та Мережі, але базою для них є лише дослідження комунікації через Інтернет (тоді як комунікація – не єдиний вид активності в Мережі).

Актуальним для нашої роботи напрацюванням цього автора є концепція віртуальної людини, яка складається із віртуального тіла і віртуальної свідомості, але, на відміну від людини офф-лайн, вони не є суворо визначеними і локалізованими: локація та межі віртуальної людини “розмиті” у просторі і часі, тобто віртуальна людина “розсіяна” в рамках певного віртуального просторово-часового інтервалу. Віртуальне тіло – це “зовнішня оболонка” віртуальної людини в он-лайн, набір її віртуальних імен (nickname), паролів, електронних поштових адрес (e-mail), особистих web-сторінок, форумів і чатів, в яких вона брала участь. Все це – віртуальні “ідентифікатори”, які задають її (віртуальної людини) віртуальну конфігурацію. Віртуальне тіло є надбудовою над матеріальними тілами і може включати в себе не тільки власне (фізичне) тіло, а й тіла інших людей (якщо формується інформаційний локус). Віртуальне тіло – це змінна величина, яка дозволяє ідентифікувати віртуальну людину з конкретним місцем у віртуальному просторі. Автор зазначає, що така віртуально-тілесна ідентифікація може не збігатися з фізичним тілом реальної людини, оскільки віртуальна людина може повністю або частково його залишати під час своїх віртуальних мандрівок [50, с. 65].

Віртуальна свідомість – це “внутрішня” складова віртуальної людини, набір її інтенцій. Автор виділяє дві особливості віртуальної свідомості:

- віртуальна свідомість, на відміну від реальної свідомості, яка існує тільки тут і зараз, розсіяна в рамках певного проміжку часу;
- віртуальна свідомість не співпадає повністю з емпіричним (індивідуальним) Я суб’єкта, а розсіяна в рамках певного віртуально-смысловому інтервалу. Тобто віртуальна свідомість, як і віртуальне тіло, є метанадбудовою, розпорошеною по безлічі звичайних свідомостей та / або інших уявних сутностей [50, с. 70].

Отже С. Катречко виокремлює два види свідомості в контексті Мережі:

- посткласична гіперсвідомість – це “звичайна” свідомість сучасного користувача Інтернету та проміжний етап її трансформації під впливом Мережі. Одна з найцінніших властивостей людини – вміння адаптуватися до нових умов. Інтернет у сучасному світі; це одна з таких умов, без якої неможлива його повнота;
- віртуальна свідомість – це умовна “внутрішня” складова віртуальної людини. Якщо посткласична гіперсвідомість властива усім користувачам Інтернету в рамках Мережі та поза Нею, то віртуальна свідомість з’являється лише тоді, коли суб’єкт комунікує в Мережі; віртуальна свідомість – це своєрідний аналог “звичайної” свідомості офф-лайн, так само, як віртуальна людина – аналог офф-лайн-особистості, а віртуальне тіло – фізичного тіла за межами Інтернету.

Хоча проаналізований науковий доробок є одним із найвагоміших по темі свідомості Інтернет-користувача в соціології, варто виокремити кілька суперечливих моментів. По-перше, автор концентрує свою увагу майже виключно на он-лайн комунікації – важливому, але не єдиному виді Інтернет-активності, на основі аналізу якого робить висновки про свідомість суб’єкта в контексті Мережі в цілому. При цьому практично не враховано роль Мережі у формуванні та функціонуванні свідомості користувача у тій його частині, що не пов’язана із спілкуванням: Інтернет як джерело інформації; пасивне

перебування (спостереження, відсутність безпосередньої участі) в соцмережах та на інших майданчиках, призначених для взаємодії. По-друге, паралельно пропонується кілька нових термінів по темі: віртуальна людина, посткласична гіперсвідомість, віртуальна свідомість, віртуальне тіло, значення яких нечітко розмежоване. Саме це спонукає провести критичний аналіз термінів, що існують сьогодні в соціогуманітарних науках і пропонуються різними авторами для означення свідомості особистості в контексті Мережі.

Японські вчені, проаналізувавши вплив Інтернету на користувача-студента, виокремили чотири аспекти: когнітивний, емотивний, соціальний та етичний цього впливу. Для першого, пов'язаного із мисленнєвим компонентом свідомості та механізмами прийняття рішень, характерна редукція аналітичного мислення та мутьтизадачність, тобто здатність паралельно виконувати декілька не пов'язаних між собою завдань. Проте дослідження показали, що студенти, які надсилають чи отримують більше 16-ти повідомлень протягом лекції, показують значно нижчі результати модульного контролю, аніж їхні колеги із меншими показниками [137].

Емотивний аспект проявляється у зниженні рівня емпатії – вміння поставити себе на місце іншої людини, щоб краще зрозуміти її відчуття та переживання. Під час он-лайн комунікації суб'єкт переважно не бачить лиця співрозмовника, а тому йому складніше інтерпретувати його реакції. Психологічно легше образити чи принизити людину, яку ти не бачиш і яка не бачить тебе. Це сприяє поширенню явища кібербулінгу – цькування он-лайн, яке через соціальні може стати публічним.

Соціальна складова перш за все пов'язана із он-лайн комунікацією. Дослідження показали, що студенти надають перевагу переписці в соціальних мережах, аніж спілкуванню із збереженням візуального контакту безпосереднього чи за допомогою ІТ-технологій [172, с. 203]. Саме можливість візуального і тактильного контактів є важливим елементом для розмови. Вони сприяють у розв'язуванні конфліктних ситуацій, прийнятті важливих рішень, демонструванні духовної близькості та моральної підтримки.

Етичний компонент проявляється у двох напрямках: навчальному (плагіат) та комунікативному (кібербулінг) [137]. Якщо розглядати Інтернет як доступне мегасховище інформації, яке постійно оновлюється, трансформується та не піддається контролю, то плагіат є однією із основних проблем сучасного академічного (студентського та внутрішньонаукового середовища). Плагіат – це шахрайство, пов'язане із крадіжкою чужої роботи: ідей, думок, текстів та обман інших щодо цієї роботи. Важливою етичною складовою проблеми є те, що велика частина сучасних студентів не вважають те, що вони роблять плагіатом, а саме явище шахрайством [175]. Таке ставлення розмиває саме уявлення про норму та девіацію в рамках навчального процесу.

Кібербулінг стосується взаємодії «студенти – викладач» та студентів чи школярів між собою. У першому випадку група студентів провокують викладача під час аудиторного заняття і паралельно все, що відбувається записують на приховану камеру, а потім відео викладають у вільний доступ в Інтернет [137]. Такі відео зазвичай набирають багато переглядів та коментарів і стають популярними в Мережі, а отже, роблять відомими їхніх творців та поширюють таку поведінку серед молоді. Подібні ролики, що відображають булінг колег у навчанні (студентів чи школярів), також викладають он-лайн, роблячи знущання і приниження публічними не в межах одного навчального закладу, а певного сегменту Інтернету (англомовний / німецькомовний / російськомовний / україномовний тощо), наприклад, у Youtube.

Таким чином, Інтернет часто негативно впливає на формування етичних норм, принципів, уявлень про добре і погане серед молоді. Однак слід зазначити, що автори основну увагу зосереджують на негативних наслідках функціонування Мережі, забуваючи про позитивні аспекти. Водночас саме публічність булінгу серед молоді допомагає не замовчувати проблему, а виявляти і шукати шляхи її розв'язання. Відкритий доступ до наукових напрацювань он-лайн сприяє також розвитку відповідного програмного забезпечення для виявленню плагіату та захисту авторських прав.

Отже, напрацювання науковців (зокрема, соціальних філософів та соціологів) в рамках питання особливостей свідомості особистості та спільнот в Мережі на сьогоднішній день все ще розмиті і не систематизовані; наукові дослідження на цю тему поставили більше нових запитань, ніж знайшли відповідей.

По-перше бракує визначеності щодо терміну, який йменує це поняття (свідомості користувача Інтернету). Деякі дослідники (Л. Гагерті, К. Купман, В. Розін) не акцентують на цьому увагу, використовують зворот “свідомість особистості в Мережі”. Такий підхід можна пояснити тим, що вони досліджують в першу чергу вплив Інтернету на свідомість користувача, тобто “результат” роботи суб’єкта в Мережі на рівні свідомості. Іншими словами, ці автори не виокремлюють свідомість користувача Інтернету як окремий вид свідомості, а вважають, що це “звичайна” свідомість, видозмінена певним чином під впливом технічних можливостей Інтернету. Ті дослідники, які визнають існування свідомості Інтернет-користувача як окремого виду свідомості, не змогли вибрати єдиний термін для означення цього поняття; існує кілька варіантів: кіберсвідомість (В. Нікітаєв, Н. Петрова); екранна свідомість (І. Чернікова); віртуальна свідомість (Ю. Мазруокі, С. Катречко) та посткласична гіперсвідомість (С. Катречко).

Тому одним із першочергових завдань цієї дисертаційної роботи є запропонувати релевантний термін для означення свідомості користувача в контексті Інтернету та сформулювати значення цього поняття з виокремленням специфіки соціології.

По-друге, недостатньо представлена структура цієї свідомості, але цей факт можна пояснити тим, що існуючі спроби соціологічного осмислення свідомості суб’єкта щодо Мережі представлені здебільшого феноменологічною соціологією (В. Нікітаєв), яка не схильна до структурування та використання трьохрівневої моделі (С. Катречко). Останній автор основну увагу приділяє типології свідомості особистості в контексті Інтернету та основним ознакам/ефектів цих нових типів свідомості.

По-третє, основна маса досліджень зосереджена на питаннях, пов'язаних із впливом Інтернету на свідомість особистості-користувача: нових особливостей свідомості (К. Штоп-Рутковська, Г. Смолл), способах формування цих нових особливостей (О. Богач, Г. Гич, В. Розін), негативного впливу Інтернету на свідомість користувача (Н. Карр, Ю. Ямамото, І. Чернікова), причинах цього негативного впливу та методах боротьби з ним (Ш. Турке). Проте залишається малодослідженою специфіка свідомості особистості чи малої соціальної групи в контексті Мережі як рушійної сили дій суб'єкта/ів через формування мотивів та установок на певні моделі поведінки он-лайн або офф-лайн щодо Інтернету.

На вирішення цих проблемних моментів, пов'язаних із свідомістю користувача Інтернету з пункту візії соціології, буде спрямовано наступна частина дисертаційної роботи.

1.2. Структурно-функціональні особливості дослідження Інтернет-свідомості студентів-користувачів Мережі

Справа ускладнюється тим, що сучасна соціологія являє собою мультипарадигмальну науку, тому для валідного аналізу Інтернет-свідомості відповідно до мети і завдань слід обрати в якості методологічного джерела певну парадигму в складі однієї з метапарадигм соціологічного теоретизування сьогодення. Для цього методично доцільним буде здійснити низку підготовчих операцій. В першу чергу проведемо інвентаризацію основних термінів, які використовують для означення свідомості суб'єкта в контексті Мережі.

Термін “кіберсвідомість” “перекладається” як поєднання Інтернету (“кібер”) та свідомості суб'єкта дії [145]. Проте нескладний етимологічний аналіз показує, що “кібер” не тотожний Інтернету; точніше, ця слово-вставка має кілька лексичних значень і лише одне з них пов'язане з Мережею. В сучасній літературі (як науковій, так і художній) та в розмовному мовленні цей префікс використовують для означення комп'ютера як технічного пристрою (кіберфобія – страх пов'язаний із комп'ютерами, ноутбуками, лептопами та

іншими схожими технічними пристроями); для позначення глобальної комп'ютерної мережі Інтернет (кіберпростір); для акценту на технологічній новизні об'єкта (кіберніж – сучасна радіотехнологія хірургічного втручання) [146]. Тому термін “кіберсвідомість”, на нашу думку, не є коректним для означення свідомості суб'єкта в Мережі або щодо неї (Мережі).

Схожа проблема виникає із терміном “віртуальна свідомість”, тому що значення поняття “віртуальний” чітко не окреслене з кількох причин: комп'ютерні технології (і все, що цим пов'язане) в перспективі наукових досліджень є достатньо “молодим” феноменом, тому наукова термінологія стосовно цієї проблематики ще не сформована. Проте, незважаючи на “молодість”, комп'ютерні технології, зокрема Інтернет, дуже динамічно розвиваються, а тому створене ними середовище (в тому числі і соціальне) – це вже не відсторонена модель, в яку можна зануритися на деякий час і потім вийти з неї та забути про це. Мережа увійшла у повсякденне життя і стала його невід'ємною частиною; особливо це стосується молоді, зокрема студентської [119, с. 77]. Стрімкий розвиток комп'ютерних технологій спровокував появу нових феноменів, які увійшли в повсякденність (а отже, отримали назву), але наукова спільнота не встигла належним чином їх відрефлексувати і визначити базові понятійні рамки. Таким чином з'явилися, наприклад, поняття “кіберсвідомість”, “віртуальна свідомість”, “віртуальна кіберсвідомість” чи “віртуальний секс”, “кіберсекс” і т. ін., які нечітко розмежовані або в деяких випадках дублюють одне одного. Тому доречно провести наступну наукову рефлексію. Ми вище вже розглянули значення префіксу “кібер” і зробили висновок, що “кібер” – це перш за все “комп'ютерний”. Отже кіберсвідомість – це “комп'ютерна” свідомість, але не в розумінні “свідомість комп'ютера”/технічного пристрою/Інтернету, а свідомість користувача комп'ютера (але не обов'язково Інтернету). Хоча варто зауважити, що “кібер” найчастіше порівняно з іншими ототожнюють з Інтернетом.

Екранна свідомість (І. Чернікова) – свідомість особистості, як перебуває он-лайн. Варто зауважити, що це єдиний випадок використання цього терміну;

окрім того, автор не проводить детальної теоретичної інтерпретації та практичної операціоналізації цього поняття, тому вважаємо це поняття яскравим прикладом термінологічного різноманіття (в цьому випадку недостатньо вмотивованого) стосовно свідомості користувача Мережі.

Але повернемося до поняття “віртуальний”, воно – багатозначне:

– надуманий, несправжній, той, що не існує в реальності. В такому контексті некоректно розглядати “віртуальну свідомість” як відображення віртуальної реальності, тобто такої, що немає фізичної основи, а отже сама “реальність” такого буття є дискусійним питанням [96, с. 23] ;

– Ж. Делез пропонує розглядати “віртуальний” як штучно створений, такий, що відрізняється від реальної повсякденності (опозиція до реального) [33]. У цьому випадку “віртуальна свідомість” – це “антиреальна” свідомість. Ми не можемо описувати свідомість в термінах “реальності-нереальності”, оскільки це суб’єктивне відображення реальності, то протилежне до реальності відображення реальності – це деформація самої функції свідомості;

– на думку Д. Іванова, “віртуальний” означає заміщення реальних речей і вчинків образами – симуляціями, продовження реального, своєрідна модель, дуже подібна до оригіналу чи “якісна підробка” [48, с. 18]. В рамках цього значення віртуальна свідомість – це модель “звичайної” свідомості;

– віртуальне – це продукт уяви, те, що існує лише в свідомості особистості. Яскравою ілюстрацією цього варіанту розуміння поняття “віртуальний” є світи фентезі, які виникли в уяві автора. В рамках цього значення віртуальна свідомість – це “вигадана” свідомість. Але продукт уяви (а уява є одним з елементів індивідуальної свідомості в психології) – вигадка, що також формується в свідомості, тому у цьому значенні “віртуальна свідомість” також можна вважати некоректним терміном;

– український соціальний філософ С. Дацюк заперечує попередню точку зору (“віртуальне” тотожне “суб’єктивному”) та стверджує, що основною ознакою віртуальності є мінливість [32, с. 13]. Для Інтернету як реальності характерні відсутність стабільності, визначеності, тривалості. Наприклад, коли

ми в процесі написання наукової праці посилаємося на певний електронний ресурс, то обов'язково маємо зазначити дату, коли зазначена Інтернет-сторінка була актуальною, тому що вона може змінити електронну адресу або зникнути із вільного доступу;

– останнє значення поняття “віртуальний”: Д. Шапіро, Д. Дойч та С. Жижек означають його як таке, що відображає комп'ютерний або Інтернет-варіант об'єкту, який існує і поза межами Мережі або інформаційних технологій (віртуальні гроші). Але в процесі дослідження перед науковцями постала проблема порівняння віртуальності в комп'ютерному середовищі та в інших штучно створених середовищах. Зрештою наслідком довгих наукових пошуків та досліджень став висновок Д. Дойча, який формулюється так: “...Цей термін стосується будь-яких штучно створених ситуацій, явищ, які формують в особистості відчуття перебування в певному середовищі...” (наприклад тренажер-симулятор, який використовують для підготовки пілотів) [36].

Запропоновані варіанти наукової теоретичної інтерпретації поняття “віртуальний” демонструють, що цей термін не зовсім коректно використовувати для означення приналежності до інформаційних технологій та Інтернету. Разом з тим, варто зазначити, що саме цей варіант (у взаємозв'язку з комп'ютерними та інформаційними технологіями) розуміння поняття активно використовується у повсякденному житті переважною більшістю пересічних користувачів Мережі для означення Інтернет-відповідника певного феномена. Так, В. Сілаєва дослідила за допомогою контент-аналізу варіанти значень поняття “віртуальний” в різних пошукових системах (Яндекс, Google). За результатами дослідження автор зробила висновок, що 80% запитів відображають електронні аналоги явищ, артефактів повсякденної некомп'ютерної реальності (віртуальний тур, віртуальний секс), а 20% відображають технічну складову інформаційних технологій (віртуальний хостинг, віртуальний сервер) [96, с. 21]. Отже можна спостерігати певну суперечність: наукова термінологія поняття “віртуальний” різноманітна і не всі

її версії описують особливості інформаційних технологій, зокрема Мережі, але на побутовому рівні абсолютна більшість випадків використання цього поняття пов'язана якраз з інформаційними технологіями та Інтернетом.

На основі проведеного аналізу можна зробити узагальнення, що віртуальна свідомість – це свідомість особистості, яка перебуває в штучно створеному середовищі; тобто це суб'єктивне відображення штучної реальності (для соціології особливо актуальний соціальний аспект таких реальностей). Цей штучно створений віртуальний світ не обов'язково мусить бути пов'язаний з інформаційними технологіями чи Мережею, він просто “несправжній”. Такими “несправжніми” світами може бути будь-що: від симулятора польоту літака до фентезі (останній – продукт уяви як елемента свідомості). У цьому випадку віртуальна свідомість – це суб'єктивне відображення симуляції, тобто суб'єктивність суб'єктивності.

Зрештою уся термінологія цих порівняно нових понять (“кіберсвідомість”, “віртуальна свідомість”) нечітко означена і розмежована, тому вони часто дублюють одне одного, деякі більш популярні в повсякденному мовленні, але не вважаються коректними в науковому середовищі. На основі заявлених дефініцій зазначених понять пропонуємо проранжувати їх таким чином: віртуальна свідомість – найширший із запропонованого переліку термін що відображає свідомість суб'єкта, який перебуває у штучно створеному середовищі (одним з яких є Інтернет), включає в себе два наступних, а тому розташовується на найвищому щаблі. Кіберсвідомість акцентує увагу на технологічній (комп'ютерній) складовій, але жодне з них не наголошує на Мережі так, як термін “Інтернет-свідомість”. Останній поєднує в собі і новітню технологію (Мережа), і віртуальність (як ознаки Інтернету), комплексно описує конкретний, специфічний кейс (див.Рис.1)

**Рисунок 1.1. Співвідношення понять: “віртуальна свідомість”,
“кіберсвідомість”, “Інтернет-свідомість”**

Джерело: авторське напрацювання

Інтернет-свідомість – це новий термін, який ми пропонуємо ввести до наукового обігу в сучасній соціології для означення специфіки свідомості суб'єкта (особистості, групи) в контексті Мережі. Тому одним з головних завдань цієї дисертаційної роботи є концептуалізація цього терміну в соціологічній науці. В найширшому розумінні Інтернет-свідомість – це вияв реальної життєвості суб'єкта в Інтернеті та поза його межами щодо Мережі; відображення он-лайн дійсності, уявленнями про самого себе та інших користувачів в Інтернеті.

Цю он-лайн дійсність Мережі пересічні користувачі отожднюють із віртуальною реальністю – створене комп'ютером тривимірне середовище, з яким людина взаємодіє в Інтернеті. З точки зору соціології, віртуальна реальність – це частина об'єктивно існуючої для індивіда чи групи реальності,

пропущена крізь його суб'єктивний світ, яка існує переважно в Інтернеті і за допомогою Інтернету [66, с. 113]. Постійна присутність віртуальної реальності Мережі у повсякденності її користувачів певним чином трансформує останню. Якщо повсякденність у традиційному розумінні за А. Шюцем – це інтерсуб'єктивний світ, що існував задовго до нашого народження, сцена й одночасно об'єкт наших дій і взаємодій [130]. Вплив Інтернету на формування віртуальної повсякденності буде розглянуто у наступних розділах.

Результатом соціологічної концептуалізації будь-якого феномену є його концепт (або концептуальна схема, або концептуальна модель). Вона насамперед вимагає формування понятійно-категоріального апарату цього концепту, зокрема основного теоретичного поняття. Оскільки соціологія як наука характеризується внутрішнім різноманіттям методологічних підходів, то будь-який соціальний феномен (предмет аналізу) ми можемо (і маємо) розглядати в рамках різних соціологічних підходів. Тому виділення аксіоматичних ядер цих підходів (тобто набору усталених тверджень, які не потребують доведення) стосовно Інтернет-свідомості в межах різних методологічних підходів – це необхідна основа для подальшого теоретичного та емпіричного дослідження цього соціокультурного явища в тому теоретичному руслі, яке найбільш повно відповідає заявленій меті і завданням наукової роботи.

У цьому дисертаційному дослідженні використано метапарадигмальну структуру соціологічного теоретизування, представлену Г. Зборовським. Критерієм, згідно якого виділяються головні метапарадигми, на думку автора, є прийняття або неприйняття теоретичних положень класичної теоретичної соціології. Відповідно дослідник виділяє дві групи метапарадигм: класичні та некласичні. Ті, які розвиваються на основі принципів та ідей класичної соціології, об'єднані у групу класичних метапарадигм. До них належать класична (позитивізм, марксизм, еволюціонізм, веберіанство); неокласична (неопозитивізм, неомарксизм, неоеволюціонізм, неовеберіанство, структурний функціоналізм, неофункціоналізм, радикально-критичні теорії, теорії

конфлікту); посткласична (постпозитивізм, постмарксизм, теорії системного аналізу, теорії модернізації, єдиного індустріального суспільства, постіндустріального суспільства, глобалізації) метапарадигми.

Інша група метапарадигм виділена на основі дистанціювання від принципів класичної соціології і включає у себе некласичну (символічний інтеракціонізм, феноменологія, етнометодологія, теорія обміну) та постнекласичну (інтегративні концепції, теорія комунікативної дії, постмодернізм, феміністична соціологія) метапарадигми [45].

Розпочнемо з класичної лінії соціологічного теоретизування, яка передбачає свою специфіку у дослідженнях Інтернет-свідомості. Яскравий представник класичної метапарадигми Е. Дюркгайм, що працював у рідніщі позитивізму та неопозитивізму, стверджував, що предметом дослідження соціології як науки мають виступати соціальні факти, для яких характерні певні специфічні ознаки [38]. В рамках цього типу теоретизування Інтернет можливо розглядати як соціальний факт, що існує поза межами свідомості особистості-користувача, але наділений певною спонукальною силою стосовно останньої. Тобто Мережа – це, з одного боку реальна “рід”: система взаємопов’язаних між собою пристроїв та інформація, що циркулює між ними, а з іншого – масовий соціальний феномен, який залучає до взаємодії та впливає на життєдіяльність мільярдів користувачів по всьому світу. Загалом Е. Дюркгейм був тим, хто провів чітку межу між індивідуальною та колективною свідомістю як предметом дослідження соціології.

К. Маркс, засновник популярного у недалекому минулому напрямку філософського та соціологічного теоретизування, спирався на концепцію діалектичного матеріалізму, в рамках якого свідомість є похідною від реальності, яка її формує [63]. Частково цей підхід використовується у пропонованому розумінні Інтернет-свідомості, де остання виступає відображенням он-лайн дійсності. Проте нами не підтримується принцип економічного детермінізму щодо предмету дослідження, оскільки Інтернет та свідомість його користувача є багатограним соціальним явищем, що

формується та розвивається під впливом комплексу різноманітних соціальних, культурних та економічних чинників, процесів глобалізації та об'єктивними зовнішніми обставинами (наприклад епідеміологічна ситуація), а тому виокремлення лише одного із них може спотворити отримані в межах цього способу соціологічного думання результати дослідження.

М. Вебер переносить фокус своєї уваги на мікрорівень аналізу, проте зосереджується на поведінковому (соціальній дії), а не мисленнєвому (свідомості) аспекті активності особистості. В рамках останнього його перш за все цікавить мотивація актора (чому він діє саме так): його внутрішня суб'єктивна мотивація та орієнтація на оточення (очікування) [16]. Автор є одним з перших, хто виокремлює цінності як базовий елемент культури та важливу складову свідомості особистості. Цінності не є константами; вони залежать від історичного періоду, культурного контексту тощо чи іншого суспільства. Проте вивчення цінностей є необхідною умовою для виявлення цілей, які ставить перед собою суб'єкт, тому що дає розуміння того, що бажає чи потребує, що вважає для себе важливим. Інтернет як цінність можна розглядати на тому прикладі, коли доступ до Мережі входить до переліку базових комунальних послуг: електроенергії, опалення та водопостачання. Цінність у цьому випадку розглядається не як переконання, які існують у свідомості індивідів та виявляються у їхній поведінці, а як значущість явищ і предметів реальної дійсності з погляду їх відповідності чи не відповідності потребам суспільства [121].

В контексті користування Інтернетом нас цікавить мотивація перебування он-лайн та наскільки вона є раціональною, чи в основі лежить переважно звичка, яка не до кінця осмислена. Тобто Інтернет задовольняє певні потреби сучасного користувача, а тому є цінним для нього.

Для виділення теоретичних основ Інтернет-свідомості доцільно проаналізувати також деякі аспекти наукового доробку Ф. Тьонніса та Г. Зіммеля. Вчені досліджували особливості соціальних спільнот в контексті їхнього історичного розвитку. Вони, як і більшість представників класичної

соціології, стверджували, що ступінь раціональності зростає в міру розвитку суспільства, а тому підвищується роль того компоненту свідомості, що відповідає за досягнення поставленої мети. За Зіммеlem свідомість – це сукупність мотивів, цілей та інтересів особистості, яка визначає характер її взаємодії з іншими людьми [46]. В рамках цього підходу Інтернет-свідомість – це сукупність мотивів, інтересів користувача Мережі; його установок, спрямованих на організацію комунікації он-лайн: вибір партнера, сам процес комунікації, наслідки взаємодії (можливість підтримки подальшого контакту, перенесення спілкування в офф-лайн тощо).

Г. Зборовський відносить до посткласичної метапарадигми теорію постіндустріального суспільства Д. Белла, яке описується останнім як суспільство знання та інформаційних технологій. Д. Белл 1970-х рр. моделював суспільство недалекого майбутнього, тобто “суспільство, що наближається” [45]. Тепер, на поч. ХХІ ст., є унікальна можливість емпірично перевірити життєздатність запропонованої Беллом моделі. Чільне місце у сучасному соціумі відведене ІТ-сфері, кількісно і якісно зростає клас ІТ-спеціалістів (носіїв специфічних знань та навичок). Меритократія як принцип управління, згідно з яким керівні посади повинні займати найздібніші люди незалежно від свого соціального та економічного стану, реалізується по всьому світу, а кадровий голод в Україні доводить актуальність важливості цього підходу у державному менеджменті. Головними проблемами постіндустріального суспільства є дефіцит часу та третинна соціалізація – формування знань, умінь та навичок, необхідних для нормальної життєдіяльності у світі ІКТ-технологій. Варто також зауважити, що динамічність розвитку цієї сфери (а саме тут працюють носії знання від ІКТ, яких суспільство наділяє високим рівнем соціального престижу) сприяє швидкому старінню набутих знань, що в свою чергу впливає на освітній процес, підготовку нових кадрів. Динамічність розвитку ІКТ-технологій та Інтернету як їх складової, демонструє їх проникнення у всі сфери суспільного життя та змінює повсякденну

життєдіяльність користувачів (в тому числі й студентів) на мисленнєвому та поведінковому рівнях.

Е. Гіденс у своїй теорії глобалізації стверджує, що процеси та явища, які відбуваються в одній локації, безпосередньо впливають на повсякденне життя всіх жителів планети [25]. Емпірично ця теза найкраще підтверджує виникнення Covid-19 в Ухані – одній провінції Китаю та швидке поширення вірусу по цілому світу. Зрештою вірус – це організм біологічного походження, тому не належить до предметного поля соціології, але соціальні процеси та наслідки, пов'язані з пандемією, блискавично охопили весь світ і вимагають соціологічного осмислення.

З іншого боку, саме поширення Інтернету, розвиток відповідного програмного забезпечення дозволив людству перейти на дистанційну форму роботи чи навчання; певною мірою організувати життєдіяльність та соціальну взаємодію он-лайн. Для студентів найбільш актуальним залишаються питання, пов'язані із дистанційною формою навчання. До переваг такої форми зараховують безпечність у сучасній епідеміологічній ситуації; логістичну доступність до занять тощо. Проте є і певні проблеми: обмеження безпосередніх соціальних зв'язків, відносин і контактів, неефективна організація навчального процесу та перевірки знань в нових умовах; якість знань, засвоєних дистанційно, а отже і якість освіти в цілому, на які ще не знайдено адекватного розв'язання.

Що ж до неklasичної лінії соціологічного теоретизування, то і в цьому випадку аналіз Інтернет-свідомості пропонує свій набір аксіоматичних ядер, які суттєво відрізняються від підходів представників соціологічної класики та посткласики. В рамках феноменологічної соціології (неklasична метапарадигма) Е. Гуссерль вводить поняття “життєсвіт” – потік явищ, який переживаються суб'єктом, осмислюються, відрефлексовуються і таким чином формують суб'єктивний досвід особистості [129, с. 44]. У цьому ракурсі Інтернет-свідомість – це відрефлексований “прожитий” суб'єктивний досвід перебування в Мережі, тобто в особливому, віртуальному життєвому світі, який

самостійно формується користувачем. Саме в рамках цього підходу сформулював визначення поняття «кіберсвідомість» вже згадуваний вище В. Нікітаєв, який стверджував, що це – віртуальний життєвий світ, особлива віртуальна реальність (гіпертекст), який суб'єкт формує самостійно, а досвід набувається через “проживання” гіпертексту і водночас є його (досвіду) результатом. Тобто це життєвий світ «всередині» життєсвіту Інтернету.

Таким чином, стислий аналіз аксіоматичних ядер головних метапарадигм засвідчує евристичні можливості кожної у вивченні Інтернет-свідомості. Але здійснена селекція різних теоретичних напрацювань дозволила обрати структурний функціоналізм неокласичної метапарадигми найбільш релевантним для дослідження Інтернет-свідомості в силу низки причин. Головною з них ми вважаємо здатність структурного функціоналізму найкраще сприяти емпіричним дослідженням Інтернет-свідомості через виділення одиниць такого аналізу та практичну операціоналізацію головного поняття. При цьому нами здійснено врахування доробків представників психологічної науки, які пропонують розгляд свідомості на трьох рівнях – когнітивному, афективно-оціночному та конативному. Кумуляція положень структурного функціоналізму і трирівневої будови свідомості й зумовили наше уявлення стосовно Інтернет-свідомості, її структури і функцій.

Отже, на наш погляд Інтернет-свідомість – це система взаємопов'язаних елементів, які виражають знання, оцінку, уявлення про Інтернет та є рушійною силою дій в Мережі через формування мотивів та установок на певні моделі поведінки. Така інтерпретація Інтернет-свідомості і покладена в основу соціологічної концептуалізації цього феномену в рамках нашого дослідження, де важливим є не лише загальна дефініція поняття, але і його операціоналізація, яка дає можливість розробити індикатори, за допомогою яких можна дослідити певне явище. Для соціологів важливо не лише теоретично проінтерпретувати свідомість користувача Мережі, але й вийти на показники, за допомогою яких можна її дослідити, оцінити стан чи рівень сформованості в індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому. У попередніх підрозділах ми

проаналізували означення Інтернет-свідомості науками соціогуманітарного корпусу, а також виділили специфіку соціології при означенні явища, що досліджується. Тепер перед нами постає завдання виділити головні показники, що дають змогу розробити інструментарій, який ляже в основу емпіричного вимірювання Інтернет-свідомості та її подальшу інтерпретацію. Передумовою цього повинен стати аналіз структури, рівнів та видів Інтернет-свідомості як специфічного типу свідомості.

Структура Інтернет-свідомості – це внутрішня єдність її складових елементів, які є взаємопов'язаними, взаємообумовленими та забезпечують функціонування системи загалом як єдине ціле. Її соціологічне вивчення дозволяє зрозуміти роль, функції та вплив на суспільне життя кожного з цих елементів. Розглянемо кожен з компонентів Інтернет-свідомості. Перший компонент – когнітивний (пізнавальний). Основою цієї компоненти є знання та інформація.

Знання в соціології – це елемент когнітивного компоненту свідомості; результат пізнавальної, мисленнєвої діяльності суб'єкта: уявлення, ідеї, поняття, теорії, судження про суб'єкта та навколишній світ. Можна виокремити дві групи знань в контексті Інтернету за критерієм наявності/відсутності в Мережі: офф-лайн та он-лайн. До першої групи належать загальні уявлення про Інтернет: історія його виникнення; новітні технології розповсюдження Мережі; обізнаність про інфраструктуру Інтернету; можливості вільного доступу, особливості оплати різних його типів. До другої – обізнаність про формальні та неформальні принципи та норми взаємодії в Мережі; знання про ефективний пошук інформації в Інтернеті.

Виокремлюють два види знання: в широкому та вузькому розумінні. У першому випадку мова йде про знання, необхідне в повсякденному житті, для здобуття якого не потрібна спеціалізована освіта, воно набувається суб'єктом “мимоволі” в процесі життєдіяльності (правила дорожнього руху, традиції тощо). Знання у вузькому розумінні – це результат наукових досліджень, наукового або навчального процесу; логічно або експериментально

обґрунтоване, структуроване та придатне для передачі іншому суб'єкту через засоби комунікації. Тобто знання у вузькому розумінні – це наукове знання, результат наукового пізнання особистості в рамках освітнього процесу або за його межами [110]. В сфері Інтернету знання у вузькому розумінні варто розділити на два типи: спеціалізовані знання про Інтернет, отримані в процесі відповідного навчального процесу(програмісти, спеціалісти ІТ-сектору тощо); ідеї, концепції Інтернету та супутні питання в рамках гуманітарних, медичних, точних дисциплін.

Згідно цієї класифікації, знання в контексті Інтернету у широкому розумінні – це знання теоретичного та прикладного характеру стосовно Мережі, які зазвичай не потребують спеціалізованої освіти та набуваються користувачем у повсякденному житті. Специфіка цих знань для студентів проявляється в кількох напрямках: по-перше, ця соціальна група – одна із найактивніших користувачів Інтернету загалом та різноманітних соцмереж зокрема; по-друге, основне завдання студента – здобуття освіти, і в рамках цього процесу Інтернет серед сучасної молоді, зокрема української, є одним з головних інструментів (джерелом інформації та комунікації). Тому знання студентської молоді щодо Мережі у широкому розумінні – невід'ємна частина її повсякденного знання. Знання стосовно Мережі у вузькому розумінні – це спеціалізовані наукові знання щодо Мережі, здобуті в рамках навчального процесу або наукової роботи поза його (навчального процесу) межами. У випадку студентської молоді Інтернет-знання у вузькому розумінні – це один з результатів навчального процесу або певною мірою пов'язаний з ним. Варто також розрізняти наукові знання стосовно Інтернету в рамках спеціалізованих ІКТ-дисциплін та в межах інших наук.

Знання в контексті Інтернету як складовий елемент Інтернет-свідомості виконує інформаційну функцію, забезпечує наявність у суб'єктів, необхідних для користування Мережею та професійної діяльності он-лайн, уявлень.

Другий компонент Інтернет-свідомості – афективно-оціночний – представлений оцінками суб'єкта та його емоціями стосовно Мережі і в

Мережі. Ми виділяємо саме такі складові, відштовхуючись від того, що емоції є більш сталими за настрої, а це дає можливість їх емпіричного вимірювання. Водночас афективний-оціночний компонент є найменш стійким серед решти компонент, адже часто користувач діє відповідно до нестандартної ситуації, зовсім по-іншому, ніж зазвичай. Оцінка – це судження, за допомогою якого суб'єкт виражає своє ставлення до об'єкта. В рамках цього дослідження основним критерієм оцінки Інтернету є його важливість для користувача у різних сферах:

- для навчального процесу (комунікація між викладачами та студентами, між студентами з навчальною метою та пошук інформації в Мережі);
- для саморозвитку особистості поза межами навчального процесу (доступ до не-навчальної інформації, перегляд новин, самопрезентація, не-навчальна комунікація);
- у сфері розваг (участь у віртуальних іграх, перегляд кінофільмів та слухання музики).

Емоції як друга складова афективно-оціночного компоненту – це переважно ірраціональні реакції особистості на певні подразники в навколишньому середовищі. Таким подразником у нашому дослідженні виступає наявність або відсутність Інтернету у двох ситуаціях: існування конкретної потреби, для задоволення якої необхідна Мережа, або її (потреби) відсутність.

Афективно-оціночна компонент як елемент Інтернет-свідомості виконує сигнальну функцію, повідомляючи про реакцію/ставлення (важливість) Мережі для суб'єкта-користувача, яке проявляється на двох рівнях: ірраціональному – емоції та осмисленому – оцінки. Якщо перші порівняно динамічно з'являються та зникають, то другі відображають певне сформоване ставлення до Інтернету та його ролі у життєдіяльності студента. Варто також зауважити, що наявність чи відсутність емоційно забарвленої реакції на постійний доступ до Мережі є однією із головних ознак її важливості для користувача.

Третім компонентом Інтернет-свідомості є конативна (або поведінкова) складова. Варто зупинитися на цьому компоненті детальніше, адже він виражає готовність до дії, яка врешті і має найбільше значення для суспільства. Сюди належать мотиви перебування он-лайн та установки на певні дії в Мережі або поза нею стосовно Інтернету.

Мотив – внутрішня рушійна сила, що спонукає суб'єкта до дії для досягнення певної конкретної мети. В рамках цього дослідження запропоновано перевірити значення низки мотивів перебування студентів он-лайн: навчальна необхідність, комунікація поза межами навчального процесу, розваги, саморозвиток, пошук роботи. Установка визначається як відносно тривала система переконань особистості стосовно обраного нею об'єкта або ситуації, яка схиляє людину реагувати на об'єкт або ситуацію у визначений нею спосіб [168].

Установки в контексті Інтернету виокремлюють двох видів: ті, що стосуються безпосереднього перебування в Мережі он-лайн, а також ті, що спрямовані на забезпечення постійного доступу до Інтернету офф-лайн. Варто зауважити, що мотив як спонукання до дії характеризується мінливістю, тобто залежить від поставленої цілі у кожній конкретній ситуації. Коли мета досягнута, мотив зникає і з'являється інший, актуальний уже для нової ситуації. Проте незважаючи на такий динамічний механізм, мотиви користувачів у Мережі залишаються одними із найважливіших структурних елементів в процесі дослідження Інтернет-свідомості студентської молоді, оскільки ми намагаємося виокремити типові для цієї соціальної групи мотиви перебування в Мережі. Мотиви в рамках Інтернет-свідомості виконують кілька функцій. Орієнтаційну – мотив спрямований на вибір найбільш шляху вирішення існуючої проблеми: необхідність виконання навчальних завдань спонукає студентів використовувати Інтернет як найоб'ємніше та найбільш доступне джерело інформації; мобілізаційну – мотив концентрує внутрішні резерви суб'єкта, необхідні для досягнення значимої мети, і т. ін.

Таким чином, структура Інтернет-свідомості складаються із трьох компонентів.

I – когнітивний компонент (систематизовані погляди і знання студентів стосовно Інтернету сукупність норм і принципів взаємодії в Мережі;

II – афективно-оціночний компонент (емоції за наявності/відсутності доступу до Мережі, оцінка важливості Інтернету в повсякденному житті особистості);

III – конативний компонент (мотиви перебування студентів он-лайн, їхні установки стосовно Мережі (див. Рис. 1.2.).

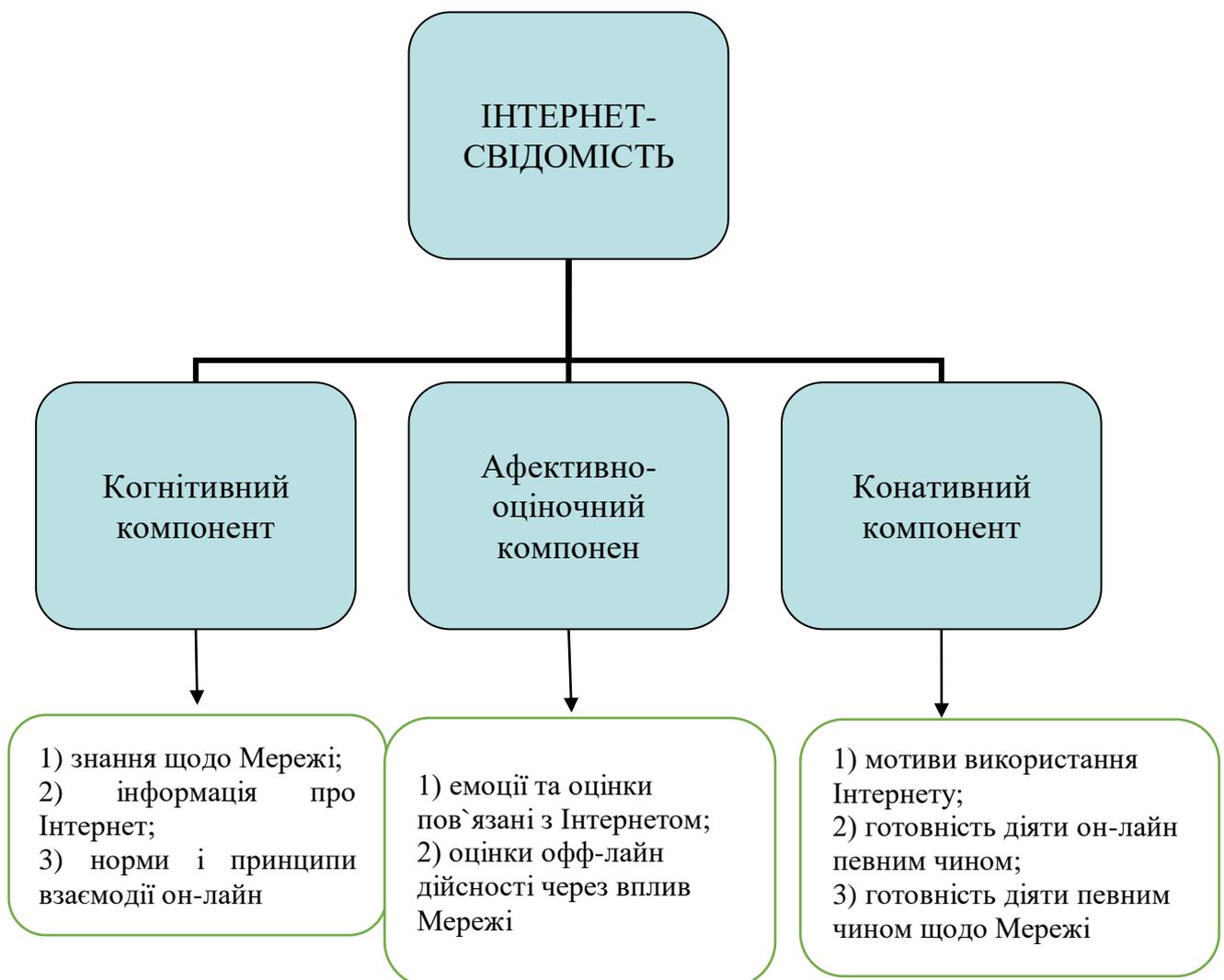

Рисунок 1.2. Структура Інтернет-свідомості

Джерело: авторське напрацювання

Таким чином, свідомість користувача Мережі, виникаючи як реакція на безпосереднє сприйняття дійсності, перетворюється на самостійний феномен, який проявляється в системі знань, оцінок та установок [157, с. 165].

В рамках виділення Н. Смелзером чотирьох рівнів соціологічного аналізу про особливості Інтернет-свідомості доцільно говорити про поділ її носіїв:

- на мікрорівні – це особистість (соціолог вивчає анонімність, індивідуалізм, самоідентифікацію за допомогою Мережі);
- на мезорівні – це соціальні групи і спільноти, в тому числі й така соціальна група, як студентство (аналіз впливів необмеженого доступу до інформації, не завжди достовірної і якісної, на свідомість суб'єкта). Цей аспект особливо важливий для студентів, які найчастіше використовують Мережу як бездонне джерело інформації з навчальною метою, а отже Інтернет із джерела інформації може перетворюватись на джерело знань. Це також комунікація через Інтернет з навчальною, пізнавальною або розважальною метою;
- на макрорівні – це суспільство та ступінь розвинутої його Інтернет-культури;
- на мегарівні аналізу – це Інтернет-свідомість людства. Щодо цієї Інтернет-свідомості найкоректніше вжити паралель із “глобальним селом” М. Маклюена, тому що унікальність Мережі в тому і полягає, що усі користувачі світу перебувають в однакових умовах: однакові для всіх можливості комунікації (незалежно від величини географічної відстані між суб'єктами, статі, фінансового та соціального статусу тощо); доступ до інформації, який може обмежуватися лише автором (на основі авторського права) тощо. Інтернет існує в глобальному масштабі (на мегарівні) і будь-який користувач може діяти в рамках цього. Відповідно формуються особливості Інтернет-свідомості всіх користувачів Мережі на планеті, хоча провести емпіричне дослідження для аналізу цього рівня Інтернет-свідомості проблематично, тому поки ці узагальнення на сьогодні мають лише теоретичний характер.

В науковому дискурсі сучасної соціології (і не лише соціології) присутні різні види свідомості: політична, економічна, правова, екологічна тощо. Основою для них є відповідні сфери реальної діяльності (практик) суб'єктів (незалежно від рівня аналізу носія). Однією з таких сфер діяльності є Інтернет, а тому дуже важливо визначити роль Мережі в цьому контексті. Вона має важливу специфічну рису – віртуальність, яка полягає в тому, що Інтернет не є сферою реальної (в традиційному розумінні цього слова) прикладної діяльності суб'єкта, тобто не має матеріальної основи. Ця властивість Інтернету особливо важлива в контексті Інтернет-свідомості, тому що свідомість – це також нематеріальний, до певної міри віртуальний феномен, хоча ці “віртуальності” дещо відрізняються між собою.

Інтернет-свідомість “виростає” із конкретної практичної діяльності (Інтернет-практик) і водночас передує поведінці суб'єкта. Звідси Інтернет-свідомість та Інтернет-практики (як і будь-які свідомість і поведінка) – це єдиний комплекс, який є основою життєдіяльності суб'єкта в межах Інтернету, оскільки Інтернет-свідомість проявляється через Інтернет-практики, є своєрідним спеціалізованим видом суспільної свідомості як результат активності суб'єкта в Мережі, інструмент фіксації та загальних тенденцій відповідної сфери.

Інтернет – одне з найвагоміших технологічних досягнень людства за останні 50 років, міждисциплінарний (як предмет дослідження) феномен, який все більше входить в повсякденне життя особистості у різних сферах її життєдіяльності. Соціологія як генералізуюча наука, досліджуючи певний феномен (у цьому випадку Інтернет), не може виокремлювати якусь певну сферу, а намагається пояснити особливості аналізованого явища в рамках свого предметного поля в усій його повноті. Проте сфер життєдіяльності особистості, які можемо вивчати в контексті впливу на них Мережі на рівні свідомості та поведінки в межах соціальної спільноти студентства та її типових представників, у сучасному світі є багато: професійна/навчальна, політична, економічна, юридична, сфери дозвілля та комунікації тощо. Врахувавши

особливості життєдіяльності суб`єкта-користувача, ми вирішили зосередити свою дослідницьку увагу на трьох сферах: навчальній, сфері комунікацій та розваг.

В навчальній сфері за допомогою Інтернету студент отримує необмежений доступ до багатьох наукових джерел, полегшуються контакти студентів з викладачами для обміну інформацією та студентів між собою, в тому числі і в рамках навчального процесу. Тобто Мережа спрощує різні аспекти навчання. На рівні Інтернет-свідомості цей процес виявляється в оцінках важливості ролі Інтернету у пошуку необхідної інформації, контактах з викладачем та іншими студентами для обміну думками і матеріалами, тому пошук в Мережі з навчальною метою є мотивом, що найчастіше стає рушійною силою Інтернет-практик [157, с. 168].

Симпліфікація навчального процесу для студентів – це спрощення процесу підготовки до навчальних занять, написання наукових робіт, контакту з викладачем. Проте водночас з`являються проблеми, пов`язані із орієнтацією в морі інформації (її достовірність, актуальність), виникає ризик порушення авторських прав для того, хто завантажує інтелектуальні результати своєї праці в Інтернет, виникає спокуса плагіату для тих, хто не дбає про якість своїх знань. Легкість доступу до навчальної інформації створює у студента помилкову установку на те, що на виконання поставлених завдань не потрібно затрачати багато часу, докладати особливих зусиль; в результаті цього виконання завдання відкладається «на потім», порушуються дедлайни, а якість поспіхом зробленої роботи є сумнівною. Не можна стверджувати, що така установка сформувалася лише під впливом Мережі, але остання без сумніву відіграє у цьому процесі важливу роль.

У сфері комунікації он-лайн, не пов`язаної з навчанням, Інтернет дозволяє потенційно завжди бути на зв`язку. Це сприяє тому, що студенти надають перевагу спілкуванню он-лайн у порівнянні до офф-лайну. На рівні Інтернет-свідомості це виявляється в однойменній установці, оцінці важливості спілкування в соцмережах поза межами навчального процесу, кількості годин,

проведених в Інтернеті за добу, важкості самостійно обмежити кількість часу, яку респондент проводить в соцмережах.

В контексті комунікації варто виокремити два її основних види: активну (суб'єкт безпосередньо спілкується із іншими) та пасивну – спостереження за новинами в соціальних мережах (оновлення статусу, нові фото, лайки тощо). Комунікація в соцмережах здебільшого характеризується анонімністю: невідомо, чи задекларована на сторінці інформація відповідає дійсності. Окрім цього, 80% інформації про людину суб'єкт сприймає через невербальні показники: жести, міміку, тон голосу, інформацію про які отримати складніше отримати та інтерпретувати в процесі комунікації через Інтернет.

Проникнення Інтернету у сферу дозвілля є чи не найпотужнішим із усіх запропонованих в рамках цього дослідження. Це тому, що майже всі види пасивного відпочинку (такого, що не вимагає покидати межі свого помешкання) сьогодні доступні в Мережі: перегляд кінофільмів та телепередач, слухання музики, Інтернет-відповідники комп'ютерних ігор – віртуальні ігри (гральна взаємодія відбувається не з комп'ютером, а з іншими гравцями по той бік екрану, Мережа лише забезпечує зв'язок).

На рівні Інтернет-свідомості проникнення Мережі у сферу дозвілля, його віртуалізація виявляється за такими ознаками: кількість годин вільного часу на добу; оцінка важливості віртуальних ігор у повсякденному житті користувача; перегляд кінофільмів/телепередач; слухання музики як основні мотиви відвідування Мережі.

Підсумовуючи, варто зазначити, що Інтернет переважно слугує засобом для досягнення певної мети: навчальної, комунікативної чи розважальної. Він розширює можливості пошуку інформації, комунікації та дозвілля, але, переводячи зазначені сфери із офф-лайну в он-лайн, Мережа стає дуже важливою у виконанні цих функцій, і поступово перебування в Інтернеті саме по собі стає цінністю (тобто значущим не як засіб, необхідний для досягнення поставленої мети, а як мотив), виникає потреба постійно мати доступ до Мережі, навіть тоді, коли об'єктивно немає жодних проблемних ситуацій, які

можна було б вирішити за допомогою Інтернету. Мережа із засобу перетворюється на мотив, стає рушійною силою певних дій, спрямованих на забезпечення безперервного доступу до Інтернету.

На основі цього критерію (позиції «Інтернет – засіб чи мотив») виділяємо два види Інтернет-свідомості:

- споживацький – у системі взаємопов'язаних елементів Мережа є лише засобом для досягнення мети; відсутність доступу до Інтернету за межами конкретної проблемної ситуації не викликає жодних емоцій;

- залежний – у системі взаємопов'язаних елементів оцінка важливості в Мережі є настільки високою, що Інтернет стає мотивом, а відсутність постійної потенційної можливості доступу до Мережі, навіть за відсутності конкретної, не пов'язаної з он-лайн потреби викликає здебільшого негативні емоції.

Отже, Інтернет-свідомість – це свідомість користувача Мережі, що являє собою цілісну систему знань, оцінок, емоційних реакцій, мотивів та настанов, об'єднаних певною метою в рамках тої чи іншої проблемної ситуації в різних сферах життєдіяльності суб'єкта (в нашому випадку студента), де Інтернет займає певну – допоміжну або головну – позицію.

Запропоноване визначення – це результат адаптації положень структурного функціоналізму до вивчення Інтернет-свідомості користувачів Мережі, серед яких домінують більшість складає молодь, в тому числі студентська. Тут когнітивний, афективно-оціночний та конативний компоненти виступають елементами системи, в рамках якої виконують інформаційну, сигнальну, орієнтаційну та мобілізаційну функції відповідно.

Структурно-функціональний аналіз скерований, згідно з поглядами його засновника Т. Парсонса, на забезпечення стабільного стану системи, і описані вище характеристики однієї з підсистем – Інтернет-свідомості студента – вкладаються в рамки цього способу соціологічного мислення. Тому його використання в умовах виникнення форс-мажорних ситуацій виглядає проблематичним і може використовуватися переважно з метою виявлення

структурних складників системи та їх функцій з проекцією на нові соціальні трансформації. Стосовно Інтернет-свідомості студентів-користувачів такі радикальні зміни сталися в освітній сфері внаслідок пандемії коронавірусу COVID-19, запровадження карантинних обмежень та переведення навчального процесу у дистанційний формат. Це спонукає до уточнення змістовних рис Інтернет-свідомості студентів, врахування нових реалій та їх відображення у мисленнєвій активності як окремого студента, так і усієї цієї соціальної групи студентства. Відтак до числа форс-мажорних обставин сьогодення віднесемо наступні тенденції:

- перетворення віртуальної реальності з важливої на домінуючу у життєдіяльності сучасних студентів;
- виникнення нових типів соціальних зв'язків і соціальних відносин у віртуальному просторі Мережі, пов'язаних з навчанням та іншими сферами цієї життєдіяльності;
- формування на цій основі нового різновиду соціалізації, який вважаємо можливим назвати третинною або віртуальною соціалізацією;
- урізноманітнення студентського середовища та виникнення в ньому субгруп з різними інтересами та поведінковими проявами;
- запровадження нових форм навчання в он-лайн, які потребують відповідної підготовки і вироблення необхідних для цього навичок і вмінь користування Інтернетом та його навчальними платформами;
- появу нових форм комунікації та обміну навчальною інформацією з викладачами тощо.

Ці та інші обставини такого роду спричинили як до адаптивного розвитку, так і до деформацій Інтернет-свідомості студентів в умовах сьогодення, відтак її складові зазнали великих змін. Щодо когнітивного рівня слід відмітити зменшення питомої ваги отримання знань за допомогою Інтернету і перенесення уваги на пошук інформації та розваг, намагання замінити знання отриманням чужих напрацювань і використанням плагіату. В той самий час найбільш активна частина студентів за допомогою Інтернету

вдається до набуття вищого гатунку знань з різних, переважно зарубіжних платформ, розширює свій пізнавальний світогляд за допомогою використання відкритих курсів і практикумів вчених з провідних університетів світу. Афективно-оціночний рівень більшості студентів змістився в бік зростаючої тривожності та невпевненості у своїх силах, сумнівів у необхідності продовжувати навчання, зростання уявлень про недосконалість української освітньої системи, прагнень до освітньої міграції в інші, переважно добре розвинуті країни і т. ін. Але для меншої частини студентства перехід у новий формат навчання відкрив нові можливості і сприяв появі позитивно забарвлених почуттів та емоцій, сподівань на органічне входження до світового студентства, надій на можливість стрімкого фахового злету і побудови стрімкої професійної кар'єри. Конативний рівень також зазнав певних модифікацій через дистанційне навчання: у багатьох студентів виробились звички ухиляння від дистанційних форм навчання, винахідливості у пошуках заміни реальної навчальної активності її імітацією або просто неробством. Одночасно для активних студентів характерним є посилення настанов на максимальне використання можливостей Інтернету, формування установок на отримання якісної освіти, готовність подолати труднощі і проблеми на цьому шляху.

Всі ці та інші модифікації Інтернет-свідомості українських студентів під впливом переходу на змішаний або повністю дистанційний формат навчання в усіх її складових компонентах потребують додаткових емпіричних досліджень та верифікації, що й було здійснено у третьому розділі дисертаційної роботи.

Висновки до розділу 1

Напрацювання, представлені у розділі 1, дозволяють зробити наступні узагальнення, які створюють методологічний фундамент для формування першої теоретичної частини концепту цього дослідження. Перш за все, у цьому розділі обґрунтовано доцільність запровадження нового для вітчизняної соціології концепту віртуального повсякденного життя студентів-користувачів Інтернету, що відображає принципово нову ситуацію подвоєння соціальної

реальності, в якій існує сучасне українське студентство. Вона поділяється на об'єктивно існуючу реальність, значна частина якої являє собою здебільшого традиційні і до певної міри нові умови життєдіяльності студента в рамках соціального інституту освіти, мало або й зовсім незалежні від нього, а також на віртуальну реальність в Інтернеті, куди сьогодні переміщується щоденне існування студента. Ця ситуація виступає окремим кейсом загальної тенденції віртуалізації життя людей в усьому світі, значно посилену розповсюдженням коронавірусу COVID-19, запровадженням карантинних обмежень та переходом освіти на дистанційне навчання. Внаслідок цього повсякденне життя студентів дедалі більше стає віртуальним і пересувається в Інтернет у двох головних формах: його Інтернет-свідомості та Інтернет-практик. Підкреслено, що ці дві форми є конкретизацією загального принципу єдності свідомості і діяльності, через призму якого використання Інтернету відбувається на двох рівнях – свідомості та поведінки/практик користувача, в нашому випадку студента.

У розділі охарактеризовано першу частину теоретичної складової цього концепту, а саме поняття Інтернет-свідомості та його складові, через аналіз напрацювань представників соціогуманітарних наук в галузі розуміння свідомості та з виділенням специфіки соціології в її тлумаченні в умовах зростаючої мультипарадигмальності цієї науки. Наголошено, що запропоновані різними авторами поняття для визначення свідомості користувача Інтернету (кіберсвідомість, віртуальна свідомість тощо) ми вважаємо неточними та такими, що не охоплюють всю її повноту і не дозволяють виокремити особливості свідомості студента, який в сучасних обставинах все більше поринає у віртуальну реальність Інтернету і відповідним чином формує свої Інтернет-практики в Мережі та поза нею.

В якості концептуальної рамки для авторського тлумачення Інтернет-свідомості обрано теоретичні положення і принципи структурного функціоналізму з урахуванням психологічних уявлень стосовно структури свідомості. Відтак Інтернет-свідомість потрактовано як свідомість користувача Мережі (в нашому випадку – студента), що являє собою цілісну систему

духовних утворень зі складною структурою, яка складається із таких елементів, як знання, оцінки, емоційні реакції, мотиви та настанови, об'єднані певною метою в рамках тої чи іншої проблемної ситуації в різних сферах життєдіяльності суб'єкта, де Інтернет займає певну (головну чи допоміжну) позицію, а її компоненти виконують важливі соціальні функції. Аргументовано, що такими компонентами є когнітивний, афективно-оціночний та конативний, кожен з яких має свої внутрішні складники. Перший складає сукупність наукових та повсякденних знань стосовно Інтернету та способів їхнього застосування, другий включає оціночне ставлення студента до Мережі та емоції, пов'язані переважно з наявністю чи відсутністю доступу до неї та діяльністю в ній, а третій – мотиви та установки, які є основою поведінкових моделей студента та проявом готовності до певного виду віртуальної дії. Виокремлено також два види Інтернет-свідомості за критерієм важливості Мережі для студента-користувача Інтернету: споживацький та залежний. Наголошено, що формування і функціонування Інтернет-свідомості відбувається на всіх рівнях, починаючи від мікрорівня свідомості особистості і завершуючи мегарівнем глобальної свідомості людства, але в межах дисертаційної роботи аналіз зосереджено на Інтернет-свідомості на мікро- (носій – студент) і мезорівнях (носій – студентство як особлива соціальна спільнота). Використано також теорію соціальної дії Т. Парсонса з розглядом Інтернет-свідомості в системі “суб'єкт дії – мотив – нормативна система – ситуація”.

Акцентовано на тому, що основна мета соціологічного вивчення будь-якого типу свідомості полягає в тому, щоб з'ясувати її вплив на соціальну поведінку, ступінь реалізації в ній, активність індивідів і груп у відповідній царині суспільного життя, їхні повсякденні практики. Відтак ця проблематика розглянута стосовно віртуального повсякденного життя студентської молоді в Інтернеті у наступному розділі дисертаційної роботи.

РОЗДІЛ 2

ІНТЕРНЕТ-ПРАКТИКИ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ КОРИСТУВАЧІВ ІНТЕРНЕТУ НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА

2.1. Загальні характеристики Інтернет-практик в соціогуманітарних науках

В рамках цього дисертаційного дослідження важливими є особливості соціологічних аспектів вивчення процесів використання студентами Інтернету як на рівні свідомості, так і поведінки у своїй повсякденній життєдіяльності. У першому розділі сформульовано першу частину та основні положення концепту віртуального повсякденного життя студентської молоді стосовно свідомості користувача Мережі, а саме Інтернет-свідомості. Наступний крок – розробка другої частини цього концепту щодо повсякденного поведінкового рівня користування студентами Мережею – їх Інтернет-практик.

Для означення дій користувача в Мережі існує термін “Інтернет-практики” (“action online”), який широко застосовується сьогодні в соціогуманітарних науках, відштовхуючись від прийнятого в їхніх межах поняття практики.

У *філософії* в цілому саме поняття “практика” розглядається як матеріальна, чуттєво-предметна, цілеспрямована діяльність людини, основний зміст якої полягає в освоєнні і перетворенні природних та соціальних об’єктів. Вона складає всезагальну основу, рушійну силу розвитку суспільства та пізнання [99]. Існує два основних фундаментальних підходи до розуміння практики як філософської категорії. Ліва марксистська ідея наголошує на активності та перетворенні світу; пріоритеті дії над свідомістю [168]. Для іншого, здебільшого консервативного підходу, характерне розуміння практики як фонового знання, уміння; як конкретної діяльності, що поєднує слова та дії і спирається на “консервативну” філософію Л. Вітгенштайна та М. Гайдегера. [18]. Окремо виділимо позицію М. Гайдегера, який вбачає укоріненість

свідомості у практичному досвіді повсякденного життя [112]. Практики – це традиційні (для конкретної культури) способи діяльності, навички взаємодії з різними предметами; мислення або дії “за звичкою”, згідно правил; дії ритуального характеру тощо [27]. В цьому контексті можна розглядати взаємодію особистості – суб`єкта та об`єктивної реальності, яка його оточує. Таким чином, свідомість через когнітивний та конативний компоненти тісно пов`язані із практиками.

Інтернет як особлива, нематеріальна за своєю природою реальність, є свого роду ареною для дій індивідів. Американський філософ А. Келлерман стверджує, що сьогодні суб`єкт живе в суспільстві подвійного простору (dual-space society), яке поступово формується. Матеріальний світ та віртуальна реальність Мережі доповнюють одне одного, конкурують між собою, а в багатьох сферах остання витісняє першого. Суб`єкти перебувають і діють одночасно в обох реальностях або вибирають одну з них залежно від конкретної ситуації [156, с. 86].

Філософію цікавлять не лише онтологічна проблематика співвідношення буття та свідомості, але й структура, походження дії. Англійський філософ Д. Девідсон в своїй каузальній теорії дії акцентує на тому, що раціональна основа дії – це її причина, яка в свою чергу складається із установки на дію та переконання про каузальне обрунтування останньої. Іншими словами, йдеться про те, яку мету суб`єкт намагається досягти внаслідок здійснення конкретної дії [67, с. 88].

Узагальнюючи щодо філософських наук, варто зазначити, що аналіз Інтернет-практик у філософському значенні включає в себе два напрямки: перетворення об`єктивної реальності, яка у цьому випадку не має матеріальної основи (Мережа), а також трансформація матеріального світу під впливом Інтернету. Діючий суб`єкт може перебувати в обох реальностях водночас і це впливає на його свідомість та поведінку, комунікацію. Інтернет-практики – це також типові, повсякденні дії з Мережею та необхідними технічними засобами, за допомогою яких ми власне й користуємося Інтернетом.

Політологію першочергово цікавлять політичні практики за посередництвом Інтернету, які вона розглядає у декількох ракурсах:

- технології та способи входження у владу;
- засоби вирішення поставлених завдань, розв'язання політичних конфліктів, політичне консультування;
- форма політичної участі як чинник становлення політичної свідомості суб'єктів взаємодії [101, с. 4].

У першому випадку варто згадати ті дії, які тісно пов'язані з використанням Інтернет-технологій та соціальних мереж як специфічного майданчика для політичної агітації та боротьби. Політична агітація в соціальних мережах має свої особливості. Соціальні мережі дозволяють поділити потенційних виборців на різні кластери і таргетовано підбирати ті меседжі, які резонують у кожній групі і які часом є протилежними за змістом. Такою була одна із технологій, що використовувалася в процесі передвиборчої кампанії Д. Трампа у 2016 р., а також на виборах президента України у 2019 р. [98].

Соціальні мережі були і є ефективним інструментом «кольорових революцій», але ніяк не причиною. Соціальні медіа використовувалися для організації протестів, для отримання інформації про реакцію на них зовнішнього світу, для інформування зовнішнього світу, викладення власної точки зору без посередників тощо. Соціальні медіа мобілізують колективні дії та форми політичної участі, незважаючи на географічні обмеження, але вони часто переносять спілкування у віртуальну сферу, що призводить до браку або відсутності особистого спілкування між членами мобілізаційної групи і загалом політичної участі виключно он-лайн, а це обмежує арсенал політичних дій [15]. Користувач попадає у свого роду бульбашку, де він спілкується із людьми із подібними цінностями, політичними поглядами і у нього створюється ілюзія, що більшість суспільства поділяє його позицію, а всі інші – маргінальна меншість. В українських реаліях політичні еліти використовують соціальні

мережі здебільшого не для розв'язання конфліктів, а для їхнього генерування та поглиблення вже існуючих з метою мобілізації свого електорату.

В *економічних науках* поява Інтернету та зниження вартості доступу в Мережу стали справжньою інформаційною революцією, яка змінила повсякденність в цілому і економіку зокрема, створивши новий формат цифрової економіки. Цифрова економіка – це діяльність, де ключовим фактором виробництва є дані в цифровому вигляді; обробка великих обсягів таких даних, використання результатів їхнього аналізу дозволяє істотно підвищити ефективність різних видів виробництва, технологій, обладнання, зберігання, продажу, розрахунків, доставки товарів і послуг. Одним із основних елементів цифрової економіки вважають електронну комерцію – процес купівлі та продажу товарів, послуг за допомогою електронних засобів через мобільні додатки та Інтернет [41].

Інтернет-практики з економічної перспективи – це поведінкові акти користувачів Мережі он-лайн у сфері торгівлі, маркетингу, в які включені два суб'єкти взаємодії: продавець та покупець, а Інтернет виступає майданчиком, на якому пропонують товар. Товарно-грошові відносини в Мережі мають свої особливості: зниження ціни у порівнянні із офф-лайн магазинами через економію витрат; спосіб зекономити час учасників ринку [28]. Проте не варто забувати і про недоліки такого способу покупок: покупці не бачать те, що купують, часто не отримують чек, а тому не мають права повернути товар або поскаржитись на якість.

Торгівля за допомогою Інтернету – динамічний сегмент глобального ринку, що постійно трансформує Інтернет-практики його учасників, тому важко простежити якісь сталі характеристики в цьому контексті, але певні тенденції все ж варто виділити. Деякі світові бренди відмовляються від он-лайн реклами на користь інформування потенційних клієнтів про весь виробничий цикл (його екологічність) товару, який вони планують купити. У кінці 2018 р. компанія Amazon заявила, що у 2019 р. припинить обслуговувати споживачів, які регулярно повертають більшість своїх покупок [133]. В Україні споживач за

законом має право повернути придбаний товар, якщо це обумовлено у договорі купівлі-продажу, проте у повсякденному житті договори укладаються лише у 20 % випадків он-лайн покупок [83]. Маркування товарів QR-кодом запроваджене для перепосилання клієнтів в потрібне місце сайту цього ж продавця або виробника. Глобальні корпорації застосовують штучний інтелект для автоматизації, створення, оптимізації та класифікації сторінок сайтів. Alibaba Group застосовує штучний інтелект для копірайтингу з продуктивністю 20 тис. рядків в секунду. Amazon використовує механізми штучного інтелекту для рекомендації покупцям оптимальних для них товарів [133]. Як бачимо, Інтернет в цьому річизі виступає як інструмент бізнесу і ринку, а отже заточений на збільшення прибутків та зниження витрат, продукує новітні технології та певною розширює рамку нашого уявлення про можливе.

Великий вплив на діяльність громадянина Інтернет здійснює в рамках *права та юриспруденції*, на що зараз звернена особлива увага фахівців цієї сфери. Інтернет не є суб'єктом права, це не організація, юридична чи фізична особа; він також не являється об'єктом права, оскільки не існує одного персоніфікованого власника або управителя усієї Мережі. Це екстериторіальний, інформаційний та комунікаційний простір, відкритий для будь-кого; майданчик обміну даними, думками тощо. Дія в юриспруденції – це акт, що породжує, змінює або припиняє правовідносини на основі волевиявлення громадян [108, с. 106]. В мережі функціонує окремий, специфічний тип Інтернет-відносин – правовідносини, що стосуються функціонування Мережі та включають в себе регулювання контенту Інтернет-сторінок, запобігання кіберзлочинності, захист конфіденційної інформації та персональних даних, захист інтелектуальної власності, захист прав споживачів (електронна комерція) та захист прав людини [39]. З наведеного можна виснувати, що Інтернет-практики з юридичної точки зору – це перш за все взаємодії між суб'єктами правовідносин в Мережі, до яких належать власники інформації та інформаційних ресурсів, інформаційні посередники, користувачі з метою захисту прав учасників взаємодії.

У психології термін “практика” не є поширеним; здебільшого застосовується поняття “дія”, яку розуміють як довільний акт, процес, сформований уявленням про результат, підпорядкований поставленій усвідомленій цілі. Психолог Л. Орбан-Лембрик розглядає дію, яку отожднює з вчинком, як акт морального самовизначення індивіда, у якому він утверджує себе як особистість у своєму ставленні до інших людей, груп, суспільства [76, с. 85]. За допомогою вчинку індивід, змінюючи себе, змінює ситуацію і у такий спосіб впливає на соціальне оточення. Психологи на загал вважають, що дія – це автономний елемент у структурі діяльності, спрямований на досягнення певної усвідомленої мети. Дія може бути як зовнішньою, поза межами тіла людини, так і внутрішньою – подумки. Вона не має власного мотиву, а підпорядковуються мотиву тієї діяльності, зміст якої вони утворюють. При регулярному повторенні вона може стати автоматизованою навичкою [14].

О. Немеш зазначає, що вплив Інтернету, як середовища із особливою віртуальною природою, на сьогодні все ще недостатньо вивчений, але особистості, які у реальному житті, вважаються розсудливими (за результатами тестувань), в процесі Інтернет-комунікації часто проявляють агресію, займаються тролінгом, які не властиві для них офф-лайн [71].

В психології вивчають переважно негативний вплив Мережі на свідомість та поведінку людини. В першу чергу мова йде про Інтернет-залежність або Інтернет-адикцію. Американський психолог К. Янг на основі проведених досліджень виділила кілька основних причин виникнення Інтернет-залежності, перелік яких, звичайно, можна розширити: ескапізм (прагнення до втечі у віртуальну реальність людей із низькою самооцінкою, схильних до депресії, одиноких, тих, які відчують тиск свого соціального оточення); пошук новизни; прагнення штучно стимулювати позитивні емоції; пошук нового середовища спілкування; прагнення відчувати себе професіоналом в новітній галузі; необмежений доступ до Інтернету [177].

Серед запропонованих причин Інтернет-залежності можна виділити три групи: соціальні (пошук нового середовища спілкування); особистісні (пошук

новизни, прагнення відчувати себе професіоналом в новітній галузі); психологічні (прагнення штучно стимулювати позитивні емоції). Водночас треба зауважити, що для виникнення Інтернет-залежності в індивіда головною причиною є ескапізм як бажання втекти у віртуальну реальність, який можна віднести до всіх трьох груп. Основний загальний критерій Інтернет-залежності – це втрати особистості у реальному житті, заміна деяких соціальних контактів або цілих сфер життєдіяльності особистості віртуальними “відповідниками”, що в перспективі може призвести до поступової соціальної, психологічної та фізіологічної деградації; а отже ескапізм як причина Інтернет-залежності можна вважати фактором дезадаптації. Варто також наголосити, що в цьому випадку існує і зворотній зв’язок: ескапізм – головна причина Інтернет-залежності, а остання – один із численних проявів цього ескапізму. Останній пункт коректніше розглядати як важливу передумову виникнення Інтернет-залежності, через те що необмежений жодними часовими, матеріальними чи будь-якими іншими рамками доступ до Мережі сприяє безконтрольному її використанню, але навряд чи може стати причиною її виникнення.

Внаслідок аналізу праць представників психологічної науки М. Гріфітса, С. Кінга та К. Янг, а також А. Войскунського пропонуємо таку модель Інтернет-адикції, яка знаходить прояв і в Інтернет-свідомості користувачів, і головним чином в їхніх повсякденних практиках:

- 1) пристрасть до роботи з комп’ютером (програмування та інші види діяльності);
- 2) компульсивна навігація по Інтернету, пошук інформації у віддалених базах даних;
- 3) патологічна прихильність до опосередкованих Інтернетом азартних ігор, мережевих рольових ігор (MUD), он-лайн аукціонів або електронних покупок;
- 4) залежність від соціальних застосувань Інтернету, тобто від спілкування в чатах, форумах, блогах і телеконференціях, що може згодом привести до заміни наявних в реальному житті сім’ї і друзів віртуальними;

5) “кіберсекс”, тобто регулярне відвідування порнографічних сайтів в Інтернеті, обговорення сексуальної тематики в чатах або закритих групах “для дорослих” [149].

Наведена структура Інтернет-залежності певною мірою віддзеркалює структуру повсякденної активності користувача в Мережі. На основі емпіричного дослідження “Інтернет в житті студентів Херсонського національного технічного університету”, проведеного в 2009 р., В. Галіч виділяє три основних напрямки Інтернет-практик сучасної української студентської молоді, незалежно від мети цієї активності, а саме: комунікація за допомогою Мережі; пошук інформації в Інтернеті та проведення свого дозвілля в Інтернеті [23, с. 191]. Звичайно головною метою використання Інтернету студентами є специфіка навчального процесу (91,6%), тобто Мережа – лише інструмент для досягнення головної навчальної цілі; тоді як при Інтернет-залежності головна мета – сама Мережа та активність у ній.

Таблиця 2.1.

Співвідношення Інтернет-практик та Інтернет-залежності

<i>Сфери Інтернет-практик студентів</i>	<i>Структура Інтернет-залежності</i>
пізнавальна/навчальна (пошук інформації з навчальною метою);	пошук інформації, пристрасть до роботи з комп'ютером (програмування та інші види діяльності);
комунікаційна (спілкування в соціальних мережах);	спілкування в соціальних мережах;
розважальна (перегляд кінофільмів, музика, мережеві ігри).	мережеві ігри, “кіберсекс”, навігація по Інтернету.

Джерело: авторське напрацювання

Із наведеного можна зробити наступне узагальнення: Інтернет-залежність з точки зору дослідника-психолога – це надмірна, «нездорова», регулярна

активність он-лайн, тобто узвичаєні Інтернет-практики, в основі яких лежать певні психологічні, соціальні чи особисті негаразди, які можуть призвести до поступової дезадаптації особистості.

Поняття “практика” у *соціології* окреслюють в дещо іншому ракурсі: по-перше, як діяльність людей, що має вплив на природу і суспільство; по-друге, як звичаї або звички; по-третє, як тренування або прийоми; по-четверте, як навички у будь-якій діяльності, професії, як практичну професійну діяльність. Під соціальними практиками розуміють загальноприйняті норми діяльності, які сформувалися в житті індивідів, їхній сукупний досвід [90, с. 53]. Якщо адаптувати ці уявлення до контексту Мережі, то Інтернет-практики з перспективи соціології – це діяльність користувачів он-лайн або щодо Інтернету, яка впливає на них самих, інших суб’єктів та навколишній світ (віртуальний чи/та реальний); звичаї та звички, професійні вміння та навички, пов’язані в нашому випадку з Мережею, яка увійшла у повсякденне життя користувачів.

В. Васютинський розглядає практики як способи взаємодії з оточенням, які спрямовані на задоволення власних потреб, досягнення своїх цілей та інтересів, що найчастіше себе виправдовують, а тому стають типовими [14]. Суть практики визначається під час діалогу, в якому постійно перебуває суб’єкт із реальними або віртуальними учасниками взаємодії та із суспільством загалом [109, с. 107]. Для кожного історичного періоду, типу суспільства, культури характерні певні специфічні практики, що до певної міри відображають особливості цього соціуму, динаміку його розвитку. Інтернет-практики свідчать про появу Мережі як про виникнення інноваційної технології – Інтернету та першої технологічної революції, як це явище назвуть згодом. Введення самого поняття “Інтернет-практики” свідчить про те, що Мережа не лише новітній винахід, який використовують з певною метою у вузькопрофільному виробництві: військовій чи космічній галузях, хоча технологічно Інтернет бере свій початок саме там. Інтернет як явище появився, закріпився та поширився у

всі сфери суспільства та у повсякденне життя пересічних громадян, які стали його користувачами.

Сучасні напрацювання в царині Інтернет-практик зосереджені переважно на дослідженні комунікації в соціальних мережах, он-лайн активності їхніх користувачів, такої як завантаження та поширення контенту, участь у он-лайн голосуваннях тощо [170]. Німецький учений Б. Мартін, аналізуючи серіал “Чорне дзеркало” як потенційну модель нашої високотехнологічної сучасності/майбутнього, зауважує, що в он-лайн комунікації, окрім запланованих учасників, завжди присутній “третій – зайвий” – соціальна мережа, яка насправді відслідковує і архівує всі наші дії в Інтернеті [163]. Межа між віртуальним та реальними світами поступово стирається і створює у користувача почуття невизначеності, невпевненості, а отже поступово може руйнуватися довіра до світу в цілому. А саме остання, на думку Ф. Фукуяма, є основою сучасного демократичного суспільства [93]. З іншого боку, комунікація через Інтернет є безпечною, адаптивною та гнучкою; можна перервати спілкування у будь-який момент, розширюються можливості для нових знайомств тощо [62].

Слід зазначити, що можливість різко припинити діалог, перервати розмову не варто зараховувати до переваг Інтернет-комунікації, оскільки це разом із відсутністю зорового контакту із співрозмовником дозволяє не розглядати його як особистість, повноцінного учасника взаємодії, точку зору якого ми маємо поважати. У реальному житті соціальні норми та правила поведінки обмежують прояви агресії, спонукають проявляти терпимість до іншої точки зору, дотримуватися певного етикету у спілкуванні. Анонімність Мережі створює у користувача ілюзію безкарності, відтак часто виникає таке явище як тролінг. Тролінг – це маніпуляція, ґрунтована на публічному глузуванні або приниженні переконань опонентів, що призводить до емоційної нестабільності останніх, до зривів у тій чи іншій формі, які зазвичай і є кінцевою метою тролля [1, с. 179]. У тролінгу як способу Інтернет-комунікації можуть бути різні мотиви: особисті (бажання самоствердитися, інтелектуальна

гра, зняття психологічної напруги); політичні (як інструмент боротьби із політичним опонентом); економічні (конкуренція в бізнесі, дискредитація репутації). Із зазначеного можна зробити висновок, що комунікація в Мережі хоча й гарантує фізичну безпеку, водночас породжує й нові загрози для духовного благополуччя користувача. Що стосується фізичної анонімності, то навіть вона не є абсолютною. Російські спецслужби, і не лише вони, розшукують в Інтернеті користувачів, пости яких суперечать російським законам [44].

Не лише соціальні мережі збирають інформацію про користувачів. Найбільш поширена у світі пошукова система Google збирає інформацію, щоб покращити інформаційне обслуговування своїх клієнтів: визначає мову, якою Ви розмовляєте, підбирає актуальні оголошення, рекламу, відео, що з високим ступенем імовірності сподобаються користувачеві тощо. Все це вона робить шляхом аналізу попередньої активності користувача он-лайн (Інтернет-практики). За необмежений доступ до Інтернету, а отже і всієї інформації, яка в ньому перебуває; за програмне забезпечення, яке допомагає орієнтуватися у цьому інформаційному морі, ми платимо тим, що віддаємо компанії-розробнику право на збір та збереження інформації про нашу он-лайн активність. Окрім цього, технології “знають” наше фізичне місце перебування, засоби, які допомагають нам знати найкоротший та найзручніший маршрут туди, де Вам потрібно дістатися.

Основним реципієнтом інформації про он-лайн активність користувачів є комерційні компанії, що використовують її переважно для реклами власної продукції та послуг. Саме завдяки цьому Google та всі його сервіси залишаються безкоштовними для пересічних користувачів. Варто також зазначити, що компанія стежить за якістю та добросовісністю рекламодавців, блокуючи тих, хто просуває вірусне програмне забезпечення, підроблені товари або зловживає особистою інформацією користувачів [84].

Проте мало хто знає, що Google не лише відслідковує активність у пошуковику, але й “слухає” своїх користувачів. У кожного смартфона і у

багатьох ПК є вмонтований мікрофон, який теж збирає інформацію про користувачів. Увесь час, коли смартфон увімкнений та підключений до Мережі, він слухає і записує голосові повідомлення та передає в компанію для подальшого аналізу. І згодом ця інформація також використовується для он-лайн реклами. Проте всього цього Google не приховує і всі ці нюанси зазначені у відповідному файлі про політику конфіденційності, зміст якої здебільшого не помічають користувачі.

Попри те, що Мережа стала невід'ємною частиною повсякденного життя її користувачів, дослідження Інтернет-практик – не надто поширена тема наукових пошуків у соціології. Втім, не можна оминати вже існуючих напрацювань з тим, аби виявити їхні сильні та слабкі сторони.

А. Радкевич інтерпретує соціальні Інтернет-практики користувачів Мережі як конкретну діяльність, що складається зі звичних, повторюваних дій, зміст яких становить обмін інформацією, що реалізуються за допомогою інструменту – комп'ютера, підключеного до глобальної комп'ютерної мережі, та доступ до різноманітних баз даних і масивів інформації (Інтернет-контенту). До основних Інтернет-практик автор відносить комунікацію через соціальні мережі, пошук інформації, скачування/створення контенту, гри, перегляд фільмів/слухання музики, оплата товарів та послуг тощо [89]. Це підхід до розуміння Інтернет-практик, який заслуговує на увагу, але він враховує лише активність індивіда он-лайн і не розглядає питання впливу Мережі на повсякденні офф-лайн практики. Також варто зазначити, що цитоване дисертаційне дослідження було оприлюднене у 2009 р., а з того часу сталося значне розширення доступу до Інтернету серед споживачів, стрімкий розвиток інформаційно-комунікативних технологій, кількісно і якісно змінився перелік повсякденних Інтернет-практик он-лайн, а також поглибився вплив Мережі на життя поза її межами.

Українська соціологиня Т. Галіч у 2010 р. класифікувала Інтернет-практики студентів за критерієм мети перебування суб'єкта в Мережі та проранжувала їх за рівнем популярності. Головна причина студентської

Інтернет-активності – специфіка навчального процесу; на другому – комунікація через електронну пошту та за допомогою соціальних мереж, на останньому місці – розваги: перегляд кінофільмів, мережеві ігри, інформаційна допомога в заняттях спортом і фізичною культурою [23, с. 191].

А. Реквіц трактує Інтернет-практики як традиційні дії, які сформувалися в результаті звички; це насамперед рутинізована поведінка користувача он-лайн [169]. А. Суханова зазначає, що Мережа виступає інструментом та реальністю, в якій формуються та інституціоналізуються Інтернет-практики [105].

Є. Реутов і Т. Трішина розглядають Інтернет-практики користувачів в контексті їхнього способу життя, якого виокремлюють два види. Перший, коли представники сучасного способу життя зорієнтовані на розвиток, якісні зміни. Вони в Мережі частіше шукають новини громадсько-політичного життя, товари та послуги, пошук інформації з навчальною чи професійною метою, розвитку бізнесу та самоосвіти. Носії другого, традиційного способу життя більше схильні до спілкування з родичами, друзями, колегами по роботі; слухання музики чи перегляду фільмів [91, с. 145]. Якщо проаналізувати запропонований поділ, то проактивна життєва позиція особистості (орієнтація на рух, розвиток, здатність на ризик) виявляється у її щоденних Інтернет-практиках, а індивід, що надає перевагу збереженню існуючого і займає більш пасивну позицію в реальному житті, залишається таким малоактивним і в он-лайні.

Усі зазначені соціальні дії в Мережі відбуваються он-лайн, тобто тоді, коли суб'єкт перебуває і діє безпосередньо в Інтернеті. І автори, які досліджували діяльність особистості в Мережі (Т. Галіч, А. Радкевич), обмежувались лише діями суб'єкта он-лайн. Одним із принципових елементів нашого дослідження є те, що ми пропонуємо розширити поняття “Інтернет-практики” і на офф-лайн сферу.

Л. Обіджіофор з австралійського університету у Брісбені досліджував практики студентів он-лайн з точки зору теорії задоволення потреб. У користувача виникає певна потреба, пов'язана із навчанням, комунікацією чи відпочинком, а Інтернет – це лише інструмент, за допомогою якого він може її

задовольнити. Мережа все частіше обирається студентами з певною метою через доступність, зручність у користуванні, великий та різноманітний інформаційний масив. Основну увагу автор приділяє Інтернету як основному джерелу новин для студентів [167]. Проблема полягає у тому, що Мережа – специфічний інструмент задоволення потреб своїх користувачів. Однією із основних вад Інтернету є недостовірність наданої інформації, яку в інформаційному полі не просто перевірити, а споживач не завжди готовий це робити. Таким чином користувач, замість задоволення потреби у достовірній, актуальній та повній інформації, стає об'єктом, потенційною жертвою медійних кампаній, які проводяться власниками інформаційних ресурсів з певною метою. Варто зауважити, що це проблема не лише Мережі, але й традиційних ЗМІ. Інтернет довгий час вважався прогресивним джерелом новин через можливість самостійно вибрати ресурс і до певної міри контент; поява соціальних мереж дозволила брати активну участь в обговоренні різноманітних новин; збільшення кількості ЗМІ, а значить і підвищення конкуренції та якості кінцевого продукту. Проте разом із перевагами з'явилися і недоліки. В соціальних мережах функціонують армії ботів, які проводять кампанії по дезінформації суспільства часто з політичною метою (впливу на результати виборів, дискредитація політичних опонентів тощо) [107].

С. Лівінгстон і Л. Гаддон, аналізуючи поведінку дітей в Мережі, прийшли до висновку, що на неї впливають багато різноманітних чинників. Дослідники виокремлюють три рівні аналізу: мікрорівень – індивідуальні психологічні, демографічні фактори, особистий досвід он-лайн; мезорівень – сім'я, школа однолітки; мегарівень – культурні цінності та норми того чи іншого суспільства, рівень розвитку інфраструктури, система освіти [161]. У цьому конкретному соціологічному дослідженні об'єктом виступили діти країн ЄС, але цей концепт факторів формування поведінки в Інтернеті можна застосувати і до студентів. Представники цих соціальних груп за багатьма параметрами схожі між собою: мікрорівень стосується лише особистості та багато в чому унікальної ситуації, соціологію у нашому випадку він цікавить лише як

формування типового учасника соціальної групи студентів. На мезорівні на учня та студента впливають подібні за своїм призначенням соціальні середовища: батьківська сім'я, навчальний заклад та однолітки, хоча звичайно із віком коло спілкування розширюється, а незалежність суб'єкта зростає. Мегарівень є однаковим для учнів та студентів і залежить лише від країни/суспільства/культури, до яких належить користувач. Проте дослідники у своїй праці оминули увагою макрорівень, тобто наділили мегарівень характеристиками макроутворень. Ми дотримуємося позиції Н. Смелзера про чотири різновиди соціологій та відповідні рівні соціологічного аналізу: мікросоціологія вивчає діяльність особистості, мезосоціологія – дії соціальних груп і спільнот, макросоціологія стосується поведінкових практик, типових для того чи іншого соціуму, а глобальна соціологія досліджує глобальні патерни поведінки, властиві для людства в цілому, такі, наприклад, як реалізація на практиці загальнолюдських цінностей та ціннісних орієнтацій. В період розквіту глобалізації аналіз факторів впливу на формування Інтернет-практик на мегарівні хоча б як теоретичного концепту є дуже важливою справою для сучасної соціології, де такого роду дослідження тільки започатковуються.

Вплив зовнішнього середовища/реального світу на формування та реалізацію поведінки он-лайн ставить перед соціологами наступне дослідницьке питання: як віртуальні практики в Мережі впливають на поведінкові акти поза її межами? І. Шаповалова зазначає, що невмотивоване “блукання по Мережі” без конкретної цілі або “з'їдає” багато часу індивіда. Це негативно впливає на формування активних соціальних установок молоді, знижує їхній евристичний потенціал [122, с. 149]. Доступ до Інтернету як джерела інформації дозволяє кількома кліками знайти відповідь на будь-яке питання, готує рішення тієї чи іншої проблеми, а це зменшує рівень затрачених зусиль, що в свою чергу впливає на цінність досягнутого успіху принаймні для самооцінки особистості та мотивації для подальших успішних дій. Студенти як одна із найактивніших соціальних груп, зорієнтована на професійну самореалізацію із високою мотивацією на досягнення успіху,

потребують інструментів, що допоможуть їм у цьому. Інтернет як один із таких інструментів (а сьогодні й найголовніший) є джерелом потенційно корисної для студента інформації, майданчиком для спілкування та відпочинку. Проте Мережа може також бути джерелом неправдивих або викривлених даних, засобом маніпуляції думкою споживача та тиску на формування бажаної поведінки. Мережа – це інструмент, а те, як ним користуються суб'єкти, залежить в першу чергу від них самих.

Узагальнюючи, варто зазначити, що поведінка суб'єкта у Мережі у різних ракурсах є предметом дослідження багатьох соціогуманітарних наук та соціології зокрема. Деякі науковці досліджують безпосередньо Інтернет-практики як одиницю аналізу поведінки користувача он-лайн (А. Радкевич, А. Реквіц, Є. Реутов, Т. Тришина, А. Суханова); дехто акцентує увагу на комунікації та комунікативній дії, їхні специфіці в он-лайн (Muchnik, S., Myers, Romero, Акуліч, Малеева), інші розглядають та аналізують взаємозалежність поведінки он- та офф-лайн, акцентуючи увагу на негативній (М. Гріфітса, С. Кінга та К. Янг, Б. Мартін, І. Шаповалова) чи позитивній (Л. Обіджіофор, Т. Алтофф, П. Джіндал, Д. Лесковец) ролі Мережі. Поширене також уявлення про Інтернет як про інструмент досягнення поставленої цілі або задоволення потреби (С. Лівінгстон і Л. Гаддон, Л. Обіджіофор), коли мету обирає користувач, а тому її корисність чи шкідливість залежить від нього, а Інтернет – лише засіб, зручний механізм, що спрощує цей процес. Проаналізувавши запропоноване концептуальне різноманіття поглядів на поведінку користувача он-лайн, ми дійшли висновку, що у цій царині бракує кількох елементів. По-перше, абсолютна більшість дослідників розглядає Інтернет-практики лише як дії он-лайн, не враховуючи дії користувача Інтернету офф-лайн стосовно Мережі. По-друге, поведінка користувача в Мережі зазвичай досліджується окремо від його Інтернет-свідомості та без врахування його повсякденної мисленневої активності, хоча певні її елементи (такі як мотиви, потреби користувача) все частіше стають предметами наукового пізнання та емпіричних досліджень.

2.2. Інтернет-практики в контексті структурно-функціональних та феноменологічних уявлень

Поведінка – це один з важливих термінів у соціології та поза її межами. Ще М. Вебер стверджував, що саме поведінка особистості або групи є основним об'єктом дослідження для соціологів, хоча слід зазначити, що вчений чітко не розмежовує поняття “поведінка” та “соціальна дія”. Поведінка – це дії людей, які вони свідомо співвідносять з діями інших [16, с. 652]. У поведінці проявляються особистість людини, особливості її характеру, темпераменту, її потреби, смаки; виявляються її ставлення до предметів. Тобто Інтернет-поведінка особистості (у нашому випадку студента) – це система взаємопов'язаних дій, здійснюваних суб'єктом (студентом) он-лайн (усіх) або офф-лайн, (таких, що пов'язані із діяльністю в Мережі), з певною метою. В рамках такого розуміння елементом, “одиницею” аналізу стає його соціальна дія або соціальна практика в Мережі.

Для виділення специфіки Інтернет-практик необхідно окреслити особливості цього феномену в рамках різних соціологічних підходів, оскільки не існує їхньої єдиної інтерпретації в умовах мультипарадигмальності сучасної соціології. “Соціальна дія” та “соціальна практика” в історії соціології – тісно пов'язані між собою поняття. Спочатку виникло поняття “соціальна дія”; воно було введене М. Вебером, який стверджував, що соціальна дія вирізняється орієнтацією актора на дії інших суб'єктів та має суб'єктивний зміст [16, с. 668]. Отже, вчений акцентує свою увагу на двох взаємопов'язаних аспектах соціальної дії: суб'єктивній мотивації (суб'єктивному змісті), тобто осмислення актором власних дій – це внутрішня складова соціальної дії; та орієнтації на інших суб'єктів (очікування) – це зовнішня складова соціальної дії, без якої її не можна вважати соціальною. Іншими суб'єктами в цьому випадку можуть бути не лише особистості, але і держава, право та інші загально-соціальні структури. Метою соціологічного аналізу має бути визначення тих смислів соціальних дій, які в них вкладають самі суб'єкти [59, с. 218].

Екстраполяція такого підходу на соціальні дії в Мережі має свою специфіку. Соціальні дії в Інтернеті актора формуються, по-перше, на основі очікувань інших учасників взаємодії в Мережі (системи певних неформальних правил, що регулюють діяльність суб`єкта в Мережі); по-друге, на основі суб`єктивної оцінки актором власної поведінки в Мережі або поза нею (в останньому випадку мова йде лише про соціальні дії офф-лайн, пов`язані з Інтернетом).

Ще одним важливим здобутком М. Вебера є запропонована ним типологія соціальної дії. В цьому контексті автор виділяє чотири типи соціальних дій: цілераціональну, ціннісно-раціональну, афективну та традиційну [54, с. 382]. Суть цілераціональної дії полягає в тому, що очікування стосовно інших актор використовує для досягнення певної власної раціональної мети. Нас цікавить саме використання Мережі для досягнення раціональної цілі, тобто коли Мережа – це лише засіб, необхідний для реалізації певної цілі. Наприклад: пошук інформації студентами в процесі навчання. Головна мета – навчання, а Мережа – лише засіб, який спрощує цей процес. Ціннісно-раціональна дія реалізовується за схемою: “віра в певні цінності → соціальна дія”. Тобто в основі соціальної дії лежить очікування щодо певних цінностей, а кінцевий результат відіграє другорядну роль або не береться до уваги. Тобто, якщо в попередньому випадку на першому місці був результат, то тут можна говорити про певні нераціональні мотиви. Такий підхід до певної міри відображає соціальні дії актора в Мережі в ситуації, коли сам Інтернет є цінністю, де цінність – це не набір моральних чи естетичних вимог, а значущість Мережі для особистості (в рамках цього дослідження – студента). Афективна дія базується на емоційних станах особистості і відображає емоційну складову соціальних дій актора в Інтернеті. Традиційна дія – це дія, в основі якої є звичка, тобто цей тип соціальної дії відображає повсякденність соціальних дій студентів в Інтернеті. Традиційний тип соціальних дій М. Вебера став методологічним попередником поняття “габітуалізації” та соціальних практик в цілому. Варто також зауважити, що в контексті цієї

роботи соціальні дії в Мережі можуть бути одночасно цілераціональними (тобто спрямованими на результат), ціннісно-раціональними (спрямованими на досягнення певних цінностей), але також і афективними (тобто емоційно забарвленими) та традиційними (звичними для особистості чи спільноти). Найпростішим прикладом такого поєднання є пошук інформації студентами в процесі навчання, коли Інтернет стає звичним і найбільш поширеним джерелом, засобом для досягнення навчальної мети. Це звичайно може мати і негативні впливи на процес навчання, такі як неякісна та неперевірена інформація, плагіат.

Попередньо узагальнюючи вищенаведене, варто зазначити, що М. Вебер зробив одну із перших спроб соціологічного аналізу соціальної дії через дуалізм суб'єктивного змісту (внутрішній фактор) та зовнішніх очікувань (зовнішній фактор). Для соціальних дій студентів в Інтернеті це інтерпретується як поєднання суб'єктивної мотивації використання Мережі та очікувань з боку інших користувачів, якщо мова йде про міжособистісну взаємодію та взаємодію “індивід – група” он-лайн або офф-лайн (якщо діяльність якимось чином пов'язана з Інтернетом, наприклад нехтування живим спілкуванням з близькими заради Мережі). В контексті цієї роботи саме раціональність та повторюваність використання Мережі (Інтернет – лише засіб для досягнення поставленої мети) відіграють важливу роль у виділенні значення Мережі для повсякденного життя як окремого студента, так і студентства в цілому.

Представник структурного функціоналізму Т. Парсонс розглядає соціальну дію як певний процес в системі «суб'єкт дії – мета – нормативна система – ситуація», що має мотиваційне значення для актора або, у випадку групи, для її учасників [77, с. 683]. Варто також підкреслити, що соціальна дія в рамках структурного функціоналізму це – самоорганізована система, і, як будь-яка система, включає в себе певні елементи: актора, конкретну мету, конкретні засоби, конкретні умови, конкретні норми (регулюють взаємозв'язок між метою та умовами).

Але водночас соціальна дія – це акт, обмежений в часі та просторі, своєрідна точка перетину трьох з чотирьох систем дії (рівні соціальної реальності), виділених Т. Парсонсом, а саме: суспільства, особистості і культури. Тут особистісні імпульси й прагнення за допомогою соціальних механізмів трансформуються у форми, передбачені культурними еталонами. Засновник структурного функціоналізму розглядає актора перш за все як особистість, що не просто реагує на ситуацію, але є наділеним мисленням і знаннями: він (актор) ставить перед собою цілі, планує свої дії, моделює майбутнє. Він не просто хоче задовольнити якусь одномоментну потребу, але прагне забезпечити собі джерело та механізми задоволення цієї потреби і в майбутньому, а також поєднати задоволення конкретної потреби (досягнення мети) із безліччю інших важливих для актора цілей. Для цього йому потрібна допомога інших суб'єктів, які також досягають свої власні цілі у схожих обставинах [77, с. 692].

Отже, соціальна дія в Мережі, згідно з ідеями Т. Парсонса, – це система, до складу якої входять: актор; конкретна ситуація, в контексті якої відбувається дія; мета, конкретні засоби, норми, що регулюють діяльність суб'єкта як в Інтернеті, так і за його межами (в останньому випадку мова йде лише про дії, які певним чином пов'язані із Мережею). Т. Парсонс в своїй теорії розглядає соціальну дію передусім як раціональний поведінковий акт, що реалізовується через певні засоби під контролем існуючих в суспільстві норм і цінностей для досягнення поставленої мети (переважно конструктивної). В рамках такого розуміння соціальної дії особливості останньої в Інтернеті можна розглядати так: студент використовує Інтернет для досягнення конкретної цілі: як елемент навчального процесу (джерело інформації, транспортування інформації); як середовище спілкування (соціальні мережі, інше програмне забезпечення, наприклад, Zoom, Skype та інші); для розваг (перегляд кінофільмів, прослуховування або скачування музики, мережеві ігри); як джерело інформації не-навчального характеру (пошук новин, пізнання, яке не стосується навчального процесу – “тому що цікаво”, пошук роботи тощо). Відповідно

Мережа виконує навчальну, комунікативну, розважальну, інформаційну функції. В конкретній ситуації Інтернет виступає засобом для досягнення перерахованих цілей актором (студентом), де соціальні дії регулюються нормами (переважно неформальними) поведінки в Мережі (див. Рис.2.1.).

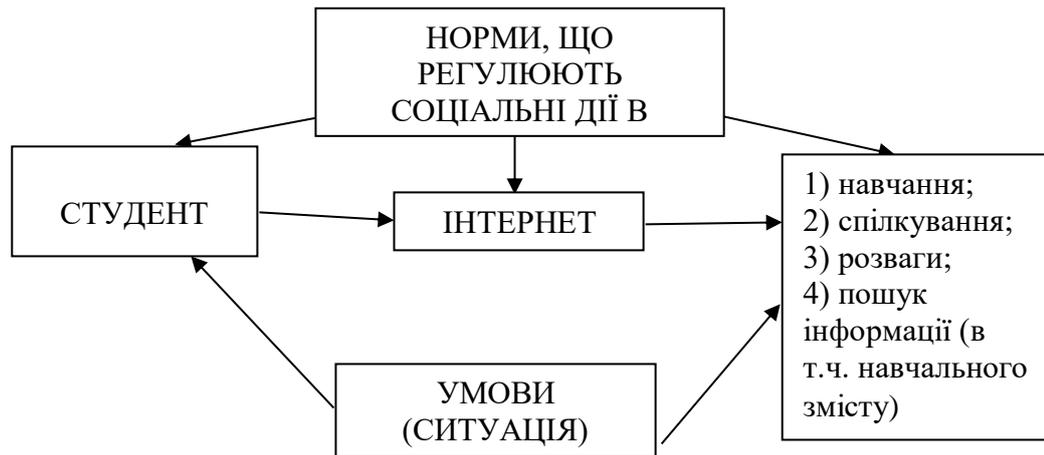

Рисунок 2.1. Структура Інтернет-практики (конструктивної)

Джерело: авторське напрацювання.

Проте, як зазначалося вище, Мережа може мати і деструктивний вплив на особистість (до прикладу, в контексті Інтернет-залежності). Для моделювання такого варіанту доцільно звернутися до вчення Р. Мертон про функції та дисфункції. Функція, на думку соціолога, – це спостережуваний наслідок, що сприяє адаптації та порядку досліджуваної системи. Тобто це конкретний результат функціонування системи – досягнення поставленої мети у випадку соціальної дії в Мережі. Автор також виділяє явні (наперед змодельовані) та латентні (непередбачені) функції [116, с. 234]. Яскравим прикладом такого “подвійного” результату є спілкування в соціальних мережах. Суб`єкт отримує можливість безперешкодної комунікації, перспективи нових знайомств, розширення соціальних контактів (явний конструктивний результат) і водночас він добровільно ділиться особистою інформацією не тільки із своїми он-лайн співрозмовниками, але і з тими, хто контролює цю соціальну мережу (латентна

функція), і потім він уже не має реального контролю за нею. Отже, навіть тоді, коли Інтернет приносить заплановану користь, він водночас має деструктивний “побічний ефект”. Але окрім латентних функцій, які можуть шкодити (хоча це не обов’язкова умова), основний деструктивний вплив на систему мають дисфункції – спостережувані наслідки, що знижують рівень адаптації досліджуваної системи [64, с. 482]. Відтак Мережа може відігравати і деструктивну роль (в контексті Інтернет-залежності: Інтернет-залежність – це гіпертрофоване, надмірне використання Мережі). Дисфункційним наслідком у такому випадку є редукція або припинення значимої професійної, соціальної діяльності; проблеми виникають на соціальному, особистому, психологічному та навіть фізіологічному рівнях. Але слід зосередити свою увагу не на реальних результатах деструктивного впливу Мережі, а виділити ту структуру соціальної дії, яка власне сприяє цьому процесу.

Отже, якщо конструктивний вплив Інтернету на рівні окремої соціальної дії перш за все пов’язаний із тим, що Мережа виступає як засіб для досягнення мети, то деструктивний вплив (тобто такий, що має реальні дисфункційні наслідки) виникає тоді, коли Інтернет певною мірою стає центром повсякденного життя актора і прагнення весь свій час проводити в Мережі домінує в повсякденному житті користувача. Але окрім наведених дисфункційних наслідків Інтернету, є також інші поведінкові ознаки Інтернет-залежності, такі як неможливість контролювати кількість часу, проведеного в Мережі з боку суб’єкта; збільшення витрат на Інтернет; внутрішня потреба постійно перебувати он-лайн, навіть за відсутності об’єктивних, раціональних причин на це; викривлення та приховування актором інформації про свою діяльність Інтернеті; настрої актора прямо пропорційно залежить від кількості годин, проведених в Мережі [116, с. 235].

Аналіз цих ознак, що проявляються на рівні повсякденної поведінки, дає змогу побачити, що Мережа пересувається на одне з центральних позицій у повсякденній життєдіяльності суб’єкта. Тобто в структурі соціальної дії Т. Парсонса Інтернет стає не засобом, а метою, займає ключову позицію. Адже

мета соціальної дії – це власне і є основна причина того, чому та чи інша дія відбувається, для чого вона потрібна. У першому випадку (Інтернет як засіб) це певна раціональна, конструктивна ціль (наприклад, покращення досягнень у навчальному процесі з боку студента; комунікація, розширення соціальних зв'язків; доступ до інформації не-навчального характеру, задоволення потреби у відпочинку та розвагах), де Інтернет виступає лише засобом досягнення поставленої мети, тобто реально суб'єкт може обійтися і без нього (якщо використає інший засіб), але наявність Мережі полегшує, пришвидшує і в цілому спрощує процес для студента. Таке полегшення часто несе у собі і негативні наслідки – латентні функції (наприклад, плагіат або зниження рівня наукової роботи загалом через безперешкодний доступ до неперевіреної інформації). Але запланована мета – явна функція – є раціональною і конструктивною. Тоді як у другому випадку (Інтернет – мета соціальної дії) актор не звертає увагу на можливі дисфункційні результати своєї діяльності в Мережі, він знає про них і, можливо, намагається щось змінити, проте через гіпертрофовану цінність (важливість) Інтернету, а відповідно і надмірну активність в ньому не може зробити цього, принаймні самостійно. Збільшення тривалості перебування суб'єкта он-лайн займає у нього багато часу, який вивільняється за рахунок зниження активності в інших сферах життєдіяльності студента. Зокрема, це може відбуватися за рахунок часу, необхідного для навчання, спілкування, не опосередкованого Інтернетом (часто найближчі для особистості люди сім'я та друзі); у критичних випадках суб'єкт може жертвувати навіть задоволенням своїх фізіологічних потреб (сном, їжею та гігієною) [116, с. 236].

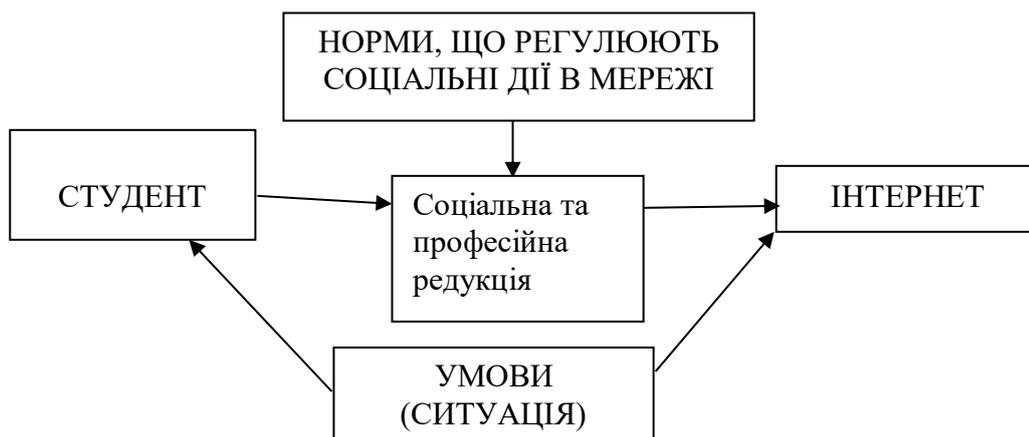

Рисунок 2.2. Структура Інтернет-практики (деструктивної)

Джерело: авторське напрацювання

Аналіз наведених аргументів може створити враження, що вся віртуальна повсякденна діяльність студента в Інтернеті розділена на дві групи. Перша – конструктивна – така, що відбувається за принципом: “Інтернет – засіб для досягнення певної корисної мети”, де студент використовує Мережу для задоволення різноманітних раціональних потреб, а Інтернет виконує відповідні функції (навчальну, комунікаційну, розважальну, інформаційну тощо). Друга – деструктивна, до певної міри ірраціональна (така, що відбувається за принципом: “Інтернет – основна мета соціальної дії в Мережі або поза Нею” незалежно від наслідків), де Інтернет як окрема цінність в розумінні значущості займає одну з ключових позицій у життєдіяльності студента, а ступінь значущості залежить від рівня Інтернет-залежності. Проте це зазвичай не так: особистості притаманні як раціональні, так і нераціональні соціальні дії, зокрема і в Мережі, і наявність останніх не є ознакою Інтернет-залежності (в розумінні захворювання чи девіації). Ще одним аргументом проти однозначного поділу соціальних дій на конструктивні та деструктивні є розуміння того, що Мережа увійшла в життя будь-якої сучасної молодої людини (не лише студента) і назавжди стала його частиною. Тому використання Інтернету як засобу стало нормою у сучасному світі, особливо серед молоді, і відсутність доступу до Мережі може викликати роздратування

саме як відсутність звичного інструменту, а не як ознаку гіпертрофованої Інтернет-активності. Ми можемо говорити лише про ту чи іншу міру залученості Мережі у повсякденну життєдіяльність студента.

Теорія символічного інтеракціонізму, яка певною мірою виникла на противагу структурному функціоналізму, також концентрує свою увагу на особливостях соціальної взаємодії суб'єктів, але в іншому ракурсі. Центральним елементом символічного інтеракціонізму є соціальна взаємодія індивідів у групі та суспільстві [65, с. 201]. Класична взаємодія відбувається за допомогою символів (жестів, мови), але взаємодія в Мережі має свою специфіку. В контексті Інтернету віртуальна соціальна взаємодія суб'єктів відбувається через Інтернет-комунікацію як новітній механізм третинної соціалізації, а Мережа виступає середовищем взаємодії. Міжособистісна взаємодія в умовах Мережі має свої переваги (коли взаємодія не обмежена географічним чинником; єдиний критерій – доступ всіх учасників до Інтернету) та недоліки (відсутність безпосереднього фізичного контакту і т. ін.). Негативізм останньої особливості Інтернет-взаємодії може бути предметом дискусії, але, враховуючи той факт, що близько 90% інформації під час взаємодії учасники сприймають через невербальні засоби спілкування, то фізична відсутність суб'єкта взаємодії шкодить її (взаємодії) ефективності [70]. Мережа виступає інструментом, можливо, свого роду символом, за допомогою якого відбувається взаємодія. Звичайно, не всі Інтернет-практики в Мережі – це міжособистісні взаємодії або взаємодії в форматі “індивід – група”. Під цю категорію підпадають лише різноманітні комунікативні практики та мережеві ігри.

Проте, як вже зазначалося вище, на нашу думку, Інтернет-практики не обмежуються лише діями індивіда в Мережі; сюди також входять соціальні дії індивіда офф-лайн, які пов'язані з Мережею. У цьому випадку механізми міжособистісної взаємодії є класичними для символічного інтеракціонізму, оскільки його представники розглядають Інтернет-практики одночасно як вид та прояв соціальної взаємодії в Мережі (Інтернет – інструмент, який

уможлиблює взаємодію), а поза її межами лише як вид соціальної взаємодії, що представляє одну із сфер соціального процесу (Інтернет – об’єкт взаємодії).

Інший напрям неklasичних метапарадигм – феноменологічна соціологія – зосереджує свою увагу насамперед на особистості: її свідомості, знаннях, відчуттях, мотивах та діях, їхніх сенсах. Навколишній повсякденний світ індивіда складається із величезної кількості різноманітних світів: науки, культури, фантазії, в тому числі й Інтернету. Особливу увагу представники феноменології та її відгалуджень, зокрема П. Бергер і Т. Лукман, приділяють повсякденності. Повсякденність – це інтерсуб’єктивний світ, спільний для всіх людей, актуальний або потенційно доступний, який формується через інтерсуб’єктивну (спільну) свідомість, основним конструюючим фактором в якому є знання. Знання індивіда про повсякденність – це інструмент, який допомагає зорієнтуватися в ній, він (інструмент) діє за принципом релевантності (важливості) знання [9, с. 252]. Тобто індивід знає тільки те, що йому потрібно. Повсякденна діяльність сприяє появі повсякденного знання, а отже є основою соціальних процесів. Через те, що Інтернет є важливим елементом повсякденного життя студентської молоді, то знання про Мережу є необхідною складовою інтерсуб’єктивного світу студента. Якщо Дж. Мід акцентує увагу на соціальній взаємодії між індивідами, то А. Шюц розуміє дію як “внутрішній” процес впливу свідомості на емпіричний досвід з метою отримання знання, тобто дія за А. Шюцем – це усвідомлення. Дія в світі Інтернету для студента – це “внутрішня” взаємодія між його свідомістю та емпіричним досвідом, здобутим у процесі перебування в Мережі. Повсякденне знання пов’язане із повсякденною діяльністю, яка постійно габітуалізується (стає звичкою), тобто формується постійна основа для відтворення діяльності індивіда за умови зменшення необхідних зусиль. Насправді перелік можливих дій в Інтернеті є обмеженим, тому однакові дії або системи дій повторюються з певною частотою залежно від індивіда, його потреб та ситуації. Соціальна дія, яка регулярно повторюється, стає соціальною практикою, а наступний крок після габітуалізації – інституційне закріплення цього. “Те, що спочатку було

лише регулярно повторюваним набором дій групи індивідів, наступним поколінням сприймається вже як реальність, зразок, який необхідно відтворити” [130, с. 283]. Отже, можна вважати, що габітуалізовані Інтернет-практики – це норма життя для переважної більшості сучасних студентів, які в майбутньому будуть лише розвиватися та закріплюватися в рамках Інтернету як нового соціального інституту. Тому Інтернет-практики в рамках феноменології – це, по-перше, усвідомлення, набуття нового знання про Інтернет та закріплення його в Інтернет-свідомості; по-друге, предмет габітуалізації; по-третє, елемент Мережі як соціального інституту в майбутньому.

Близький до феноменології теоретичний напрямок – етнометодологія – також зосереджує увагу на процесі міжособистісної взаємодії, зокрема її контексті (соціальне середовище, в якому відбувається взаємодія). Г. Гарфінкель вважає, що взаємодія – це суб’єктивне конструювання світу, локальне творення соціального порядку на основі побутової раціональності індивідів (суб’єктів взаємодії), яке відбувається за принципом: раціональне мислення → буденні дії [54]. Важливість наведеного підходу до розуміння Інтернет-практик полягає в тому, що він поєднує положення структурного функціоналізму (соціальна дія: актор – засоби – мета) та положення про можливість для індивіда конструювати свій суб’єктивний світ повсякденності. Адже Інтернет-практики зазвичай рутинізуються, але при цьому індивід має право і навіть потребу на раціональній основі організувати свої дії в Мережі або поза її межами стосовно Інтернету.

В процесі аналізу соціальних дій в Інтернеті в рамках різних соціологічних підходів ми дійшли до таких важливих характеристик соціальної дії загалом і в Мережі зокрема, як повторюваність, відтворюваність та звичка, а також до пояснення виникнення такого поняття як “Інтернет-практики”. В. Волков (за словами С. Шугальського) стверджує, що сам термін “практики” з’явився як результат компромісу між об’єктивізмом структурного функціоналізму та суб’єктивізмом феноменології, бо об’єднує різноманітні

спроби замінити структурно-функціональний, економічний чи культурний детермінізм діяльності особистості більш “гуманістичним” уявленням про соціальну реальність, коли виділяє активну роль колективної соціальної діяльності у відтворенні та трансформації соціальної системи. Засвоїти певну практику означає засвоїти смисл, не задумуючись про структуру діяльності [128, с. 277].

Отже конструкт Інтернет-практик – це свого роду “золота середина” між об’єктивізмом та суб’єктивізмом, між структуралізмом та феноменологією. Треба зазначити, що спроба виявилась вдалою, термін (“практики”) прижився, відтак надалі частина вчених-соціологів використовувала його для означення поведінкових актів особистості чи групи. Звичайно, в межах різних соціологічних підходів є своя специфіка вживання цього поняття. Тому надалі для означення дій студентів в Мережі та за її межами щодо неї ми користуватимемося терміном “Інтернет-практики”, який продовжимо аналізувати в межах різних соціологічних підходів.

Представник неоструктуралізму Е. Гіденс вважає, що соціальна практика – це основа формування суб’єкта та соціального об’єкта, складовий елемент соціальної структури. Соціальні практики упорядковані у часі і просторі, мають певний контекст. Проте вони не створюються акторами, а лише відтворюються ними. Предметом соціальних наук, на думку автора, є соціальні практики [25]. По суті, вчений зводить соціальні практики до соціальних дій.

Інтернет-практики в цьому контексті варто розглядати як упорядковані студентом в часі і просторі, відтворювані в Мережі соціальні дії, в яких суб’єкт не виступає активним творцем, а лише копіює існуючі зразки. В рамках такого розуміння Інтернет-практик увага акцентована не на творчій діяльності суб’єкта, а на її повторюваності та відтворенні. Це особливо актуально для Інтернет-практик, тому що значна частина присутності особистості в Мережі становить набір повторюваних операцій, пов’язаних і з технічними особливостями функціонування самої Мережі (процедура пошуку інформації в пошукових системах, особливості роботи соціальних мереж), і з сформованим

самим актором набором стереотипних дій на основі попереднього досвіду роботи в Інтернеті, який змінюється залежно від конкретної ситуації (вибір улюблених сайтів та соціальних мереж, певного програмного забезпечення; формування зручного для студента способу пошуку даних, безумовно в межах існуючих технічних рамок, які потім лише відтворюються). Якщо перша “технічна” група операцій незмінна, то у другому випадку студент має право обрати з існуючих варіантів (сайти, програми, соціальні мережі, додатки) або проявити свої логістичні здібності для організації роботи чи відпочинку в Мережі. Отже відтворюваність Інтернет-практик є важливою характеристикою останніх, але не можна забувати і про активну роль суб’єкта, суть повсякденної діяльності якого якщо не у створенні нового продукту, то в організації існуючого за власними уподобаннями.

Важливий внесок у дослідження соціальних практик зробив французький соціолог П. Бурдьє. Його теоретичні напрацювання (в яких він також намагався знайти “золоту середину” між структуралізмом і феноменологічною соціологією) можна вважати дуже плідними та різноманітними; це насамперед теорії соціального простору, соціального поля, габітусу, практики та соціального капіталу. Ми зацентруємо увагу на теорії габітусу та практики. Поняття “габітус” в П. Бурдьє – багатозначне: по-перше, це система міцних, набутих диспозицій (схильностей), що продукуються об’єктивним структурованим соціальним середовищем; по-друге, це безперервна можливість продукувати думки, відчуття і дії; по-третє, є “продукт історії”, що творить індивідуальні та колективні практики – “історію” на основі наявних зразків. Автор стверджує, що “агенти, які займають подібні, сусідні позиції, перебувають в подібних умовах, імовірно, наділені схожими диспозиціями, а отже творять подібні практики” [13] Студенти (агенти), що навчаються на одній спеціальності, мають потенційно подібні диспозиції хоча б в професійній сфері. Що стосується соціального простору (сукупність агентів, наділених різними систематично взаємопов’язаними якостями, а також зв’язків між агентами), то вони самі його творять в процесі віртуальної взаємодії в Мережі. Тому можна

припустити, що Інтернет-практики студентів подібні. П. Бурдьє розглядав соціальну практику як зміст і результат діяльності агентів; вона є джерелом габітусу (створюються під його впливом і контролем на основі попереднього досвіду агента) та результатом габітусу одночасно. Вона (практика), на думку автора, складається з власне соціальної дії, комунікацій, що її супроводжують, та тих соціальних форм, що виникають як результат практики [13].

В контексті теорії П. Бурдьє Інтернет-практики – це змістове наповнення дії агента в Мережі (наприклад, пошук інформації) або поза нею стосовно Інтернету, а також результат цієї дії (знайдена чи не знайдена інформація). З одного боку, Інтернет-практики детерміновані соціальним середовищем, а з іншого – змінюють його. Якщо для практик офф-лай основним інструментом, за допомогою якого агент реалізовує соціальні практики, є тіло, то для Інтернет-практик інструмент має такий вигляд: тіло + Мережа. Однією із головних цілей П. Бурдьє як соціолога було, з одного боку, виведення агента з-під диктату норм і цінностей як єдиного зовнішнього регулятора поведінки людини (структурний функціоналізм), а з іншого, подолання “засилля” індивідуального, суб’єктивного досвіду, відчуття та усвідомлення (феноменологія) як реалізації соціальної практики. Тому Інтернет-практики набувають в цьому контексті комплікативних рис через габітус, що дбає про відтворення “правильних” зразків поведінки та диспозиції відповідно.

Таким чином, на основі аналізу поняття “Інтернет-практики” в рамках різних соціологічних підходів в умовах мультипарадигмальності сучасної соціології ми виділили певні його (поняття) особливості. В межах аксіоматичного ядра структурного функціоналізму Інтернет-практика – це автономна система, до складу якої входять: актор (студент), мета практики (навчальна, комунікаційна, розважальна), що реалізується за допомогою спеціальних засобів (Інтернету) під контролем відповідних норм в межах конкретної ситуації. Варто також зазначити, що однією із головних властивостей Мережі є анонімність суб’єкта, тому регулятором поведінки в Інтернеті є внутрішні мотиви, уявлення про он-лайн взаємодію, а понад усе –

попередній емпіричний досвід Інтернет-активності, який відкладається, осмислюється та закріплюється в Інтернет-свідомості. Певні загальні норми регулюють лише технічну сторону (наприклад, правила користування пошуковими системами) мережевої діяльності студента. Важливими особливостями Інтернет-практики також є її рутинізація (практика поступово стає звичкою) з можливістю подальшої інституціоналізації; буденність для сучасного студента; внутрішня мотивація. Ще одним важливим питанням є механізми контролю особистості над Інтернет-практиками. Інтернет – це особлива сфера дії або взаємодії індивідів, де контроль (з боку Мережі) або обмежений, або відсутній. Тому можна говорити лише про автоконтроль суб'єкта або контроль з боку його оточення поза межами Інтернету (який можна спостерігати вже при високому рівні Інтернет-узалежнення, коли близькі люди намагаються таким чином допомогти суб'єкту). Отже Інтернет-практики – це конкретні, переважно рутинізовані дії індивідів он-лайн в Мережі або офф-лайн стосовно Мережі, що мають певну структуру (суб'єкт, мета, засоби, ситуація) та особливості і контролюються на основі попереднього досвіду особистості, збереженого в Інтернет-свідомості [116, с. 240]. Основними виконуваними функціями тут є наступні: пізнавальна, комунікативна, інформаційна, функції віртуальної соціалізації, привернення уваги соціального віртуального оточення, отримання заохочення з боку ровесників або інших членів соціальних мереж, отримання сенсорної стимуляції, уникнення небажаної дії або взаємодії, уникнення внутрішнього дискомфорту тощо.

Інтернет-практики є поширеними серед сучасної молоді (особливо студентської) і виступають елементами повсякденних практик особистості. Зорієнтуватися у цьому різноманітті допоможе їхня класифікація. Класифікація – це розподіл об'єктів на групи за певними ознаками (критеріями). Інтернет-практики також можна класифікувати за різними критеріями. По-перше, за місцем реалізації Інтернет-практики.

Свідомість реалізується в практиках і “виростає” із практик і разом з останніми є основою життєдіяльності суб’єкта, в нашому випадку студента. Тому Інтернет-практики – водночас передумова та результат Інтернет-свідомості, конкретний її прояв, якому передують знання та уявлення про Мережу, її цінність для особистості студента, виникнення потреби (конкретна мотивація), установка на певну дію. Інтернет-практика – це результат взаємодії усіх вказаних елементів, але залежно від ситуації результат (Інтернет-практика) не обмежений Мережею; обов’язковою умовою є лише стосунок практики до Інтернету. Наприклад, якщо суб’єкт вибирає собі житло для винайму або місце для відпочинку і однією із важливих умов, що впливає на результати пошуку, є наявність Інтернету, то це також можна вважати Інтернет-практикою, хоча вона відбувається і офф-лайн. Тому за критерієм місця реалізації Інтернет-практики можна розділити їх на дві основні групи: Інтернет-практики он-лайн та Інтернет-практики офф-лайн. До першої групи входять: Інтернет-практики, пов’язані із специфікою навчального процесу (пошук інформації, комунікація); комунікація, не пов’язана із навчальним процесом (через електронну пошту, за допомогою соціальних мереж, спеціальне програмне забезпечення); розваги (перегляд кінофільмів, мережеві ігри, музика); пошук інформації поза межами навчального процесу: пізнавальної (основний мотив – цікавість), актуальної (курс валют, погода) та новин); відвідини сайтів без конкретної мети – “блукання чи серфінг в Інтернеті”. До другої належать: Інтернет-практики, які суб’єкт реалізовує не в Мережі, проте вони (практики) певним чином її стосуються: організаційні – це практики, в процесі реалізації яких Інтернет стає вагомим чинником, елементом мотивації (наприклад, вибір квартири, або місця для відпочинку, збільшення або запровадження витрат на Мережу); соціальні – реальні соціальні взаємодії, що змінюються під впливом Мережі (перегукуються із критеріями наслідками Інтернет-залежності) [117, с. 101]

Соціальні дії в Інтернеті можна класифікувати і за таким критерієм, як позиція суб’єкта стосовно контенту. Студенти можуть виступати споживачами контенту (інформації, програмного забезпечення), тобто акторами, що лише

використовують створене кимось іншим, тобто “юзерами”. Проте є ще один важливий різновид соціальної діяльності в Мережі – це створення нового Інтернет-контенту. Останній, у свою чергу, є дуже різноманітним і ділиться на основі типу інформації (формату), яку створюють: текстові (статті, книги, повідомлення, есе, дописи), аудіо- (звукова інформація при відсутності зображення), фотообрази (реальні статичні зображення), які часто коректуються за допомогою програмного забезпечення), колажі (зображення, створені за допомогою відповідних програм), відеозображення (динамічне зображення). Останнє також поділяється на: запис певної інформації через різноманітні технічні засоби та завантаження її в Мережу без змін “в первісному вигляді”, а також створення відео-матеріалів через відповідне програмне забезпечення самим актором (кліпи, мультфільми, ігри). І останнє – це, власне, створення самих програм. Проте варто зазначити, що останній тип є рідкісним стосовно інших і у випадку повсякденних студентських практик – це переважно студенти відповідного профілю, які створюють контент з навчальною, розважальною ціллю та/або з метою заробітку. Актор, який діє в Мережі, є одночасно споживачем і творцем Інтернет-контенту. Насправді студенти стають творцями Інтернет-контенту, навіть завантажуючи фотографію на свою сторінку в соціальній мережі чи пишучи повідомлення; різниться лише складність цього контенту. Якщо фотографія або відео “в первісному вигляді” або повідомлення доступні практично кожному користувачу, що має доступ до засобів фото-, аудіо- та відеозапису, то обробка фотоматеріалів, створення колажів, відеозображень вимагає певних спеціальних знань та відповідних навичок у роботі із комп’ютерними програмами [117, с. 102].

Отже, Інтернет-практики як одиниця аналізу на рівні поведінки – це конкретні, переважно рутинізовані дії індивідів он-лайн або офф-лайн (стосовно Мережі), що мають певну структуру (суб’єкт, мета, засоби, ситуація), особливості та контролюються на основі попереднього досвіду, суб’єктивних вмінь, навичок, особливостей мотиваційної сфери Інтернет-свідомості особистості. Це означення сформулювалося як результат поєднання кількох

несуперечливих положень соціологічних підходів, а саме структурного функціоналізму Т. Парсонса (Інтернет-практика як структура: суб`єкт, мета, засоби, ситуація) та феноменології (рутинізація та суб`єктивний контроль Інтернет-практик).

Наступним запропонованим нами елементом є розширення запропонованої Т. Галіч класифікації Інтернет-практик. Т. Галіч пропонує розподілити Інтернет-практики лише за змістом (до цього розподілу ми додали такий вид Інтернет-практики, як “блукання чи серфінг в Інтернеті”, що позначає навігацію в Мережі без конкретної цілі: раціональної чи нераціональної) та встановити ієрархію цих Інтернет-практик серед студентів. Проте класифікувати Інтернет-практики можна і за іншими критеріями: за місцем реалізації, за механізмом виникнення та ін.

Різні види Інтернет-практик наповнюють повсякденне життя сучасного студента; проте оскільки Мережа – це новітня технологія, яка постійно розвивається, відповідно змінюються і самі практики, які в свою чергу трансформують, модифікують повсякденність суб`єкта-користувача, в тому числі й студента. Велику роль у модифікації Інтернет-практик студентів відіграли пандемія коронавірусу COVID-19, встановлення карантинних обмежень та запровадження локдаунів у більшості країн світу, в тому числі і в Україні. Стосовно вищої освіти йдеться про введення спочатку змішаного, а згодом повністю дистанційного формату навчального процесу. У попередньому розділі нами були окреслені головні тенденції змін, які відбуваються нині і у житті суспільства, і в роботі інституту освіти, а також простежено, як вони впливають на трансформацію Інтернет-свідомості сучасного студенства. Стосовно його Інтернет-практик також можна виокремити низку змін, які відбулися і продовжують відбуватися у повсякденному житті цієї спільноти. До них належать:

- здобуття і вдосконалення вмінь і навичок, необхідних для повсякденної роботи на різноманітних он-лайн платформах (діалогових, презентативних, комунікативних тощо);

- практичні навички сприйняття навчальної інформації он-лайн, її фіксації та наступного самостійного опрацювання;
- опанування видозміненими відповідно до дистанційного навчання формами навчальної діяльності, такими як відео-конференції;
- практики виконання в он-лайн режимі індивідуальних науково-дослідних завдань, написання контрольних робіт, участі у віртуальних колоквиумах, дистанційне складання іспитів і заліків;
- практичні навички нових видів комунікації в Інтернеті зі студентами та викладачами;
- вироблення культури використання технічних можливостей Інтернету, запобігання плагіату та несамостійного виконання контрольних і підсумкових замірів знань.

Всі ці та інші види розповсюдження студентських Інтернет-практик виступають реалізацією нових норм і правил повсякденного життя студентської молоді, які формуються в її Інтернет-свідомості стосовно навчального процесу. Між ними існує тісний зв'язок: якщо сформовані в нових умовах інформативні чи емоційно-оціночні елементи та установки студентів носять конструктивний характер і орієнтовані на пристосування до навчання в дистанційному режимі, то відповідно й Інтернет-практики такої частини студентства будуть скеровані на адаптацію до нових форс-мажорних обставин, формування модифікованих навичок і вмінь навчання тощо. У випадку ж неготовності меншої частини студентів до дистанційного навчання і небажання набути відповідні практичні вміння і навички, реальні дії таких студентів будуть відповідними до сформованих мисленнєвих установок деструктивного характеру. Таке припущення буде перевірено в ході інтерв'ювання експертів та здійснення інших дослідницьких процедур з відображенням досягнутих результатів у третьому розділі дисертаційної роботи.

Наступним кроком виступає потреба завершення формування теоретичної основи дисертації через створення відповідного концепту, який би повною мірою відображав підсумки аналізу двох його складових – Інтернет-

свідомості та Інтернет-практик – на прикладі повсякденного життя студентів. А це вимагає осмислення сполучного з двома вище наведеними складовими такого поняття, як віртуальна повсякденність в Інтернеті, а також аналізу напрацювань соціологів у цьому річизі.

2.3. Віртуальна повсякденність користувача Інтернету як новий соціологічний концепт

Про соціологію повсякденності заговорили в соціологічному академічному середовищі порівняно недавно, буквально в перших декадах ХХІ ст., завдяки виданню книжки одного з найвідоміших соціологів сучасності П. Штомпки під назвою «Візуальна соціологія» (2005) та його статті «У фокусі уваги повсякденне життя. Новий поворот в соціології» (2008). Стисло його дослідницьке кредо відповідно до цих публікацій можна представити наступним чином.

По-перше, у зазначених працях П. Штомпка здійснює переконфігурацію наявного на поч. ХХІ ст. соціологічного знання. Він стверджує, що саме тоді відбувся перехід до «третьої соціології», основним предметом дослідження якої є повсякденність [125, 126]. Автор пропонує власну класифікацію соціологічного знання, в якій виокремлює: (1) «першу соціологію», що за змістовим наповненням та методологією відповідає класичній лінії соціологічного метатеоретизування за Г. Зборовським або макросоціології з її переважно кількісними вербальними методами емпіричних досліджень великих соціальних процесів, структур і явищ; (2) «другу соціологію» (некласична лінія із акцентуацією на мікрорівні дослідження та використанням здебільшого якісних вербальних методів) та вводить нову (3) «третю соціологію» або соціологію повсякденності або ще інакше соціологію людської екзистенції, із переважаючим запровадженням візуальних (невербальних) методів. Власне саме «третьої соціології» Штомпка надає пріоритетного значення, оскільки вона, на його переконання, якнайкраще дозволяє проникнути у повсякденну реальність життя пересічних людей на

протипагу першим двом соціологіям з домінуванням в них абстрактних теорій і концепцій, часто дуже далеких від дійсного людського існування. У своїх працях Штомпка пропонує шлях від накопичення соціологічної інформації на емпіричному рівні стосовно повсякденності життя людини чи спільноти через різні форми її інтерпретації (герменевтичну, семіологічну чи структурну) до нового теоретичного знання, яке, на його думку, в сучасних умовах можна видобути саме з соціологічного осмислення повсякденності [126, с. 6].

Формування «третьої соціології» авторства П. Штомпки стало можливим внаслідок двох методологічних поворотів сучасності. Методологічний поворот – це спроба уникнення старих поділів і намагання поставити у центр соціологічного фокусу якусь сферу життя людини, якій до цього часу не приділялося достатньо уваги. Такими поворотами стали:

- по-перше, поворот до вивчення людської екзистенції (існування), тобто подій і явищ повсякденного життя пересічної людини (англ. *every day turn*). Предметом дослідження в межах цього напрямку є реальне життя, яке постійно нас оточує – повсякденне життя; для його вивчення Штомпка пропонує утворити нову соціологію – соціологію повсякденності;

- по-друге, поворот до інших (на відміну від традиційних кількісних і якісних) методів дослідження. Штомпка вважає, що кількісні і якісні методи є за своєю суттю вербальними, тобто такими, які вживають при опитуваннях, інтерв'ю чи фокус-групових дискусіях у вербальній формі постановки запитань і отримання відповідей, здебільшого раціоналізованих. Для отримання ж соціологічної інформації щодо повсякденного життя в єдності його раціоналізованих і неусвідомлених проявів такі методи Штомпка вважає недостатньо релевантними і пропонує звертатися до невербальних методів, насамперед візуальних (англ. *visual turn*). На думку Штомпки, цей поворот відображає сучасний тренд візуалізації, або кардинальне збільшення обсягів соціологічної інформації, існуючої у візуальній формі і головно у віртуальних просторах Інтернету [126, с. 9].

Саме вони здатні якнайкраще вивчати і відобразити повсякденність, яка існує у єдності свідомісних і неусвідомлених форм. Тому соціологія людської екзистенції (або соціологія повсякденності) тісно пов'язана з візуальною соціологією: перша є теоретичним обґрунтуванням важливості подій і явищ повсякденного життя, а друга постачає її своїми методиками емпіричних досліджень (див. Табл. № 2.2.).

Таблиця 2.2.

Взаємозв'язок методологічних поворотів і появи нових соціологій

<i>Поворот повсякденності (every day turn)</i>	<i>Візуальний поворот (visual turn)</i>
Соціологія повсякденності або соціологія людської екзистенції з її рубриками (теорія):	Візуальна соціологія та її методи (емпірія):
<ul style="list-style-type: none"> - розвиток технологій (насамперед ІКТ) - глобалізація - мега-урбанізація і мегаполіси - споживання - гнучкі форми праці - перетворення інтимної сфери - наростання ризиків - насиченість візуальністю 	<ul style="list-style-type: none"> - спостереження - кейси - глибинні інтерв'ю (в тому числі фотоінтерв'ю) - інтерпретація документів (контент-аналіз текстів) - фото-інтерв'ю - метод дослідження соціальної іконосфери (в тому числі вивчення публічної ікони в інтерпретації Дж. Александера)

Джерело: авторське напрацювання

Таким чином, соціологія повсякденності утворює тандем із візуальною соціологією, в якому перша теоретично обґрунтовує важливості подій та явищ повсякденного життя, які є предметом соціологічного дослідження, а друга – розробляє методики для емпіричних досліджень у річищі повсякденності. І

саме повсякденність життя користувачів Інтернету, у нашому випадку – студентів, стає третьою складовою теоретичної основи дисертаційної роботи.

Перш ніж перейти до аналізу повсякденності як основного предмету дослідження застосовно до повсякденного життя студентів-користувачів Інтернету в єдності їхніх Інтернет-свідомості та Інтернет-практик, варто розглянути її місце у працях класиків соціології. Е. Дюркгейм досліджував поділ праці, форми релігійного життя та аномію як соціальні факти через їхні впливи та прояви у повсякденних взаємодіях членів сімей чи інших спільнот [38]. К. Маркс вважав, що робітничий клас експлуатують капіталісти по всьому світу і для покращення його становища та переходу суспільства на новий щабель еволюції, до найдосконалішої суспільно-економічної формації – комунізму, потрібна світова пролетарська революція [63]. Проявами цього пригноблення були жахливі умови повсякденного життя: багатогодинна праця в шкідливих умовах, оплата якої не дозволяє покрити навіть базових потреб робітників та їхніх сімей, тоді як побутові умови власників підприємств та їхнє повсякденне життя було комфортним та забезпеченим, до певної міри розкішним, тобто розподіл матеріальних благ був несправедливим, і цю соціальну несправедливість можна виправити через революцію та більш пропорційний розподіл. Проте ця базова соціальна нерівність найяскравіше проявляється у побуті та стилі життя, яку можна помітити через спостереження.

Представники Франкфуртської школи – неомарксистки – розмірковували над тим, що у західному світі в протистоянні капіталізм VS соціалізм/комунізм останній зазнав нищівної поразки, зокрема тому, що рівень життя та достатку пересічного жителя відчутно зріс, а значить і градус конфлікту, в основі якого лежав рівний доступ до матеріальних благ, знизився. Тому не варто розраховувати на соціалістичну революцію в майбутньому [52].

Г. Зіммель намагався дослідити ті правила, які у повсякденному житті дозволяють людям взаємодіяти у спільноті та водночас проявляти свою індивідуальність [46]. Е. Гідденс стверджував, що в центрі аналізу має бути повсякденність як сфера прояву феномізації суспільних практик [25]. В.

Бенджамін вважав, що ключі до розуміння суспільно-історичних та соціально-політичних перетворень варто шукати у повсякденному житті [160]. Французький антрополог, соціальний філософ М. де Серто наголошував, що унікальність повсякденного життя особистості власне і полягає у можливості спонтанних, не рутинізованих і не завжди раціональних практик із непередбачуваними наслідками [162].

Із наведених думок можна підсумувати, що хоча повсякденність в минулому не часто була тим об'єктом дослідження, на якому була сфокусована увага соціологів, однак в різноманітних теоріях, концепціях чи конструктах ХХ ст. вона відіграла в основному допоміжну роль: чи то як сфера вияву якогось загально-суспільного процесу або явища, чи як важлива сфера соціальної взаємодії, тобто вона не була на маргінесі уваги науковців або навіть цілком забутою вченими.

Незважаючи на те, що повсякденність порівняно недавно стала парадигмоутворюючим предметом соціологічних досліджень, цей теоретичний конструкт виник ще у першій половині ХХ ст. Першими його розробляли Е. Гуссерль та А. Шюц. Останній розглядав світ повсякденного життя як інтерсуб'єктивний світ, що існував задовго до нашого народження, пережитий та проінтерпретований нашими попередниками як організований світ. Повсякденність є предметом інтерпретації суб'єкта, що відбувається на основі попереднього індивідуального та колективного досвіду. Ми сприймаємо і перетворюємо його водночас, щоб реалізувати ті цілі, які ставимо перед собою [130]. У кожного свій світ повсякденного життя і не один, їх є багато. У кожній особистості свій особливий набір цих світів у неповторній конфігурації: це може бути множинність автономних, рівно значимих світів або якась ієрархізоване утворення. Застосовно до повсякденного життя студента йдеться про індивідуальну повсякденність у двох формах – он-лайн та офф-лайн, а також про колективні групові повсякденності (он-лайн та офф-лайн) студентства. В кожній з них існує своя комбінація Інтернет-свідомості та Інтернет-практик. Відтак в контексті Інтернету повсякденність можна

розглядати з кількох позицій. По-перше, це повсякдення он-лайн, коли суб'єкт безпосередньо перебуває у Мережі. По-друге, це існування офф-лайн в конкретний момент часу, але переважно як існування можливості заходу в Мережу. Сучасний студент практично постійно перебуває в одній із цих ситуацій, а відсутність потенційного доступу до Інтернету скоріше виняток, аніж правило. Що стосується застосування візуальних методів, то відповідний контент у Мережі набуває все більшої популярності (за допомогою нього переглядають навчальні матеріали, виконують самостійну роботу з навчальних дисциплін, висловлюють своє ставлення, в тому числі і до навчання, демонструють емоційні реакції тощо).

Віртуальна реальність Інтернету як особливого виду повсякденності унікальна для кожного користувача. Найкращим прикладом є акаунт та стрічка новин у будь-якій соціальній мережі. Ми підбираємо собі друзів, інформаційні сайти, коло спілкування як таке, що співзвучні з нашими поглядами на життя, цінностями, установками. Таким чином формуємо так звану “бульбашку” – комфортне для себе середовище перебування он-лайн, через що можемо не зауважити реальних змін в навколишньому Інтернет-середовищі чи офф-лайн.

Проте повсякденність Інтернету не обмежується тільки соціальними мережами (останні лише виразно її ілюструють), вони поширюються на всю активність он-лайн; зазначу, що Інтернет-практики відображають нашу повсякденність в цілому, навіть поза межами безпосереднього перебування в Мережі. За тими темами і питаннями, що ми їх вводимо у пошукову систему, можна дослідити наші смаки, потреби, інтереси, хоббі, навіть не пов'язані з Інтернетом, чим власне і займається, до прикладу, Google, передаючи отримані дані рекламним компаніям. Таким чином повсякденність Мережі перетинається із іншими повсякденними світами суб'єкта. Окрім цього, суб'єктивності різних користувачів перетинаються та взаємодіють он-лайн. Насправді можна виділити принаймні два ракурси розуміння віртуальної повсякденності Інтернету. У першому випадку повсякденність користувача, всі його світи/сфери повністю “просякнуті” Мережею, і реалізуються вони лише або

переважно он-лайн та неможливі або критично утруднені поза його межами. Така ситуація здавалась далекою футуристичною перспективою ще на початку 2020 р., але пандемія Covid -19 змусила піти в он-лайн цілі галузі економіки та сфери життя пересічних громадян. Повсякденність студентства як соціальної групи, яка ще у 2016-2017 рр. демонструвала 100%-ві показники користування Інтернетом, тепер вмістила і навчальну сферу, особливо з переходом на дистанційне навчання [131, с. 248].

Комунікація – це та частина он-лайн повсякденності, яка до певної міри забезпечує нормальне функціонування інших, при цьому залишається повноцінним і дуже важливим світом он-лайн. Наприклад, студенти спілкуються з викладачами та між собою з навчальною метою, заняття відбуваються он-лайн, захищають наукові роботи та проводять наукові конференції за допомогою спеціальних програм. Користувачі роблять покупки, оплачують комірне, задовольняють свої духовні, соціальні, релігійні потреби он-лайн. Все це демонструє інтерсуб’єктивність світів, які перейшли в он-лайн, як в межах однієї особистості, так і різних взаємодіючих суб’єктів (див. Рис. 2.3.).

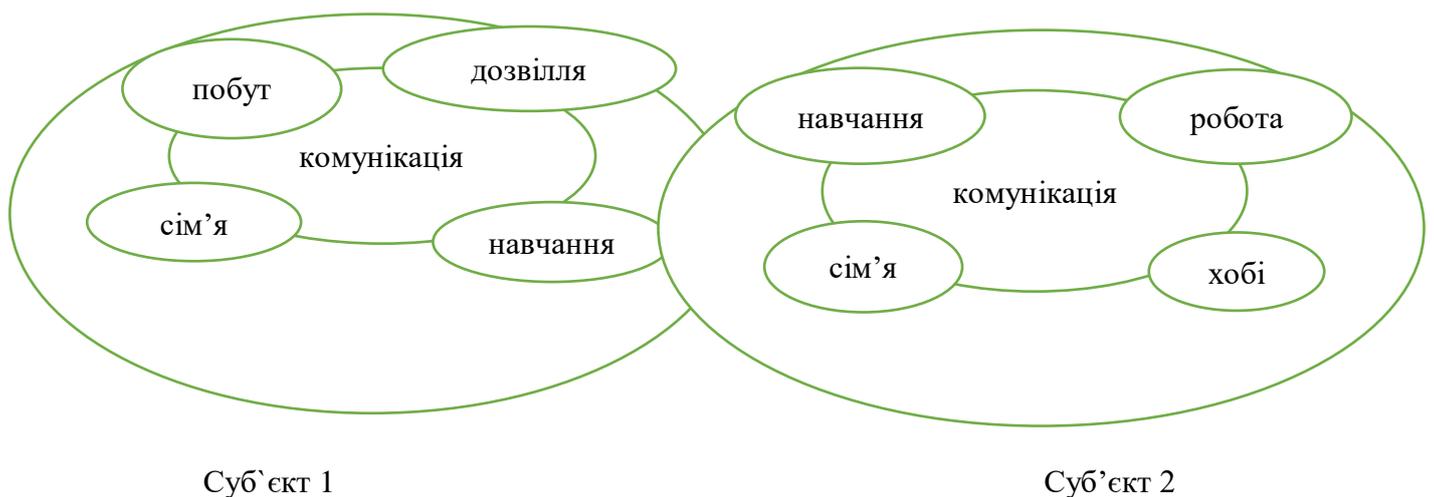

Рисунок 2.3. Віртуальна повсякденність користувача Інтернету (он-лайн)

Джерело: авторське напрацювання

У другому випадку Інтернет мало присутній у повсякденності життя суб'єкта, хіба що час до часу індивід заходить он-лайн з певною метою, але лівова частка його життєсвіту безпосередньо не пов'язана з Мережею. Проте цей тип повсякденності Інтернету практично не зустрічається серед студентської молоді, абсолютна більшість якої вже давно є постійними користувачами Мережі.

Попри інтенсивну віртуалізацію – перехід в он-лайн, в реальному житті пересічних громадян без COVID -19 найчастіше зустрічався змішаний тип повсякденності, де велика частка комунікативних практик відбувалася он-лайн, а частина – ні; або коли робота була пов'язана з Інтернетом, а хобі не мали до нього жодного відношення. Тому наведений нижче рисунок унаочнює ситуацію з окремими автономними фрагментами повсякденного життя користувачів Мережі в його он-лайн та офф-лайн форматах у період до пандемії коронавірусу COVID-19 та запровадження карантинних обмежень, в тому числі переходу на дистанційне навчання у вищій школі країни (див. Рис. 2.4.).

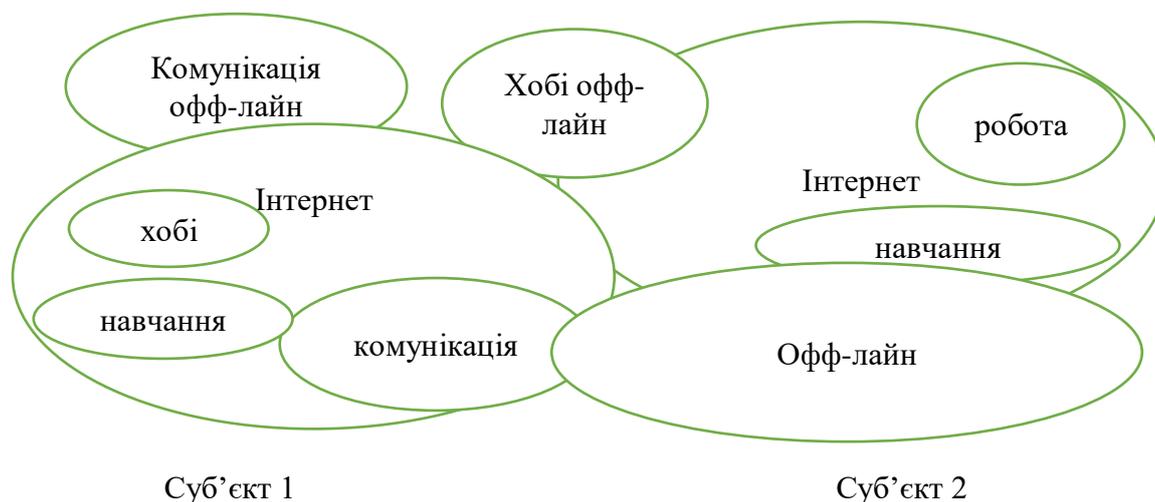

Рисунок 2.4. Віртуальна повсякденність користувача Інтернету (змішана)

Джерело: авторське напрацювання

Кожен формує і відтворює власну унікальну повсякденність, проте соціологія як наука досліджує не так унікальність окремого індивіда, але його типовість як представника певної соціальної групи чи спільноти. Засновуючись на напрацюваннях феноменологів на чолі з А. Шюцем доцільно виокремити певні типові особливості (у цьому випадку – набір світів повсякденності), не ідентичні, але подібні для представників тої чи іншої соціальної спільноти. Студентів як соціальну групу об'єднує повсякденність навчання, хобі, родинні зв'язки, друзі, колеги по навчанню, в деяких випадках підробіток, – і все це в межах чи за допомогою Інтернету. Використовуючи термінологію А. Шюца, можна сказати, що у реальному житті кожен індивід володіє множинністю повсякденних світів. Використовуючі це важливе теоретичне положення, можемо стверджувати, що з появою Інтернету відбулося його стрімке проникнення у повсякденне життя студентів, в якому питома вага віртуальної реальності поволі зростала на фоні відповідного зменшення питомої ваги об'єктивно існуючої реальності. Ми вважаємо, що останнім часом віртуальний сегмент повсякденного життя студентів у зростаючій різноманітності їхніх повсякденних світів став домінуючим.

Зміст повсякденності, її внутрішнє наповнення (сенси, значення, цілі, інтереси) формуються у свідомості індивіда через процеси пізнання, осмислення, інтерпретації навколишнього світу і є важко доступним для спостереження, а форма і структура проявляється назовні через практики, що піддаються спостереженню чи самоспостереженню, фіксації за допомогою спеціальних технічних засобів, з метою подальшого аналізу.

Українська соціологиня М. Окрут виокремлює два види джерел формування повсякденності: внутрішні – свідомість і практики суб'єкта-носія повсякденності та зовнішні – явища зовнішньої стосовно суб'єкта реальності (навколишньої дійсності) [74, с. 35]. В контексті Мережі мова йде про Інтернет-свідомість та Інтернет-практики як комплексний механізм, що продукує і перетворює повсякденну реальність. Саме на дослідження цих факторів та їхньої гармонійної взаємодії і націлена ця дисертаційна робота. Відтак до

зовнішніх факторів об'єктивно існуючої реальності належить безмежне різноманіття явищ навколо людини (все те, що нас оточує). Ці явища потрапляють до духовного світу особистості, “перетравлюються” там, змінюючи той досвід, який має особистість у формі знань, умінь, навичок, установок, цінностей, формують оновлену версію повсякденності, яка зазвичай проявляється у формі рутинних практик. Зазначений процес формування повсякденності свідчить про те, що вона динамічна за своєю природою, постійно змінюється, оновлюється; людина отримує нові знання, засвоює навички, накопичує практичний досвід.

Інтернет – це дуже вдалий приклад такої динамічної повсякденності, яка перебуває у постійному русі. Адже сама по собі Мережа – одна із найсучасніших технологій масового використання, яка безперервно вдосконалюється: збільшується швидкість передачі даних, ростуть їхні об'єми, підвищується потужність самих технічних засобів (4G, 5G), а разом із збільшенням кількісних показників відбуваються і якісні зміни у галузі: розробляються та вводяться у повсякденний вжиток нові програми, додатки, цілі соціальні мережі [104]. Тому повсякденний світ Інтернету користувача особливо потребує постійного апгрейду, що і відбувається через засвоєння знань, умінь, навичок та відтворення їх у Мережі.

На думку А. Шюца, ми усвідомлюємо, відрефлексовуємо свій повсякденний світ і перетворюємо, тобто змінюємо його з певною метою. У цій схемі дуже добре поєднуються свідомість, яка зумовлює та “перетравлює” повсякденну реальність, та поведінка як набір повторюваних практик, що у свою чергу змінює її [130]. Тобто користувач відрефлексовує віртуальний повсякденний світ Інтернету або просто приймає його як один із світів своєї повсякденності, змінює, доповнює його (наприклад, створює і додає контент), і Мережа залишається життєсвітом для нас. Проте це не заважає паралельно розглядати і використовувати її в інших повсякденностях як інструмент для вирішення тієї чи іншої проблеми. Наприклад, ми платимо за комунальні послуги за допомогою спеціального програмного забезпечення – додатку.

Комунальні платежі – це логістичне забезпечення найбільш прозаїчної, банальної, побутової повсякденності, де Мережа не сприймається суб'єктом як окремий світ, а скоріше як інструмент, за допомогою якого вирішується питання, що виникло у повсякденності побуту. Повторюваність, можливо спочатку нової та незвичної Інтернет-практики оплати он-лайн, рутинізує її, перетворює на звичну та зрозумілу, навіть до певної міри автоматизовану дію.

Така взаємодія об'єктивно існуючої і віртуальної реальностей у повсякденному житті окремої особи-користувача Інтернету віддзеркалює тренд до домінування нового ґатунку реальності і зростання масштабів віртуальних соціальних просторів, посилений пандемією коронавірусу COVID-19 з її карантинними обмеженнями. Найбільш виразно цей тренд знаходить свій прояв у повсякденному житті студентської молоді, яке за своїм характером дедалі більше перетікає в он-лайн. Цим зумовлена зростаюча увага соціологів до процесів подвоєння соціальної реальності, співіснування двох її різновидів – об'єктивно існуючої та суб'єктивно конструйованої, великою мірою за допомогою і у просторах Інтернету. Тісний взаємозв'язок цих двох різновидів соціальної реальності вимагає поєднання зусиль представників різних таборів соціологічного теоретизування в осмисленні зазначених феноменів, між якими на перший погляд існує когнітивна прірва. Ми ж вважаємо, що в аналізі життєдіяльності сучасного студентства не тільки доцільним, але й цілком можливим є поєднання дослідницьких технологій представників класичної і некласичної гілок соціологічного знання, уособлених у структурному функціоналізмі і феноменології з їхніми сучасними розгалудженнями. При цьому ми спираємося на думку одного з класиків новітньої соціології Дж. Александера, який вважав, що «структуралізм і герменевтика можуть непогано уживатися одне з одним» [3, с. 93]. Адже Інтернет-практика у структурному функціоналізмі розглядається як система, що складається із певних елементів: суб'єкта, цілі та засобів її досягнення, де Мережа часто виконує роль крайнього складника. Водночас Інтернет – це світ повсякденності і пошуку сенсів для того, хто, до прикладу, відбирає з Інтернету найбільш важливі для нього

навчальні матеріали і цікаві навчальні курси, виконує самостійну роботу чи переписується з друзями в конкретний момент часу; але Мережа може бути способом/інструментом, за допомогою якого той самий індивід заплатить комірне через п'ять хвилин. Все залежить від конкретної ситуації, контексту та мотивації особистості у ній.

Теоретичним напрямком, який також досліджує повсякденне життя індивідів у важливому для нас ракурсі та приділяє особливу увагу контексту конкретної ситуації, є етнометодологія Г. Гарфінкеля. Учений та його послідовники спостерігали, аналізували та інтерпретували практики повсякденного життя. Вони сверджували, що саме соціальне життя формується суб'єктами через взаємодію, яка регулюється прийнятими на віру правилами, що залишаються до кінця не усвідомленими. Важливу роль у цьому процесі відіграють фонові очікування – уявлення індивіда про те, як інші суб'єкти мають поводити себе в тій чи іншій конкретній ситуації; вони упорядковують, стандартизують різні ситуації і формуються на основі попереднього досвіду індивіда [24]. Завдання соціолога – в ході експерименту зруйнувати фонові очікування, тобто порушити нормальний передбачуваний хід ситуації і спостерігати та інтерпретувати реакцію досліджуваного.

Прикладом механізму дії такого експерименту (який ще називають методом гарфінкелінгу) в Мережі є тролінг. Правила комунікації в Інтернеті, попри наявність певної специфіки, в цілому відповідають традиційним нормам етикету: бути ввічливим, не перебивати, поважати іншу точку зору тощо. Адже у цих дискусіях переважно взаємодіють незнайомі між собою користувачі, і дотримання базових правил ввічливості, окрім всього іншого, допомагає організувати продуктивну і цікаву дискусію, в якій зацікавлені всі учасники, окрім тролів. В он-лайн дискусії будь-якого виду чи формату, незалежно від того, чи це коменти під постом у соціальній мережі, чи відкрита група, чи спеціалізований форум, потрапляють тролі і починають ображати інших учасників комунікації, писати провокативні коментарі, відкрито порушувати правила ресурсу і, таким чином, порушують фонові очікування дискутантів на

конструктивний діалог. Виокремлюють два види тролінгу: “тонкий” та “товстий” тролінг. Товстий тролінг – грубе і відверте порушення правил, образи, провокації тощо. Тонкі тролі діють декатніше: вони комунікують на межі правил, ніколи відверто її не перетинаючи, проте непомітно маніпулюють іншими учасниками дискусії [31, с. 20]. Слід зауважити, що на відміну від етнометодологів, троль не ставить перед собою жодних наукових цілей, а просто руйнує дискусію, дезінтегрує спільноту, викликаючи у її учасників негативні емоції: лють, обурення, розпач тощо.

Проте Інтернет-спільноти як особливий тип спільноти у різний спосіб захищається від тролінгу: формує вимоги (заборони) до контенту форуму, оформлення повідомлень та облікового запису учасника (у підписах, інтернет-іменах, статусах та на юзербарах, юзерпіках). Ця система є основою для побудови алгоритму застосування санкцій до учасників веб-спільноти, що автоматизує роботу адміністраторів та модераторів віртуальної спільноти. Алгоритм застосування санкцій до учасників веб-спільноти призначений для обмеження доступу до веб-форуму учасників, які негативно впливають на спільноту, тобто якщо порушення правил, вчинені ними, переважають їхню корисність. Адміністратор, виявивши небажане інформаційне наповнення, дані про порушення і порушника, за допомогою автоматизованого алгоритму застосування санкцій визначає міру покарання [4, с. 43]. Очевидно, що описані ситуації є достатньо типовими і для студентського середовища.

Важливим є інший аспект цієї тактики он-лайн комунікації. Зазвичай соціальні явища чи феномени спочатку існують в реальному світі, а згодом з'являються їхні віртуальні он-лайн відповідники. Практики як повторювана одиниця поведінки суб'єкта існували, осмислювалися і досліджувалися вже давно, але Інтернет-практики як регулярні соціальні дії користувача в Мережі та як предмет соціологічного дослідження існують порівняно недавно (як і сам Інтернет). Тролінг – це явище, що першочергово виникло в Інтернет-комунікації і не мало прямих відповідників у реальному спілкуванні. Проте зараз воно вийшло за межі он-лайну. Затролити учасника дискусії тепер можна

і в офф-лайн, тобто спровокувати, вивести з себе, не використовуючи при цьому складної аргументації чи логічних конструкцій, а через образи, ігнорування реальності, провокативну поведінку чи відверту брехню. Такі “дискусії” регулярно відбуваються на російських телеканалах в рамках різноманітних пропагандистських кампаній та маніпуляцій. Проблема у тому, що сторонньому спостерігачеві така тактика комунікації може видатися ефективною для того, щоб дезорієнтувати, морально знищити, перемогти свого візаві, а значить вартою наслідування і поширення.

Сам автор гарфінкелінгу як окремого методу стверджував, що соціальний порядок крихкий і його легко зруйнувати, тому такий тролінг з метою експерименту варто використовувати дуже дозовано та обережно [24]. В сучасному світі тролінг, як комунікативна техніка, вийшов за межі он-лайну, де появився та набрав сили, і нині широко застосовується для досягнення різноманітних цілей: від індивідуального самоствердження та намагання продемонструвати власну «крутизну» і до засобу в інформаційних та політичних протистояннях. В будь-якому випадку ця техніка руйнує довіру між суб'єктами взаємодії на базовому, повсякденному рівні, а значить і самі соціальні зв'язки, віру в ефективність формальних чи неформальних правил, що регулюють цю взаємодію; а відтак таким робом дезінтегрує, атомізує суспільство.

Повсякденність є предметом дослідження і інших учених, що репрезентують некласичну і постнекласичну лінії сучасного теоретизування. Зокрема Н. Еліас, на відміну від А. Шюца (який стверджував, що повсякденна реальність залишається в основному неусвідомленою, позбавленою рефлексії сферою), вважає, що вона, навпаки, просякнута різноманітними рефлексіями індивіда: його сумнівами, обдумуваннями, інтерпретаціями [40, с. 155]. Вже згадувана М. Окрут займає проміжну позицію: повсякденність не відрефлексована, допоки мова йде про рутинізовані практики, проте наше повсякдення складається не лише з них [74, с. 37]. І ці дискусії також мають безпосередній стосунок до повсякденного життя студентів, – і

відрефлексованого, і не осмислюваного, в їх різних пропорціях. Це змушує аналітика застановитися не тільки над тим, як і у якій пропорції співвідносяться повсякденні свідомість та практики в Мережі, але й над тим, як саме відбувається реалізація їхньої Інтернет-активності і наскільки вона, ця активність, є раціонально осмисленою чи рутинною, автоматично здійснюваною. Ми погоджуємося із позицією М. Окрут, наведеною вище, з тим доповненням, що повсякденному віртуальному життю студентської молоді притаманна підвищена (порівняно з іншими віковими чи професійними групами) адаптивна здатність реагування на конкретну ситуацію і відповідне «включення» механізмів або рефлексії, або звички, або їх комбінацій.

Важливим етапом теоретичного осмислення повсякденності і містком до розробки інструментарію емпіричного дослідження є з'ясування її структури. Адже і тут зустрічаємо дискусії у середовищі науковців, виражені у сумніві: чи можливо виокремити структуру повсякденного життя, яке є мінливим, плінним, змінюваним, колосально залежним від ситуації, у своїх рутинних практиках вільним від раціонального осмислення? Визначення структури – це є виявлення складу, вмісту феномену, тих елементів (частин), що його формують; зазвичай такі феномени мають усталений характер і є раціонально відрефлексованими. В рамках структурної перспективи ці елементи зазвичай пов'язані у чітку, часто ієрархічну схему, кожна частина якої виконує певну функцію. «Друга» і «третья» соціології (за П. Штомпкою) відмовляються від цього підходу, але це не означає, що досліджувані ними феномени не мають структурного наповнення; скоріше, воно інше за своєю природою чи складом.

Сам термін “структури повсякденності” був введений у науковий обіг французьким ученим Ф. Броделем, який розумів його як все те, що оточує особистість у повсякденному житті [100, с. 60]. Якщо перенести цю точку зору на повсякденність Інтернету, то користувача в он-лайні оточує інформація різного роду і формату: гіпертекст, аудіо- чи відео-контент тощо. Якщо мова йде про соціальні мережі, то в них суб'єкта (в нашому випадку – студента) оточують інші користувачі, які також присутні в Мережі, але не обов'язково

комунікують з ним. Це схоже на те, як людина перебуває у великому натовпі, сама або з кількома друзями; потенційно вона може спробувати познайомитися та покомунікувати з іншими незнайомими людьми. Тільки в Інтернеті натовп більший на порядки та не обмежений просторово. Якщо розглядати кожен конкретну ситуацію он-лайн, то тут також є свої труднощі, адже сучасні користувачі, студенти і не тільки, можуть одночасно слухати якийсь аудіоконтент, переглядати, фотознімки, відео-матеріали чи текст або гіпертекст і переписуватися в соціальних мережах. Тобто вони реалізують одночасно декілька Інтернет-практик різних типів (у цьому наведеному випадку це споживацька та комунікативна, які навіть класифікуються за різними критеріями).

І це лише віртуальна повсякденність безпосереднього перебування он-лайн. Якщо ж розглядати повсякденність реального світу (офф-лайну), то слід враховувати, що Інтернет – це одна із повсякденностей суб'єкта різного ступеня важливості. Тобто в он-лайн до структур повсякденності, що нас оточують, належать різні види контенту та люди, що вступають у них, а в реальній повсякденності її структурою виступає вже сама Мережа.

Представники школи “Анналів” акцентували увагу на активній діяльній ролі суб'єкта, ділили повсякденність на ту, що існує у “людській психології”, а також у щоденних практиках, тобто на рівні свідомості користувача та його поведінки.

Модерніст Н. Еліас виділяв різні повсякденності з врахуванням соціального становища її носіїв як соціальної групи [40, с. 161]. В цьому сенсі повсякденність студентів як соціальної групи складається із певних типових сфер/набору повсякденностей: на першому місці, принаймні формально, варто розмістити навчання, оскільки саме воно є тим заняттям, на основі якого ця соціальна група формується із незнайомих до цього людей. Всі вони об'єднані бажанням чи прагненням (своїм або інших) здобути вищу спеціалізовану освіту. Наступне типове повсякдення для абсолютної більшості студентів – батьківська сім'я; деякі з них покидають дім і переїжджають жити до іншого

населеного пункту і порушують цю звичну реальність, інші залишаються. Поряд із навчанням у багатьох студентів з'являється робота чи підробіток, які постійно конкурують із навчанням за час, зусилля, інтерес та мотивацію студента. Важливу роль у повсякденності кожної молодої особи відіграє дозвілля. Воно може бути активним чи пасивним, виявлятися у спілкуванні з друзями чи якомусь хобі. Повсякденність Інтернету пронизує всі ці сфери. Це не означає, що всі вони відбуваються виключно за участю Мережі, але вона великою і зростаючою мірою присутня у кожній сфері.

Варто також зазначити, що різні повсякденні світи займають неоднакове місце в житті студентів. Ступінь важливості залежить від часу, проведеного у конкретному світі, активності суб'єкта, його інтересу та мотиву перебування. Є більш значимі сфери для студента та ті, що присутні формально. Наприклад, формально навчання має стояти на першому місці у житті студента, але скільки часу на добу вони реально йому присвячують?

Всередині повсякденності Інтернету теж є сфери/повсякденності меншого масштабу, що заповнюють її, і вони теж мають різну значущість для студента. Карантин змусив всі навчальні заклади перейти на дистанційну форму навчання, і останнє майже повністю “переселилося в он-лайн”. Але яке місце повсякденність навчання займає серед іншої активності в Мережі? Це ще одне з питань, на яке ми спробуємо дати відповідь у наступному розділі цього дисертаційного дослідження.

А. Щюц виділяє шість конституюючих елементів формальних структур повсякденності: безсумнівність, самоочевидність, практичний характер, “напруженість свідомості” – активна позиція свідомості, темпоральні характеристики повсякденності, що типізують її інтерсуб'єктивність [129]. Інтернет за цими характеристиками – це повсякденна реальність, що безсумнівно існує, є однаково очевидною для всіх учасників взаємодії, допомагає вирішувати прикладні завдання інших повсякденностей. Темпоральність Мережі стосовно суб'єкта є дещо специфічною. Інтернет “з'їдає” багато часу користувача. Суб'єкт часто заходить он-лайн без

конкретної мети, поблукати і «залипає» там, а потім із здивуванням виявляє, що провів у Мережі пів-дня. Тому суб'єктивне відчуття часу он-лайн відрізняється від свого офф-лайн відповідника.

П. Бергер і Т. Лукман стверджують, що індивід творить соціальну реальність, а вона в свою чергу створює людину [9]. Цей процес легко прослідкувати у Мережі. Користувач віртуально формує свою повсякденність он-лайн, обираючи в Інтернеті контент, який йому цікавий, друзів, з якими комфортно спілкуватися, спільноти, учасники яких поділяють його інтереси, переглядає ЗМІ, яким довіряє. Технологічні особливості Мережі відслідковують кожен окремий кейс і пропонують подібну конкретну інформацію, яка базується на попередній історії пошуків. Так відкритий і безмежний Інтернет стає обмеженою віртуальною індивідуальною повсякденністю кожного окремого користувача, яка постійно повторюється, і зі свого боку формує суб'єкта, хоча і не лише в он-лайн (тобто його уявлення про навколишній світ та людей у ньому). Детальний приклад наводився вище.

Ю. Хабермас поділяє повсякденність на дві сфери: сферу нетематизованого та сферу тематизованого. До останньої належить суб'єктивне ставлення, соціальне та таке, що об'єктивно існує [111, с. 389]. Проаналізувавши Мережу за цими параметрами, ми дійшли висновку, що Інтернет – об'єктивно існуюча віртуальна реальність, вона має нематеріальну природу, а ставлення користувача до Мережі варто оцінювати за двома параметрами: важливість та корисність. Якщо у першому випадку мова йде про те, наскільки вона значуща для конкретного користувача-студента, то в іншому – про користь чи шкоду, які вона приносить он-лайн для нього.

І. Гофман практикував метод перспектив, в якому досліджував соціальну взаємодію з точки зору того, ким ми хочемо здаватися. Інтернет надає для цього практично необмежені можливості. Адже при бажанні ми маємо змогу приховати практично всю інформацію про себе, яку не вдається сховати при реальному контакті: свою зовнішність, стать, вигадати собі нову ідентичність і презентувати її в Мережі. Таке технічно ідеальне для “фейкової”

самопрезентації середовище має дві перепони: психологічну та технічну. Перша полягає в тому, що особа не запам'ятовує брехню. Якщо людина створює собі профіль в соціальній мережі та презентує своє “новий образ”, то з часом забуває вигадані деталі своєї історії. Друга перепона пов'язана з технічним розвитком Інтернету, покращенням якості зв'язку та виникненням програмного забезпечення, яке зробило відео-комунікацію доступною для масового користувача. З іншого боку, анонімність Мережі дозволяє індивіду розслабитись і бути самим собою в он-лайні.

Але найбільш ґрунтовні студії структур повсякденності здійснив П. Штомпка. В його вже згадуваній книжці «Візуальна соціологія» наведено матрицю візуальних даних, які складають основні повсякденні життєві світи суб'єкта за перехрещуваними осями контекстів і аспектів (див. Табл. № 2.3.)

Таблиця 2.3.

Матриця візуальних даних

<i>Контексти</i>	<i>Аспекти</i>					
	1.Особистість	2.Дії	3.Інтерації (взаємодії)	4.Колектив	5.Культура / техніка	6.Середовище / довкілля
1.Сімейний будинок	Дитина	Приготування їжі	Сімейна вечеря	Сім'я	Меблі	Житло
2.Робота	Шахтар	Робота в забої	Кооперація	Бригада	Кайло	Шахта
3.Споживання	Клієнт	Покупка	Угода	Покупці	Реклама	Магазин
4.Подорожі	Турист	Відвідування	Пояснення	Екскурсія	Пам'ятники	Отель
5.Хвороба	Лікар	Терапія	Аналізи	Медична служба	Томограф	Лікарня
6.Смерть	Могильщик	Похорон	Співчуття	Жалобна процесія	День поминавання	Цвинтар
7.Освіта	Викладач студент	Урок, лекція	Екзамен	Клас, академ-група	Пректор, комп'ютер	Школа, університет
8.Релігія	Ксьондз	Служба	Сповідь	Вірні	Олтар	Костел
9.Політика	Депутат	Голосування	Сперечання	Виборці	Дебати	Сейм
10.Наука	Професор	Дослідження	Семінар	Студенти	Книги	Університет

11.Мистецтво	Художник	Малювання	Позування	Богема	Композиція	Музей
12.Відпочинок	Відпочивальник	Загоряння	Гра	Курортники	Серфінг	Курорт
13.Спорт	Спортсмен	Гра	Матч	Команда	Футбол	Стадіон
14.Війна	Солдат	Стрільянина	Бій	Загін	Карабін	Поле бою
15.Лиха й катастрофи	Жертва	Спасіння	Взаємодопомога	Погорільці	Рятувальне спорядження	Руїни
16. Інтернет	Користувач /студент	Навчання, комунікація, розваги	Комунікація	Інтернет-спільнота	Меми, програми ігри	Реальність Мережі

Джерело: [125]

Як бачимо з цієї таблиці, візуально оформлені контексти і аспекти повсякденного життя складають 90 конкретно визначених структурних візуальних елементів повсякденності, серед яких у дисертаційній роботі нами виокремлено сьомий елемент контексту – освіту – з її різноманітними аспектами. Водночас до переліку контекстів, на нашу думку, слід окремо додати Інтернет, який перетворився на повсякденність для користувачів, в першу чергу студентів. Сполучення чи перехрещування цих двох контекстів (сьомого і шістнадцятого, окремо доданого нами) утворює смисловий каркас для конкретних проявів повсякденного віртуального життя студентів і формує підготовчий етап для здійснення емпіричного дослідження, оскільки виділяє маркери і показники, придатні для соціологічного вимірювання. Така процедура наочно увиразнює багатоманітність віртуального повсякденного життя суб`єкта, етапи і складові її емпіричного аналізу. Практичне застосування цієї матриці щодо повсякденності студентського Інтернету продемонстровано у наступному розділі дисертаційної роботи. Наразі тільки узагальнимо, що позиція П. Штомпки свідчить на користь тези про можливість структурувати повсякденність (у тому числі й віртуальну візуальну) за різними критеріями, а відтак підтверджує висновок його близького колеги за науковими дослідженнями Дж. Александера, наведений вище.

Контексти – це типові області соціального життя, в які люди входять і з яких виходять в своїй повсякденності [126]. Ми пропонуємо розглянути Інтернет у двох іпостасях: як ще одну типову сферу віртуальної повсякденної життєдіяльності його користувача; як елемент віртуального контексту освіти, присутність якого особливо поширилася в процесі карантинних обмежень пов'язаних із епідемією COVID-19.

В обох випадках основною дійовою особою є студент-користувач Мережі. В процесі дослідження ми виокремили різні види дій відповідно до сфер життєдіяльності суб'єкта: навчальна, комунікаційна та розважальна, кожна з яких виконує однойменні функції у повсякденності студента. Взаємодія он-лайн дій або практик як один із аспектів цього контексту повсякденності жодним чином не пов'язана із географічною відстанню між її учасниками, яка відіграє важливу роль у концепції П. Штомки, проте тут більш важливим є формат взаємодії: переписка чи використання відео-/ аудіо зв'язку, включена/виключена веб-камера, яке зображення чи фотографію використовує користувач для самопрезентації тощо.

Колектив як соціальна група, учасники якої взаємодіють певним чином в контексті Мережі, представлені Інтернет-спільнотою або спільнотою, що тимчасово взаємодіє он-лайн. Якщо представники першого типу знайомляться і взаємодіють переважно в Мережі, то учасники другого – вчилися, працювали, комунікували в реалі, але з певних причин змушені перейти в он-лайн. Студенти можуть бути водночас учасниками академічної групи, яка в умовах дистанційного навчання взаємодіє переважно он-лайн, та Інтернет-спільноти, члени якої ніколи не бачили один одного поза межами Мережі.

Культура в Мережі представлена різними формами контенту – текстового, візуального, програмного тощо. Якщо в реальному світі ми стежимо за модою як виявом культури в одязі, інтер'єрі та архітектурі, то в Інтернеті цей аспект проявляється в моді на певні мережеві ігри, програми/додатки, соціальні мережі (Clabhouse).

Останній аспект за П. Штомкою – це довкілля, тобто те, що нас оточує в конкретний момент часу, коли користувач віртуально перебуває он-лайн. Важлива відмінність віртуальної реальності Мережі від офф-лайну полягає в тому, що традиційно для зміни нашого об'єктивно існуючого довкілля/місця перебування в реалі потрібні час і зусилля з боку суб'єкта, але в Інтернеті користувач може змінити своє он-лайн оточення кількома кліками.

Слід також додати, що у згадуваній книжці П. Штомпки важливим є виділення головних невербальних методів емпіричного вивчення конкретних складників повсякденності у візуалізованій формі; серед них – спостереження, інтерв'ю з використанням фотографії, аналіз особистих документів і контент-аналіз змісту [126]. Деякі з них нам вдалося застосувати при дослідженні повсякденності студента-користувача Інтернету, що також знайшло свою реалізацію у наступному розділі.

Наведені положення праць відомих соціологів демонструють, що поняття структур повсякденності є суперечливим та неоднозначним. Ми вважаємо, що проблему структурування повсякденності, в тому числі й віртуальної, має і повинна розв'язати соціологія, яка на відміну від інших соціогуманітарних наук має потужний потенціал емпіричних досліджень, а відтак потребує не лише теоретичної інтерпретації понять, але і їхньої практичної операціоналізації. Тому ми вважаємо, що у повсякденних світах, в тому числі у повсякденному віртуальному житті студентів, можна і потрібно виділити структурні складники та їхні маркери/конкретні показники з метою апробації в конкретно-соціологічних дослідженнях.

Таким чином, всі наведені у I та II розділах положення представників різних гілок і ліній соціологічного знання дають підстави і мають бути врахованими у формуванні комплексної теоретичної основи дисертаційного дослідження і створенні концепту віртуального повсякденного життя української студентської молоді.

Для формування концепту віртуального повсякденного життя студента-користувача Інтернету ми використали синтез декількох несуперечливих

теоретичних положень низки соціологічних підходів та теорій, серед яких – феноменологія А. Шюца, соціальний конструктивізм П. Бергера та Т. Лукмана, соціологія повсякденності та візуальна соціологія П. Штомпки, структурний функціоналізм Т. Парсонса, а також поодинокі положення з етнометодології Г. Гарфінкеля та неофункціоналізму Дж. Александера.

Таким чином, зазначені у правій частині таблиць положення утворюють інтегральний за характером концепт віртуального повсякденного життя студентської молоді, який є конкретним кейсом більш загального концепту віртуального повсякденного життя користувача Інтернету безвідносно до його суб'єкту; останній ми вважаємо новим для вітчизняної соціологічної науки і таким, що потребує додаткового обговорення в академічному середовищі фахових соціологів. В рамках цього дисертаційного дослідження ми аналізуємо віртуальну повсякденність користувача Інтернету, опираючись на доробок А. Шюца, як інтерсуб'єктивний світ, який ми переживаємо та інтерпретуємо кожного дня, спираючись на знання, цінності, попередній особистий досвід тощо. Ми його опановуємо та перетворюємо, щоб реалізувати ті цілі, які перед собою ставимо. Виділимо також певні складові цього концепту, які, на нашу думку, варто розробляти і надалі. Насамперед наведемо головне рядоутворююче визначення: віртуальне повсякденне життя користувача Інтернету – це складне структуроване утворення, складники якого (Інтернет-свідомість та Інтернет-практики з внутрішнім поділом на стани он- та офф-лайн) є органічно взаємопов'язаними і такими, що виконують важливі соціальні функції. Відтак ми розглядаємо два ракурси віртуального повсякденного життя суб'єктів Мережі (у нашому випадку – студентів):

– віртуальна повсякденність в Інтернеті он-лайн – це повсякденне життя користувача, який перебуває безпосередньо в Мережі в певній конкретній ситуації, яка наповнюється іншими повсякденними світами/сферами: навчання, дозвілля, комунікація тощо. Всі ці повсякденні світи, що стосуються одного індивіда, взаємодіють між собою та із світами

інших користувачів, утворюючи єдиний інтерсуб`єктивний світ студентства як соціальної групи, що існує в об`єктивній та віртуальній реальностях одночасно;

– змішана віртуальна повсякденність користувача – у цьому випадку Інтернет є частиною повсякденності особистості; він завжди в ній присутній, існує потенційна можливість зайти у Мережу при потребі або без неї, але Мережа скоріше – це інструмент вирішення проблем “з інших повсякденностей”.

Ми також виокремлюємо, крім різних видів повсякденності студентської Мережі, її стани: активний – коли суб`єкт/студент перебуває онлайн і ми бачимо там специфічні дублікати традиційних сфер життєдіяльності студента (навчання, сім`я, дозвілля, робота); пасивний – коли користувач/студент виходить з Інтернету; останній із цілого віртуального світу перетворюється у зручний інструмент, готовий до використання. Слід також зазначити, що для студента-користувача Інтернет може бути і часто є повсякденністю та інструментом водночас, залежно від конкретної ситуації.

Джерела формування повсякденності діляться на внутрішні (Інтернет-свідомість та Інтернет-практики) та зовнішні – явища навколишнього об`єктивно існуючого світу. Інтернет-свідомість – свідомість користувача Мережі – обробляє явища, інформацію, проблеми через призму наявності повсякденності Інтернету та його інструментальних можливостей. Інтернет-практики – втілення певної діяльності в повсякденності Інтернету он-лайн; це досягнення поставленої цілі, де Мережа – засіб досягнення мети. Разом вони працюють як єдиний механізм, що засвоює повсякденність та змінює її.

Варто також зазначити, що численні повсякденності індивіда не є однаково значимими для нього. Щось відіграє важливішу роль в житті суб`єкта, щось є не настільки цінним. Тому ми говоримо не про ієрархію повсякденностей особистості студента, а про те, яка з цих реальностей “займає більше місця” в його життєдіяльності. До показників значущості належить час, присвячений тій чи іншій сфері, інтереси та мотивація суб`єкта.

Важливо також наголосити, що частина Інтернет-практик повсякденності Мережі є неусвідомленими і звершуються часто механічно; особливо це стосується технічних актів в Мережі: переходів між сайтами, логістики руху в Інтернеті тощо. Водночас користувач може відрефлексовувати свої рішення, що стосуються змістового наповнення Інтернет-практик: на який сайт зайти, з ким спілкуватися, а з ким – ні. Нами виявлена певна закономірність співвідношення Інтернет-свідомості та Інтернет-практик; ми вважаємо, що нові різновиди повсякденного життя користувача Інтернету/студента вимагають підвищеної рефлексивності їхнього опрацювання, в той час як узвичаєні Інтернет-активності призводять до згасання їхньої раціоналізованої обробки суб'єктом. Іншими словами, міра осмислення Інтернет-практик редукується мірою їхньої рутинізації.

Всі ці складові нового запропонованого конструкту вимагають апробації в межах емпіричних досліджень, що становить зміст наступного розділу дисертаційної роботи.

Висновки до розділу 2

У розділі сформульовано інтегральний каркас концепту віртуального повсякдення користувача Інтернету і його застосування до Інтернет-свідомості та Інтернет-практик одного з найбільших і найбільш активних загонів – сучасного студентства. Оскільки проблематика Інтернет-свідомості була розглянута у першому розділі, провідне місце у другому розділі займають питання Інтернет-практик. Обґрунтовано, що свідомість і поведінка/практики особистості (в тому числі й особистості студента-користувача Інтернету) тісно взаємопов'язані: свідомість суб'єкта відображається та реалізується в його поведінці, яка формує його повсякденне життя. Такий механізм функціонує у будь-якій сфері життєдіяльності особистості чи соціальної групи (економічній, екологічній, правовій, культурній та інших), а з появою і стрімким зростанням віртуальної реальності Мережі розповсюджується і на цей якісно новий різновид реальності. Акцентовано на тому, що Інтернет-практики – це своєрідні

“одиниці дослідження” поведінкового рівня особистості, які відображають свідомість, тобто знання, оцінки, уявлення, цінності індивіда в реалізованій формі. Наголошено, що Інтернет-практики є конкретними, рутинізованими чи (рідше) інноваційними діями студентів он-лайн або офф-лайн стосовно Мережі в їхньому повсякденні, які мають певну структуру (суб’єкт, мета, засоби, ситуація), низку особливостей та контролюються на основі попереднього досвіду, суб’єктивних вмінь, навичок, особливостей мотиваційної сфери особистості. Виокремлено подібність і відмінності двох когнітивних структур у розумінні та вивченні Інтернет-свідомості та Інтернет-практик за їхніми чотирма складниками.

В розділі проаналізовано різноманітність функцій, виконуваних віртуальними повсякденними Інтернет-практиками студентів, а саме комунікативної та інформативної (в їхніх активних чи пасивних підвидах), навчальної, розважальної функцій, а також пошукової функції в сенсі пошуку роботи чи підробітку, таргетованого знайомства тощо. Окремо виділено порівняно нову функцію в умовах віртуалізації повсякденного життя студента в ситуації карантинних обмежень і переходу на дистанційне навчання. Це функція серфінгу, або безцільно-пасивного блукання Мережею, яка часто супроводжується лише проставленням лайків або поширенням певного контенту.

Запропоновано класифікацію віртуальних повсякденних Інтернет-практик студента за критерієм їх впливу на особистість (згідно з цим виділено конструктивні та деструктивні практики); за критерієм позиції суб’єкта стосовно контенту (відповідно виокремлено практики споживача чи творця); за критерієм місця реалізації Інтернет-практик (он-лайн чи офф-лайн практики).

Повсякденність студента-користувача Мережі у розділі розглянуто у двох ракурсах: віртуальна повсякденність життя студента безпосередньо в Інтернеті як світ, в якому суб’єкт перебуває он-лайн, та присутність Інтернету в інших повсякденностях студента-користувача, що формуються з інструментальною метою.

Ці означення сформовано як результат складного поєднання несуперечливих теоретичних положень структурного функціоналізму Т. Парсонса (Інтернет-практика як структура: суб'єкт, мета, засоби, ситуація), соціологічної феноменології (рутинізація та суб'єктивний контроль Інтернет-практик), візуальної соціології П. Штомпки з виділеними структурними елементами повсякденності та методами їхнього емпіричного вивчення, які здебільшого мають невербальний характер. До мети і завдань дисертаційної роботи адаптовано принцип дуальності використання двох груп методів (вербальних і невербальних) до соціологічних досліджень Інтернет-свідомості та Інтернет-практик, релевантних цим двом феноменам.

Всі ці положення внаслідок їхнього соціологічного моделювання утворюють інтегральний концепт віртуального повсякденного життя користувача Інтернету з його аплікацією на одного з найбільш активних юзерів Мережі – студентства.

Підкреслено, що емпірична апробація запропонованих теоретичних положень має здійснитися через визначення їхньої валідності у процесі підготовки і проведення відповідних емпіричних досліджень.

РОЗДІЛ 3

ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРНЕТУ СТУДЕНТАМИ

3.1. Компаративний аналіз емпіричних досліджень українських та зарубіжних учених у ділянці використання можливостей Інтернету

З поширенням Інтернету у світі соціологічні дослідження, пов'язані із різними аспектами його використання, регулярно проводяться компаніями, соціологічними агенціями, науковими установами. Одним із найбільших світових лонгітюдних досліджень на тему використання Мережі у різних країнах світу є дослідження Center for Digital Future, перша хвиля якого відбулася у 2009 р., а остання за часом, що станом на 2020 р. є у вільному доступі, – у 2018 р. Слід також зазначити, що склад країн-учасників цього дослідження не є постійним, а змінюється кожного року. Проте перелік тем, які фігурують у дослідженні, залишається незмінним, лише з плином часу додаються ті, які набувають актуальності у динамічному світі інформаційно-комунікативних технологій. До них належать: масова частка регулярних користувачів Мережі, пошук інформації он-лайн, доступ до послуг, політичні процеси та Інтернет, он-лайн медіа, надійність та важливість ЗМІ в Інтернеті, створення контенту в соціальних мережах, дозвілля, покупки, конфіденційність, он-лайн комунікація, безпека використання кредитних карток, блоги, Мережа та освіта тощо [174].

На жаль, Україна жодного разу не була учасником цього дослідження, тому ми не можемо здійснити компаративний аналіз. Проте важливо в науковому плані з'ясувати, яким чином змінився весь спектр користування Інтернетом за 9 років на прикладі однієї із країн-учасниць. Для прикладу оберемо Швецію - заможну північно-європейську країну, конституційну монархію, із соціалістичною економікою, яка ґрунтується на солідарній системі соціальної підтримки і передбачає високий рівень податкового навантаження

(біля 80%) та соціального забезпечення (безкоштовні освіта та медицина, різного роду соціальні виплати тощо) [82].

Якщо у 2009 р. 76% повнолітніх громадян Швеції регулярно користувалися Інтернетом, то у 2018 р. ця цифра сягала вже 92%. Якщо у 2009 р. Інтернетом користувалися 75% чоловіків та 78% жінок, то у 2018 р. цей показник становив 94% і 90% відповідно. Вікова група, яка найбільше нас цікавить, - це користувачі у віці 18-24 років: у 2009 р. у 93% випадків вони були постійними користувачами, а у 2018 р. охоплення цієї вікової групи становило 100%. У 2009 р. середній “стаж” користувача складав більше ніж 8 років; у 2018 р. це питання не було включене в запитальник. У 2009 р. 86% користувачів підключалися до Мережі через кабель (на той момент це була передова технологія порівняно з підключенням через телефонну лінію), а 0.2% користувалися мобільним Інтернетом; у 2018 р. 78% використовують смартфон, 31% - інші мобільні гаджети, в той час як дротовий Інтернет зник як технологія підключення доступу до нього. Головними причинами того, чому люди не користуються Інтернетом, у 2009 р. були відсутність доступу та технічні проблеми (місце проживання) – для 45% користувачів; відсутність відповідного інтересу чи бажання – 39%. Відповідно у 2018 р. серед причин залишилася лише відсутність бажання це робити – 50% серед тих, хто не користується Інтернетом. У 2009 р. 72% користувачів стверджували, що вони просто блукають Інтернетом; у 2018 р. така опція зникла, проте з'явилася інша – перегляд новин (45%). Ці показники, звичайно, не можна вважати тотожними до українських, але блукання по новинних сайтах є одним із проявів серфінгу в Інтернеті в нашій країні також [82].

Найбільш важливою для нашого дисертаційного дослідження є наступна обставина: запровадження дистанційної освіти як форми навчання для студентів. У 2009 р. такої опції взагалі не існувало в переліку узвичаєних Інтернет-практик користувачів шведського сегменту Інтернету; у 2018 р. в світі без пандемії COVID-19 та карантинних обмежень вона була актуальною лише для 4% студентів цієї країни. 80% всіх шведських користувачів відчують себе

впевнено он-лайн і не мають жодних труднощів із користуванням необхідними технічними засобами та програмним забезпеченням.

Ще однією важливою особливістю користувачів Інтернету була проблема із авторськими правами та скачуванням піратського контенту у Швеції. Проблема ця існує не на рівні законодавства, яке називають одним із найкращих у світі у цій сфері, а в тому, що громадська думка Швецію досить поблажливо ставиться до піратства в Мережі і взагалі не підтримує введення додаткової оплати за користування певним програмним забезпеченням. Наприклад, компанія Skure намагалася ввести тарифну оплату за користування своїми додатками, проте через обурення громадськості план так і не був уведений у дію [82].

Якщо підсумувати динаміку розвитку Інтернету як технології та особливості її використання масовим споживачем на прикладі Швеції, то можна узагальнити, що поступово майже всі жителі стали активними користувачами Мережі, а у тій віковій групі, яка нас цікавить, ця цифра сягнула 100%. Технічні засоби, які забезпечують роботу Інтернету, практично повністю перейшли на бездротові технології; пошук новин, дозвілля у формі споживання фільмів та музики та комунікація в соціальних мережах займає лівову частку перебування в Інтернеті.

В Україні в 2009 р. Інтернет- користувачами були лише 17,4% населення і практично всі вони були зосереджені у великих містах. До того ж варто зазначити, що бути користувачем у 2009 не те саме, що у 2019 р., тому що на той період під цю категорію попадали всі ті, хто хоча б раз заходив в Мережу. Тобто мова не йшла про регулярне чи тим більше щоденне користування, принаймні не для всіх. У 2019 р. 74% населення України регулярно користувалося Мережею, 85% з них роблять це кожен день. 66% заходять в Інтернет через свій смартфон [47]. Factum Group Ukraine стверджує, що станом на кінець 2019 р. в Україні було 22,96 млн. (або 71%) громадян, які регулярно користувалися Інтернетом; 65% мали доступ до Мережі вдома. Динаміка приросту становила 7% в середньому на рік. 52% від загальної кількості

становили жінки; 47% - чоловіки. Вікова градація користувачів Мережі мала такий вигляд: старші 65 років – 8%; від 55 до 64 років – 12%; від 45 до 54 – 18%; від 35 до 40 років – 21%; від 25 до 34 років – 25%; від 15 до 24 років – 15% [61].

На перший погляд, наведені результати стосовно молоді здаються дещо незрозумілими, тому що наймолодша вікова група згідно з ними складає найменшу частку серед усіх вікових груп, тоді коли сьогодні саме молоде покоління активніше використовує Мережу та різноманітні новітні гаджети, які з нею пов'язані. Проте отримані відсотки насправді відображають співвідношення вікових груп у суспільстві, а також наслідки демографічного спаду народжуваності, який тривав в Україні з 90-х рр. ХХ ст. і не припинився до сьогодні, хоча і сповільнив свій хід. Саме на 1999-2003 рр. припадає найнижчий рівень народжуваності в історії незалежної України, за весь час якої показники приросту населення були від'ємними [104].

Нині серед осіб у віці від 15 до 24 в Україні 97% регулярно користуються Інтернетом, а решта – хоч і нерегулярно, але все одно користуються час від часу. Для молодих людей, які у цьому віці закінчують школи і обирають професію та здобувають її, тобто проходять період активного особистого та професійного самовизначення, Інтернет як необмежене джерело інформації та комунікації особливо важливий. Насправді українські старшокласники і студенти так само активно користуються Інтернетом, як і їхні шведські однолітки, але це порівняння було актуальним для 2018 р. до пандемії COVID-19, карантину і переходу на дистанційне навчання в Україні.

В Україні сьогодні серед осіб з високим рівнем доходу 100% регулярно користуються Інтернетом; ті, хто оцінюють свій дохід вище середнього, – 93 %; як середній – 8%; нижче середнього – 66%, в той час як частка регулярних користувачів Інтернету серед споживачів із низьким доходом складає лише 39%. 87% користувачів мають повну вищу освіту, 84% – неповну вищу, 72% – середню спеціальну, 54% – початкову, а повну середню мають 49% користувачів. Найбільше регулярних користувачів серед учнів та студентів

(97%). Неодружених та незаміжніх регулярних користувачів є 86%. Мобільний телефон або смартфон використовують 66% користувачів, домашній ноутбук – 40%, стаціонарний домашній комп'ютер використовують 36%, а планшет – лише 14% [61].

Якщо із отриманих даних спробувати намалювати соціальний портрет українського користувача Мережі, то побачимо, що це переважно молода людина із повною або неповною вищою освітою, середнім або високим рівнем доходу, яка проживає у великому місті (від 100 000 населення). Для доступу до Мережі більшість використовує свої смартфони та інші мобільні гаджети, хоча 65% мають доступ до Інтернету вдома, а у містах цей показник ще вищий. Студенти та школярі є тією соціальною групою, що майже 100%-ово регулярно користується Мережею.

Зазначене дослідження Factum Group Ukraine було проведене комерційною структурою з метою виявлення особливостей, потреб та потенціалу розвитку ринку Інтернет-послуг та доступу до швидкісного Інтернету в нашій країні. Після його проведення головні мобільні оператори України домовилися про перерозподіл радіочастот для підвищення потужності і швидкості Інтернету 4G. Було прийняте відповідне законодавство в рамках процесу діджиталізації українського суспільства. І хоча це дослідження не ставило перед собою за мету досліджувати саме студентів як користувачів Мережі, воно зафіксувало, що саме вони разом із школярами є найбільш активними користувачами (97%), а це означає, що вже у близькому майбутньому населення України не буде відставати від населення Швеції за наведеними показниками.

Слід зазначити, що емпіричні дослідження використання Інтернету саме студентами як соціальною групою є не надто поширеними порівняно з опитуваннями, які спрямовані на дослідження користувачів Мережі в цілому як цільової аудиторії для медіа-ринку, розробки маркетингових стратегій тощо. З першої групи таких досліджень наведемо наступні.

У 2017 р. один із університетів Бангладеш проводив кількісне опитування на тему користування Інтернетом своїми студентами. 90% всіх студентів користувалися Мережею. 34% здійснювали доступ через смартфон, 36% - через смартфон та ПК. 70% заходили в Інтернет з дому, при цьому 38% користувалися Wi-fi. Що стосується регулярності заходу он-лайн, то 38% заходять кожного дня, а 44% - більше ніж один раз в день. Показник часу, проведеного в Мережі, становить від 1 до 2-х год для 40% та менше 1 год для 18%, що на тиждень становить приблизно від 10-ти до 20-ти год. Нас найбільше цікавила мета перебування студента цієї країни он-лайн. Отож більшість студентів зазначали, що Мережа для них виконує кілька функцій водночас: як джерело навчальної інформації, комунікації з навколишнім середовищем, розваг та способу підробітку [144].

Якщо порівняти отримані дані, то рівень Інтернет-активності студентів у Бангладеш нижчий, аніж в Україні (90% і 97% відповідно), але ця відмінність не є критичною. Рівень поширення такої вартісної техніки, як смартфон чи ПК, там нижчий, ніж в Україні, хоча за рівнем ВВП на душу населення Бангладеш випереджає нашу державу. Проте заняття студентів он-лайн не відрізняються від класичних сфер життєдіяльності будь-якого студента, незалежно від того, де він проживає, а саме: навчання, спілкування, дозвілля та робота/підробіток. Інтернет як технологія, що створює нові можливості розвитку цих сфер повсякденності студентського життя, поступово проникає у ці та інші області та певним чином трансформує їх.

Ще одне дослідження було проведене на базі одного із університетів ПАР і його головною метою було дослідити потенційний негативний вплив Інтернету на соціалізацію особистості, ознаки зловживання перебуванням он-лайн та Інтернет-залежності. Для цього був розроблений авторський запитальник, який базувався на методиці проблемного користування Інтернетом та тесту на Інтернет-залежність. Результати проведеного опитування не виявили в Інтернет-активності респондентів значних деструктивних чи патологічних проявів, але зазначили, що абсолютну

більшість часу в Мережі студенти провели в соціальних мережах, комунікуючи різними засобами та способами [136].

Інтернет як новітній засіб спілкування дозволяє своїм користувачам комунікувати в режимі реального часу; розвиток технічних можливостей Мережі та її програмного забезпечення дає можливість співрозмовникам бачити одне одного, а значить зникає недолік он-лайн комунікації, пов'язаний із відсутністю візуального контакту - сприймання міміки, жестів, емоцій тощо. Це стало особливо важливим у 2020 р. із введенням масових карантинних заходів у цілому світі, які змусили мільйони людей перенести левову частку своєї професійної, ділової комунікації он-лайн.

У 2017 р. вчені бельгійського університету досліджували вплив Інтернету на навчальну активність студентів. В рамках цього опитування студентів просили самостійно оцінити вплив Інтернету на навчальний процес: більше 90% стверджують, що Мережа як джерело інформації була дуже корисною для підготовки завдань, а майже 36% вважають, що саме Інтернет допоміг їм отримати вищу оцінку за свою роботу, тоді як решта (49%) вважають, що це зовсім не вплинуло на результат; були не готові відповісти – 16% [138].

Це дослідження вважаємо важливим у контексті дисертаційної роботи не лише тому, що воно тематично входить до сфери наших наукових пошуків, але і тому, що автори досліджували вплив Інтернету на навчальний процес, спираючись на оцінки самих студентів. А саме, вони запитували: «Наскільки важливий Інтернет як джерело інформації для підготовки до занять та для навчального процесу в цілому?», «Як Інтернет вплинув на отриману оцінку?» тощо. У підсумку біля 90% респондентів вважали роль Мережі в цьому плані дуже важливою, проте стверджували, що вона не вплинула на їхню отриману оцінку. Із наведеної соціологічної інформації можна зробити декілька узагальнень. По-перше, Інтернет безумовно займає перше місце як джерело навчальної інформації для студентів через різні причини, серед яких зручність, доступність, легкість у користуванні, швидкість отримання інформації тощо. По-друге, студенти розглядають Інтернет переважно як засіб – велетенську

бібліотеку із зручним пошуком, яка допомагає їм підготуватися до занять, але виконання завдання, а отже і отримана оцінка повністю залежить від самих студентів.

Частково це можна вважати справедливим, але тут виникають певні проблеми. Перш за все слід зазначити, що важливим є спеціалізація студента. Якщо це технічна спеціальність, точні науки чи програмування, то викладачеві легше визначити та оцінити автентичність вмінь та навичок студента. Проте якщо він навчається на гуманітарній спеціальності і в якості завдання отримує написання творчої роботи, то не завжди можна бути упевненим в самостійності її виконання. У деяких випадках на заваді плагіату стоять лише морально-етичні цінності студента. Вирішенням цієї проблеми могло б бути введення у вільне внутрішньо-університетське користування програмного забезпечення, яке створене для боротьби з інтелектуальним піратством та плагіатом, а також більш інтенсивна роз'яснювальна робота з боку викладачів стосовно академічної доброчесності та неприпустимості плагіату як способу виконання свого навчального навантаження.

Ще одним важливим аспектом оцінки впливу Мережі на якість навчального процесу є не лише дотримання обов'язків студентами, але й процес викладання з боку лектора/викладача. Для повноти картини та усебічного дослідження в контексті навчання та Інтернету варто розглядати усіх його учасників: викладачів та їхню думку про те, як Мережа впливає на навчальний процес, які нові можливості вона відкриває перед лектором, які проблеми виникають та які шляхи вирішення останніх. Студентів, заради яких власне і відбувається навчальний процес, також варто піддавати процедурі систематичного моніторингу з наступним врахуванням висловленої ними думки. І останнє: на нашу думку, оцінити вплив Інтернету на якість засвоєних знань неможливо без наявності певного об'єктивного показника. Таким критерієм міг би виступити зріз знань, контрольна робота як певний тип оцінювання, який в якості експерименту провели б по обраній темі у двох референтних групах: одна з них готується до зрізу традиційним для себе

способом за допомогою Інтернету, а інша взагалі не використовує Мережу при підготовці. Це допомогло б виключити Інтернет як домінуючий фактор визначального впливу на навчання принаймні в процесі підготовки студента, проте це не виключить он-лайн повсякденність студентського життя у Мережі з навчального процесу, адже він присутній і у життєдіяльності студентів, і у викладацькій роботі на етапі підготовки викладача до заняття та у процесі викладання.

Кроками у цьому напрямку можна вважати дослідження, яке було проведене в Нігерії у 2018 р. В ньому взяли участь три університети цієї країни. Було сформовано три фокус-групи по 6 учасників у кожній. Фокус-групи склалися лише із тих, хто навчався у цих ВНЗ; викладачі не були присутні на цих дискусіях. В цих фокус-групових дискусіях студенти намагалися оцінити переваги та недоліки використання Інтернету в рамках навчального процесу [153].

До переваг респонденти віднесли легкість та швидкість у користуванні Мережею, доступ до величезного масиву інформації. Деякі користувачі зазначали, що усвідомлення того, що вся необхідна інформація є в наявності і в одному місці, знімало з них психологічне напруження, особливо коли у роботі був жорстко зазначений дедлайн. Ще однією перевагою Інтернету було визначено доступ до кількох джерел водночас, що полегшувало їхній порівняльний аналіз. Все це позитивно відбилося на оцінках респондентів. Важливою перевагою Мережі було зазначено також можливість самоосвіти. Всі тематичні ролики на YouTube та інших ресурсах дозволяють розширити свій світогляд, здобути нові знання та навіть інші вміння, навпрост не пов'язані з навчальним процесом. Було зазначено, що Інтернет допомагає розвивати критичне мислення, вчить аналізувати та порівнювати інформацію з різних джерел. Мережа дає можливість повторити пройдений матеріал, ще раз переглянути незрозумілі моменти.

Наведене дослідження важливе насамперед тому, що використовує не лише кількісні методи для виявлення особливостей використання студентами

Інтернету та його впливу на їхні навчальні практики, але й якісні, зокрема фокус-групові дискусії, для того, щоб виявити усі аспекти взаємодії Мережі студента та навчального процесу. Проте тут, на нашу думку, не враховано кілька моментів. По-перше, дослідження акцентує лише на позитивному впливі Мережі на навчальні практики студентів, тоді як принаймні деякі з перерахованих переваг мають помітний амбівалентний вплив на навчання. Це, наприклад, усвідомлення того, що весь матеріал, зібраний в одному джерелі Інтернету, не лише економить час та знімає напругу, а й розслабляє студента і створює ілюзію того, що в нього ще багато часу на виконання отриманого завдання і він може не поспішати. По-друге, доступ до необмеженої інформації, поза очевидні позитиви, має і свої недоліки: не завжди вдається перевірити отримані дані, адекватно оцінити їх контекст, а отже відповідним чином проаналізувати.

Дослідження, проведене в йорданському університеті у 2017 р., розглядало Інтернет-практики студентів та Мережу як джерело навчальної інформації. Отримані результати продемонстрували, що абсолютна більшість респондентів розглядає Інтернет перш за все як середовище комунікації – 98%; також студенти часто заходять он-лайн з навчальною метою – 90%; там вони, як правило, проводять і своє дозвілля. Основним джерелом навчальної інформації Інтернет вважають 35% опитаних; для 28% - це конспекти лекцій; підібрана викладачем література – для 34%. До основних переваг Мережі порівняно з іншими джерелами навчальної інформації належать: економія часу – 37%, доступність – 30% та інтерактивність - 20% відповідей опитаних студентів цього університету [135].

Запропонований аналіз ролі Інтернету у навчальному процесі закладів вищої освіти вважаємо одним із кращих зразків серед подібних опитувань, тому що організаторів цікавлять не лише такі деталі, як частота заходу в Інтернет, тривалість перебування он-лайн, пристрій, з якого реалізується цей доступ, - все є типовим для подібних опитувань. Вони визначали й місце Мережі серед інших джерел навчальної інформації, а також здійснювали

порівняння отриманих результатів із іншими схожими дослідженнями на Африканському континенті. Проте тут є і слабкі місця, а саме: інструментарій обмежений лише кількісними методами, що не дозволяє достатньо глибоко проаналізувати та виявити виклики, які стоять перед освітнім процесом в епоху Інтернету, а саме вони заявлені одними із складових теми цього дослідження.

Польські студенти університету Вроцлава за результатами дослідження, проведеного 2018 р., також регулярно використовують Інтернет (98% кожного дня) вдома або через гаджети. Найчастіше причинами виходу в он-лайн Мережі є перевірка електронної пошти - 98% відповідей такого ґатунку, пошук навчальної інформації – 96%, споживання позанавчальної інформації – 92%, спілкування в соціальних мережах – 89%, он-лайн банкінг – 85%, покупки он-лайн – 81%, скачування і перегляд фільмів та музики – 82%, інші форми дозвілля – 80% [165]. Отже, Інтернет став невід’ємною частиною не лише навчального процесу, але й в цілому усього повсякденного життя студентів у Мережі.

Проаналізовані зарубіжні емпіричні дослідження по темі є дуже схожими між собою, незважаючи на певні специфічні особливості, характерні для тієї чи іншої країни, тієї чи іншої локальної культури. Більшість із них проводяться в рамках певного університету (або кількох) з використанням переважно кількісних методів. Перелік питань здебільшого обмежується наявністю чи відсутністю доступу до Інтернету, кількістю часу, проведеного в Мережі, типом технічного засобу, що забезпечує доступ он-лайн, метою перебування в Мережі. Останній пункт також є традиційним для більшості досліджень і здебільшого коректно відображає повсякденні Інтернет-практики сучасного студента, до яких належать комунікація в соціальних мережах, пошук і аналіз навчальної інформації, пошук інформації для саморозвитку, різні форми дозвілля в Мережі, робота та споживання товарів та послуг. Проте практично усі наведені дослідження мають спільну рису: вони, як правило, намагаються виявити особливості свідомості та поведінки суб’єкта Мережі за допомогою кількісних та якісних методів незалежно від відмінності предметів

дослідження. Іншими словами, переважаюча більшість закордонних досліджень ролі Інтернету у повсякденному житті студентів кумулює переважно фіксовані прояви вербально висловлених опитаними студентами думок і оцінок у їхньому раціоналізованому вигляді, тобто стан Інтернет-свідомості. При цьому залишаються невстановленими реальна поведінка, тобто Інтернет-практики цих же студентів в Інтернеті, ступінь суголосності висловлених вербально суджень та реальної поведінки студентів-користувачів Інтернету і т. ін. При цьому залишається нез'ясованим, наскільки вербально висловлені судження та оцінки підтверджуються реальною поведінкою респондентів.

Вітчизняні соціологічні дослідження на тему використання Інтернету саме студентами і саме в окресленому нами аспекті (співвідношення Інтернет-свідомості та Інтернет-практик) насправді також достатньо рідкісні. Ще у 2009 р. Центр соціологічних досліджень провів емпіричне дослідження на тему «Інтернет в житті студентів Херсонського національного технічного університету», за результатами якого 92% опитаних були постійними користувачами Мережі. Вже тоді 56% респондентів заходили в он-лайн по кілька разів на день. При цьому 23% опитаних проводили до 4-х год на день в Інтернеті, а 15% - більше 6-ти год на день. Основною метою використання Інтернету була: специфіка навчального процесу – 92%, зацікавленість науковою роботою – 17%, спілкування в соціальних мережах – 57%, а також проведення вільного часу – фільми, музика та віртуальні ігри – 55%. Важливим для нашої роботи є той факт, що 49% опитаних вважали Інтернет важливою частиною свого повсякденного життя. Але поруч з тим 46% активних щоденних користувачів Мережі в цьому році ще висловлювали думку, що Інтернет не відіграє помітної ролі у їхньому житті [23, с. 190]. Цей зафіксований для одного ЗВО (і не тільки для нього) феномен може бути викликаний кількома причинами: по-перше, не всі користувачі усвідомлюють місце он-лайн у своєму повсякденні; по-друге, вони можуть приховувати реальні часові терміни, які проводять он-лайн. Саме останній пункт змушує переглянути саму методологію дослідження Інтернет-практик лише чи головно через вербальні методи.

Родзинкою цього дослідження було паралельне опитування батьків респондентів щодо їхньої думки з цього приводу. 41.0% батьків позитивно оцінили перебування своїх дітей он-лайн, але водночас 6,2% негативно ставляться до цього. Основними причинами негативного ставлення є надто тривале перебування в Інтернеті – 66,7%; проблеми, коли інші члени родини не можуть користуватися Інтернетом відповідно до своїх потреб – 12,8% [23, с. 191]. Такі результати демонструють, що у 2009 р., коли в Україні користувачі Інтернету склали 10% населення, останній сприймався батьками студентів переважно як передова технологія, яка допоможе їхнім дітям в процесі професійної та особистої самореалізації. Тому можливий негативний вплив на життєдіяльність студентів не був достатньо осмислений пересічними споживачами цієї послуги. Наше дисертаційне дослідження не спрямоване на виявлення ставлення батьків до користування Інтернету у повсякденні їхніх дітей-студентів, але зробити таке порівняння буде цікаво у подальших наукових розвідках.

Лабораторією соціологічних досліджень ВНТУ у квітні 2011 р. було проведено експрес-опитування серед студентів щодо місця та ролі інформаційної системи Інтернету в їхньому житті. Серед отриманих результатів відмітимо, що 81% опитаних визнали вагому роль Інтернету у їхньому житті, 19% стверджували, що не уявляють свого життя без Мережі. При цьому 86% щодня виходять он-лайн, але з них лише 48% шукають там інформацію, необхідну для навчання, 24% - спілкуються у соціальних мережах, 23% - займаються саморозвитком. Слід зазначити, що жоден із респондентів не обрав варіанту дозвілля/розваги, який активно присутній у всіх попередніх дослідженнях [131]. Це можна пояснити тим, що студенти обирали перш за все соціально схвалену відповідь і тому не були до кінця відвертими. 43% опитаних проводять в Інтернеті до двох годин щодня, ще для інших 43% цей показник становить до шести годин на добу. Попри такий високий показник часу, проведеного он-лайн (6 год, 4 частина доби), на питання «Наскільки інтернет впливає на Вашу поведінку?» 68% стверджують, що такого впливу немає.

Причина такої невідповідності може критися у некоректному формулюванні самого питання, оскільки кожен респондент по-своєму інтерпретує поняття «вплив» на свою поведінку. І все ж, це дослідження привернуло увагу до проблеми поведінки користувача в Інтернеті.

У Криворізькому університеті у 2014 р. було проведене емпіричне дослідження з метою виявлення наявності чи відсутності феномену Інтернет-залежності серед його студентів. Хоча Інтернет-залежність не є окремим предметом цієї дисертаційної роботи, деякі питання безпосередньо стосуються активності студентів в Інтернеті. Зокрема, її структура виглядає наступним чином: 54% опитаних використовують Мережу для пошуку різного роду інформації (не лише навчальної); 33% - для знайомства і спілкування; 13% - для розваг. Час, проведений он-лайн щодоби, розподілений таким чином: до 2-х год. – 17%, від 3-х до 7 год. – 53%, від 8 до 10 год. – 13%. На питання «Чи можете Ви відмовитись від Мережі вже сьогодні?» ствердно відповіли 10%, а 60% сказали, що це неможливо [57]. Звичайно, не можна говорити про повну відмову від Мережі у сучасному коронавірусному світі, однак це питання, поставлене в контексті Інтернет-залежності, має на меті визначити ступінь залежності нашого життя від Інтернету. Недоліком цього дослідження була дуже маленька вибірка – всього 30 респондентів.

У 2014-2015 рр. було проведене дослідження щодо формування соціального потенціалу Інтернет-спільнот серед користувачів Мережі у Закарпатській області. Так, біля 70% опитаних в тій чи іншій мірі погоджуються з твердженням, що «соціальні мережі є частиною їхнього повсякденного життя». Якщо проаналізувати те, чим найчастіше у соціальних мережах займаються респонденти, то на першому місці знаходяться перегляд та різного роду реакції на активність інших користувачів в соціальних мережах; перегляд новин; перегляд відео та участь у мережевих іграх, тобто дозвілля; на останньому місці - зміни, коригування у себе на сторінці [6]. Таким чином, серед Інтернет-практик у соціальних мережах респондентів переважає пасивне сприймання/реагування існуючого контенту, а не створення свого власного.

Окрім цього, запропоноване дослідження демонструє загальні тенденції Інтернет-практик користувачів в соціальних мережах незалежно від їхнього віку, соціального статусу чи роду занять. Нас цікавить перш за все повсякденні Інтернет-практики студентів як представників однієї із найактивніших соціальних груп в Мережі.

Важливий експеримент був проведений у 2015 р. в Київському університеті імені Бориса Грінченка. Дослідники спробували залучити соціальні мережі до викладу нового матеріалу під час лекції та виявити їхній вплив на якість засвоєння отриманої інформації. Для цього був проведений спеціальний експеримент. Учасники були поділені на дві групи: контрольну – 64 особи та експериментальну – 66 осіб. В контрольній групі новий матеріал був представлений лише в системі Moodle, а для експериментальної групи, окрім Moodle, залучали соціальну мережу. На наступному занятті був проведений контрольний замір знань з розглянутої теми. Результати різнилися. Рівень опанування матеріалу студентами, які використовували соціальну мережу, становив 49%, тоді як у контрольній групі цей показник сягав лише 15%. Цей експеримент доводить, що соціальні мережі можуть біти не лише засобом комунікації та зв'язку, але й продуктивним допоміжним елементом у викладанні нового матеріалу. У цьому ж ЗВО було проведено невелике соціологічне опитування, спрямоване на виявлення загальних параметрів користування студентами Інтернету. В підсумку, 94% студентів мають постійний доступ до Мережі, 85% використовують її вдома; технічними засобами виступають смартфон - 52%, ноутбук - 41%. 50% студентів користуються соціальними мережами для спілкування, прослуховування музики та перегляду фільмів, 8% для самореалізації і лише 11% - з навчальною метою [55, с. 141]. На думку респондентів, соціальні мережі надають оперативний доступ до навчально-методичних матеріалів, забезпечують зв'язок з викладачем та можливість колективного виконання домашнього завдання. Однією з переваг соціальних мереж є можливість проведення дистанційних

занять, і хоча у 2015 р. така опція не була актуальною, вона все ж була присутня як потенційна можливість, що актуалізувалася у 2020 р.

Наведений експеримент можна вважати одним із найбільш ґрунтовних досліджень у сфері залучення інформаційних технологій та соціальних мереж до освітнього процесу: лекційних, семінарських, практичних занять, самостійної роботи. В ньому було використано такий метод, властивий для оцінювання поведінки і повсякденних практик, як експеримент, що є рідкістю для вітчизняних досліджень. Також було науково підтверджено ефективність соціальних мереж для засвоєння навчального матеріалу. Існує стереотипне уявлення про те, що листування в соціальних мережах відволікає студентів під час заняття і заважає засвоєнню матеріалу. Проте, як виявилось в рамках цього експерименту, якщо дозволити користувачам “легально” залучати соціальні мережі, то це може призвести до неочікуваних позитивних результатів. Мінусом цього дослідження є акцентуація уваги лише на соціальних мережах як на засобі урізноманітнення навчального процесу. Але Інтернет – це не лише соціальні мережі, це джерело необмеженої і подекуди недостовірної інформації, вільний доступ до якої теж має свої наслідки для навчального процесу: позитивні (доступність, легкість у користуванні, економія часу) і негативні (неперевірена інформація, плагіат, створення ілюзії повноти інформації). Всі ці аспекти також впливають на навчальний процес, тому варто реалізувати його усебічно і в єдності Інтернет-свідомості та Інтернет-практик, зіставляти отримані результати вербальних висловлювань респондентів із спостереженнями за їхніми повсякденними Інтернет-практиками і там, де це доцільно і можливо, застосовувати експериментальні дослідницькі процедури.

Важливі результати отримала український соціолог О. Петренко, яка з точки зору сприйняття користувачами розглядає Інтернет у двох основних ракурсах: як окремий світ нового типу реальності та як віртуальне продовження соціальних феноменів, фактів та явищ реального життя. При цьому серед молоді віртуальні відповідники соціальних явищ та процесів поступово витісняють своїх традиційних попередників. Так, комунікація та

самопрезентація студентства в соціальних мережах є більше поширеними, аніж спілкування офф-лайн. Окрім цього, за результатами наведеного опитування студенти вважають Мережу головним засобом своєї навчальної діяльності [79].

Наведений аналіз можна взяти до уваги, але він не враховує, по-перше, того, що декларації студентів стосовно своєї активності в Інтернеті не завжди відповідають реальним Інтернет-практикам; по-друге, Інтернет – це, звичайно, головний інструмент та джерело інформації для навчального процесу, але яке місце займає навчальна діяльність в Мережі з-поміж іншої активності он-лайн, залишається невідомим.

Одним із найсуттєвіших доробків з точки зору актуальності та тематики є дослідження, проведене у серпні 2020 р. соціологічною компанією «Соціоінформ» разом з іншими українськими та зарубіжними партнерами, яке мало на меті виявити ставлення, оцінки та настрої української молоді щодо переходу вищої школи на дистанційне навчання та виклики, пов'язані із цим процесом. 57% опитаних студентів зазначили, що їм складно сприймати матеріал у віртуальному форматі, а тому загальний рівень засвоєння знань, на їхню думку, знизився. Більша половина опитаних вважає, що навчальний процес у дистанційній формі під час першої хвилі пандемії коронавірусу був погано організований, а саме: сталося погіршення зворотного зв'язку з викладачами та, як підсумок, виникло необ'єктивне оцінювання своєї роботи [151]. Паралельно у викладачів виникають сумніви у самостійності виконання різних видів робіт, спрямованих на перевірку якості знань, умінь та навичок студентів. А несправедливе оцінювання з боку викладачів не мотивує студентів до навчання загалом. Варто зауважити, що студенти, порівняно з учнями, краще адаптувалися до навчального процесу в умовах першої хвилі карантинних обмежень. До переваг дистанційного навчання студенти зараховують економію часу та коштів, значні витрати яких супроводжують традиційний навчальний процес. Проте відчутною проблемою є відсутність необхідного забезпечення для повноцінного проведення занять он-лайн: низька швидкість Інтернету, обмежений доступ до безлімітного трафіку Мережі, ціна на мобільний Інтернет.

Приводом для нарікань серед студентської молоді також є відсутність єдиної уніфікованої платформи, із зрозумілим переліком технічних та організаційних вимог, перебої із графіком проведення занять, особливо на початку карантину [151]. Це означає, що основні перепони на шляху до ефективної дистанційної форми навчання мають переважно логістичний характер і в першу чергу стосуються технічних та адміністративних механізмів організації навчального процесу.

Зазначене дослідження продемонструвало, що процес адаптації студентів до нових умов навчання пройшов порівняно успішно. Деякі його нововведення: проведення відео-лекцій, комунікація між викладачами та студентами за допомогою Мережі доцільно залишити у вищій школі і у посткарантинний період. З іншого боку, відсутність живого спілкування з однолітками, як обов'язкової складової соціалізації кожної молодої людини та відсутність безпосереднього, динамічного зв'язку між викладачем та студентом, яка негативно впливає на якість сприймання та засвоєння знань, залишаються тими проблемами, які поки що не вдається вирішити остаточно.

Інтернет – одна із найбільш динамічних технологій сучасного світу, і в Україні вона також активно поширюється. Дані, зібрані у листопаді 2019 р., показують, що 74% громадян України є користувачами Мережі, а серед молоді 15-24 років цей показник сягає 97% . За цим показником Україна не відстає від інших країн світу. Проте соціологічних досліджень користування Інтернету студентами як соціальною групою та у розрізі поєднання Інтернет-свідомості і Інтернет-практик користувачів в Україні бракує. Існуючі закордонні та вітчизняні дослідження на цю тему виділяють три-чотири основних сфери активності студентів в Мережі: пошук навчальної інформації, комунікація в соціальних мережах, дозвілля в Інтернеті та пошуки роботи. Якщо зазначені сфери в цілому коректно відображають Інтернет-практики он-лайн, то реальне співвідношення між ними залишається невідомим, оскільки дослідження поведінки суб'єкта за допомогою вербальних методів не завжди гарантує реальний результат, перш за все з боку самого респондента. Наприклад, в

одному з наведених досліджень Інтернет-практика дозвілля не показала статистично значущого результату, хоча зазвичай вона входить у трійку лідерів. Тому для дослідження Інтернет-практик ми пропонуємо застосовувати переважно невербальні (здебільшого візуальні) методи спостереження, експерименту, контент-аналізу, дискурс-аналізу, а для вивчення Інтернет-свідомості – традиційні вербальні, в першу чергу кількісні методи, які допоможуть визначити ставлення, мотиви, установки користувачів Інтернету. Також методологічно і методично доцільним є з'ясування того, як мисленнєві феномени в рамках Інтернет-свідомості втілюються в Інтернет-практики; в комплексі вони формують і перетворюють повсякденне життя користувача Мережі – студента.

3.2. Результати авторського соціологічного дослідження формування віртуального повсякденного життя студентів Львівського національного університету ім. І. Франка

Як було зазначено у попередній частині цього розділу, існуючі емпіричні дослідження віртуальної реальності повсякденного життя користувачів Інтернету, здійснені українськими та зарубіжними дослідниками, засвідчують суперечливу ситуацію, яка полягає у наступному. З одного боку, зростає науковий інтерес до процесів віртуалізації повсякденного життя і формування віртуальної реальності різних груп населення; з іншого – такого роду дослідження тільки розпочинаються, здебільшого за допомогою традиційних кількісних і якісних методів і на вербальній основі. При їхньому проведенні не враховують факт розподілу цієї швидкозростаючої реальності на її мисленнєві та поведінкові компоненти і дуже рідко застосовують невербальні візуальні методи. З метою уникнення цих диспропорцій у дисертаційному дослідженні апробовано синтезовані методичні процедури, які дозволяють зіставити емпіричні характеристики віртуальної повсякденності Інтернет-життя студентів, тобто їхніх Інтернет-свідомості та Інтернет-практик в їхній взаємопов'язаності і взаємодоповнюваності.

В рамках цього дисертаційного дослідження ми намагаємося розглянути особливості віртуальної повсякденності життя студентства в Інтернеті. Повсякденність користувача Мережі формується на основі взаємодії внутрішніх та зовнішніх факторів. До перших належить свідомість користувача Інтернету та його практики он-лайн та офф-лайн, що стосуються Інтернету, до других – чинники навколишнього середовища. В рамках цього дослідження в якості такого чинника нас цікавить перш за все Мережа.

Для всебічного і глибокого аналізу внутрішніх факторів повсякденності користувача Інтернету ми провели два авторських дослідження: кількісне – спрямоване на дослідження свідомості користувача Мережі (Інтернет-свідомості) та її складових: уявлень, знань, ставлення, мотивів студентів користувачів, а також якісне, метою якого є виявлення основних Інтернет-практик студента он- і офф-лайн із застосуванням низки візуальних методів.

Перше – кількісне дослідження, представлене омнібусом студентів Львівського національного університету імені Івана Франка; воно включало в себе дві хвили опитування (2016 і 2017 рр., N1=356 і N2=358). Перш ніж ми перейдемо до детального аналізу отриманої соціологічної інформації стосовно студентів-користувачів Мережі з Франкового університету, варто виявити загальні особливості користування Інтернетом серед представників цієї соціодемографічної групи. 100% опитаних нами студентів у зазначений період була регулярними користувачами Мережі. Ця цифра залишилася незмінною протягом 2016-2017 рр. 97% респондентів заходять он-лайн щодня; близько 50% опитаних проводять в Інтернеті від 3 до 6 год на добу. Ці показники також не зазнали суттєвих змін у 2020 р.

Наступні кроки емпіричного дослідження з використанням кількісних методів були пов'язані із збиранням соціологічної інформації застосовно до трьох рівнів Інтернет-свідомості, виокремлених у теоретичній частині дисертаційної роботи. Когнітивний рівень Інтернет-свідомості включає в себе знання користувача про Мережу та її технологічні можливості. В рамках нашого дослідження цей показник представлений знанням про точки доступу

до вільного Wi-Fi та користування ними. Виявилось, що 55% опитаних студентів ЛНУ знають про їхнє існування, проте практично ще не використовували це знання; 30% знають і активно користуються і 12% – не знають про їхнє існування. Такий розподіл можна пояснити головним чином наявністю необмеженого доступу до Інтернету в домашніх умовах.

До афективного рівня свідомості, окрім ставлення до Інтернету, належать також емоції, пов'язані із перебуванням в он-лайн, переважно позитивного спектру: інтерес супроводжував перебування в Інтернеті в 26% опитаних, відчували задоволення відповідно 24%, радість – 11% та збудження – 9%. З емоційних виявів негативного забарвлення було названо: сором – 11% відповідей тих студентів, які на час проведення опитування (2016-2017 рр.) ще не оволоділи повною мірою можливостями Інтернету, а також тривогу – 3%. 13,6% респондентів не відчувають жодної емоційної реакції, перебуваючи он-лайн. Емоції користувача офф-лайн, пов'язані з Інтернетом, проявляються у наявності чи відсутності роздратування, коли не вдається отримати доступ до Інтернету. Роздратування за відсутності доступу до Мережі, але при наявності конкретної потреби відчувають близько 60% респондентів. Потребують постійного доступу у будь-який момент часу 34% опитаних. Такі результати можна пояснити тим, що для першої групи студентів (60%) Інтернет виступає лише як засіб досягнення певної мети/задоволення існуючої потреби, тоді як постійна потреба доступу он-лайн може розглядатися як прояв ставлення до Інтернету як до самостійної цінності, невід'ємної частини віртуального повсякдення студента.

Основним елементом конативного компоненту Інтернет-свідомості є мотив заходу он-лайн з боку користувача. За результатами аналізу множинних відповідей у 2016 р. перебування в Мережі, в першу чергу, було пов'язане з навчальним процесом в 48% опитаних. На другому місці було дозвілля, яке включає в себе перегляд фільмів, слухання музики, участь у віртуальних іграх, і лише на третьому з показником 15% виходить спілкування в соціальних мережах поза межами навчального процесу. У 2017 р. навчання як основний

мотив активності в Інтернеті все ще залишається на першому місці, але його частка зменшується до 35%, натомість зростає відсоток респондентів, які використовують Інтернет для розваг та комунікацій в соціальних мережах для студентів ЛНУ. Паралельно Інтернет залишається стабільно важливим для його користувачів як основне джерело інформації навчального чи ненавчального характеру. Мережа також є середовищем спілкування, хоча вон у зазначений період ще поступалося комунікації в реальному житті.

Варто зауважити, що такою була ситуація ще до запровадження карантинних заходів, переходу на дистанційне навчання та вимушеної ізоляції студентів. Зміни, які відбулися в зв'язку з цими подіями в Інтернет-практиках студентів та їхніх мотиваціях, розглянемо дещо нижче. Зосередимось детальніше на тих сферах життєдіяльності студента ЛНУ, в яких Мережа відіграє найбільш активну роль, а саме: навчання, комунікація та дозвілля.

Навчання – це сфера життєдіяльності студента, яка визначає його приналежність до зазначеної соціальної групи, а, отже, має займати домінуючу позицію у його повсякденності. За результатами опитування, більша половина респондентів проводять у Мережі до 6 год, а отже, четверту частину доби. У 2016 р. Інтернет був радше важливим джерелом навчальної інформації для 48% респондентів, ще 41% не використовували інших джерел інформації. 28% вважали його основним інструментом комунікації з викладачем, 78% наголошували на його ролі в міжстудентській комунікації щодо навчання. У 2017 р. пошук навчальної інформації як основний мотив своєї активності в Інтернеті відзначали 16% опитаних студентів Львівського університету, ще 4% виділяли свою комунікацію он-лайн з викладачем і 11,5% брали активну участь в обговоренні завдань з іншими студентами. В цілому Інтернет для навчання використовували 31,5% респондентів з ЛНУ. На нашу думку, такі результати свідчать не про зменшення ролі Мережі в життєдіяльності студента, а про зниження рівня навчальної активності в цілому, оскільки у 2017 р. спілкування он-лайн поза межами навчального процесу становило 15%, перегляд фільмів – 15%, новин – 11,5% і «блукання» в Інтернеті без конкретної мети – 7%. Разом

уся мотивація ненавчального характеру становить близько 49% і перевищує навчальну.

Дуже важливою сферою життєдіяльності студентів залишається комунікація за допомогою Мережі. Особливою популярними є соціальні мережі. Незамінним Інтернет як середовище та засіб спілкування вважають 62% опитаних студентів ЛНУ, і цей показник швидко зростає. У листопаді 2020 р. під час карантину вже 92% студентської молоді Франкового університету зазначали в якості основного мотиву перебування он-лайн комунікацію в соціальних мережах. Соціальні мережі поширюють свій вплив, урізноманітнюються. 40% опитаних мають більше ніж три акаунти у різних соціальних мережах. Незважаючи на це, студенти зазначають, що їм простіше заводити нові знайомства в процесі живого спілкування. Власне тому у 2016-2017 рр. надавали перевагу живому спілкуванню 69% респондентів.

Наступною сферою активності студентів он-лайн є дозвілля. У 2016 р. дозвілля в Інтернеті було дуже важливою сферою для 75% респондентів. Сюди належали: перегляд фільмів, слухання музики, участь у віртуальних іграх. Водночас, в загальній структурі дозвілля респондентів на першому місці була прогулянка з друзями – 25%, читання книг (офф-лайн) – 12% і заняття спортом – 11%. Вільний час, який має стосунок до Мережі, включає в себе перебування у соціальних мережах; такі відповіді надали 17% студентів, слухання музики – 17% та гра у комп'ютерні ігри – 4%. Інтернет як альтернатива всіх інших видів дозвілля розглядали 16% опитаних. У 2020 р. 55% респондентів вибирали Інтернет, а не спілкування і відпочинок з оточуючими їх людьми; 45% зазвичай використовували Інтернет для розваг.

Якщо узагальнити наведені дані, можна відмітити, що кількість годин, проведених студентами ЛНУ он-лайн у 2016/2017 та у 2020 рр., не змінилася, але відбулася трансформація внутрішнього наповнення цієї активності. Поступово навчання, як основну мотивацію перебування он-лайн, витіснила ненавчальна комунікація та розваги. Важливим елементом свідомості користувача Мережі є його офф-лайн складова, а саме готовність діяти певним

чином щодо Інтернету, перебуваючи поза його межами. У 2017 р. 60% респондентів покращили би свої умови користування Інтернетом, якщо б це дозволяв їм їхній матеріальний стан, 50% були готові платити більше за якісний Інтернет. Для 70% опитаних студентів ЛНУ наявність якісного Інтернету є важливою умовою при потенційному виборі нового місця проживання. Ще 14% враховують наявність Інтернету в процесі вибору місця відпочинку з друзями. Ці дані демонструють, що Інтернет-свідомість як свідомість користувача Мережі включає в себе не лише складові, безпосередньо прив'язані до он-лайну, але залишається з користувачем навіть тоді, коли сам він знаходиться офф-лайн.

Свідомість користувача Інтернету нерозривно пов'язана з його поведінкою. Але, на нашу думку, поведінку та її складові – соціальні дії складно комплексно досліджувати за допомогою вербальних методів, тому що останні допомагають виявити вербально виражені уявлення респондента, в нашому випадку про свою поведінку он-лайн. Але отримані в такий спосіб відповіді часто не корелюють із реальними практиками респондентів, внаслідок чого отриману соціологічну інформацію важко вважати релевантною. Власне тому практики варто досліджувати невербальними методами, за допомогою спостереження, самоспостереження, контент-аналізу, інших візуальних методів.

В рамках цієї дисертаційної роботи ми скористаємося контент-аналізом скріншотів історій браузера користувачів з-поміж студентів ЛНУ. Ці скріншоти дозволяють дістати уявлення про Інтернет-практики львівських студентів, їхнє наповнення та час, проведений в мережі. Також ми взяли напівструктуровані інтерв'ю у користувачів, які створили скріншоти для того, щоб оцінити, наскільки респонденти здатні коректно відрефлексовувати свої Інтернет-практики у Мережі. З цією метою у 2017 р. було проведено контент-аналіз скріншотів 24 студентів Львівського національного університету імені Івана Франка з першого по п'ятий курс, з них 18 дівчат і 6 хлопців.

Студентка 5-го курсу Наталя у своєму інтерв'ю зазначила, що найбільше часу в Інтернеті проводить в соціальних мережах, а також он-лайн в пошуках

навчальної інформації. Проте контент показує, що найактивніше вона використовує Мережу для пошуку ненавчальної інформації, пов'язаної із певними потребами своєї офф-лайн повсякденності. На цю тему в скріншоті зустрічається 68 категорій: банківські послуги, сортування сміття, погода, он-лайн покупки, тури за кордон, косметика тощо. Ще 17 одиниць відповідають спілкуванню в соцмережах (12 – перегляд новин, 5 – ненавчальна комунікація), відпочинок он-лайн виявляється у перегляді фільмів – 18 одиниць, шахи – 20 і футбол – 1, пошук навчальної інформації – 0. Ця респондентка декларує використання Мережі як джерела навчальної інформації, але її Інтернет-практики не підтверджують це позиціонування особистості.

Студентка 6-го курсу (ОБ – 6) в своєму інтерв'ю стверджує: *«Після пар заходжу на пошукові сайти і шукаю інформацію, яка мені потрібна для навчання»*. За результатами контенту вона переглядає новини в соцмережах – 37 одиниць, здійснює комунікацію, не пов'язану з навчанням – відповідно 7 одиниць та різного роду ненавчальну інформацію – 9. Інтернет-практики, пов'язані з навчанням, в її випадку відсутні.

Студентка 6-го курсу (РБ – 6) зізнається, що постійно перебуває в соціальних мережах, проте тільки переглядає новини інших, нічого не публікує сама, використовує пошту для спілкування з викладачами, а Інтернет – як джерело ненавчальної інформації (кулінарія, новини). Контент-аналіз в цілому підтверджує це: перегляд новин в соцмережах – 15 виявлених одиниць, комунікація – 10, пошук навчальної інформації – 2. У цьому кейсі Інтернет використовується для навчання, проте цей мотив по суті є останнім порівняно з іншими.

Студент 5-го курсу (ММ – 5) навчається на механіко-математичному факультеті. Його спеціальність безпосередньо пов'язана з програмним забезпеченням Інтернету. В інтерв'ю він говорить про те, що в основному спілкується в соціальних мережах і лише частково ця комунікація є навчальною за характером. Контент-аналіз підтверджує, що перегляд новин у соцмережах займає лівову частку Інтернет-активності студента – 360 одиниць, комунікація

– 21 одиницю, ненавчальна інформація, покупки он-лайн – 48. В цьому випадку спеціалізація студента співпадає із сферою дослідження його активності, тому складно розрізнити навчальні та ненавчальні Інтернет-практики. Проте соцмережі також займають перше місце.

Студентка 6-го курсу Христина використовує Інтернет у різних сферах свого життя: *«У мене робота полягає у пошуку та підборі персоналу, тобто Інтернет тут грає дуже велику роль. Я займаюся пошуком ІТ-фахівців он-лайн»*. В цьому випадку перегляд новин в соціальних мережах з метою пошуку людей в них є професійним обов'язком, а не пасивною комунікацією. Респондентка проводить своє дозвілля в Мережі: *«Сісти, подивитися відео, включити якийсь фільм, почитати цікаву інформацію у Facebook»*. Зауважмо, що перегляд стрічки новин розглядається студенткою як форма дозвілля. Звичайно, вона використовує Мережу і для навчання: *«Інтернет дуже допомагає у підготовці, він скорочує час, без нього було б важко»*. В цілому контент-аналіз підтверджує активність у соціальних мережах – 6 одиниць, перегляд фільмів – 5 одиниць та присутність ненавчальної інформації – 3 одиниці. Але у скріншоті цієї особи немає жодної згадки про навчання.

Студент 6-го курсу (МП – 6) у своїй розповіді детально описує пасивну комунікацію у соціальних мережах: *«Зайду в соцмережі подивитися, чи хтось мені написав, чи щось лайкнув, подивитись якесь відео цікаве. Це стандартно. Заходжу в різні групи, які мене цікавлять. Може там є загальні новини, новини по дизайну»*. Пасивна комунікації – це є перегляд новин інших користувачів, вияв свого ставлення до їхнього контенту через лайки або дизлайки, поширення контенту, який сподобався. При цьому суб'єкт не вступає в прямий діалог (переписку) з іншими користувачами. Розваги в Інтернеті представлені переглядом серіалів, при чому інколи за рахунок сну: *«Часом сиджу ночами, беру якийсь фільм чи серіал та й дивлюся, коли вже дуже змучений, тоді лягаю спати»*. Респондент розповідає про надмірне перебування он-лайн коштом нічного відпочинку, а це вже є одним із проявів Інтернет-залежності. Контент-аналіз його скріншоту підтверджує захоплення переглядами фільмів у Мережі –

18 одиниць, перегляд соцмереж – 10, а також присутній один випадок пошуку навчальної інформації за добу. Це не є типовим, тому що зазвичай студенти декларують своє використання Мережі в інтересах навчального процесу, але не роблять цього. Тут все навпаки: респондент шукав необхідну йому навчальну інформацію, але не згадав про цей факт як про типову Інтернет-практику. Це можна пояснити тим, що він не шукає навчальної інформації регулярно, але коли виникає нагальна потреба, то Інтернет використовується власне з навчальними цілями.

Студентка 6-го курсу Людмила зізнається, що у мережі переважно відпочиває: *«На Rutracker шукаю фільми, які можна переглянути, ігри граю в соцмережах, спеціально кожен день заходжу, щоб набрати бонуси, читаю анекдоти, щось таке, щоб розважитись»*. Дані із скріншота підтверджують наголос на дозвіллі в Мережі. Крім музики (4) та ігор (22) студентка зазвичай читає фентезі – 45 одиниць, переглядає новини в соцмережах – 34 та комунікує – 5. В цьому випадку декларовані Інтернет-практики відповідають реальності, як і те, що практично весь час он-лайн (а це до 5 год на день) вона розважається.

Студентка 6-го курсу (ХБ – 6) також практично весь час он-лайн переглядає фільми: *«Найбільше часу забирає перегляд фільмів і серіалів, приблизно 2,5 год на то в мене йде в день»*. В соцмережах теж переважає її пасивна комунікація: *«На телефон мені прийде сповіщення, я, можливо, перегляну якісь повідомлення. І це все»*. Результати контент-аналізу скріншоту цієї користувачки також демонструють значну перевагу перегляду новин у соцмережах – 89 одиниць, фільмів – 5, навчальної інформації – 4, ненавчальної інформації – 2. У цьому випадку слід зауважити, що хоча кількість посилань для соцмереж майже в десять разів більша, ніж для фільмів, останні забирають більше часу у зазначених осіб. Тому для дослідження Інтернет-практик важливо не лише те, що саме робить індивід у Мережі, але й те, скільки разів він це повторює та скільки часу триває та чи інша практика он-лайн.

Студент 6-го курсу Мар'ян декларує, що використовує Інтернет для саморозвитку: *«Проходжу он-лайн курси в сфері ІТ та платформі Prometheus. Поєдную корисне і приємне. Переглядаю новини, йде мова про політичні, економічні та світові новини»* та навчання: *«Весь навчальний матеріал, який нам дають, викладачі надсилають у соцмережі. Читаю статті, перед тим як піти на пари»*. Контент аналіз показує активність суб'єкта в соціальних мережах – 8 одиниць, навчальну активність он-лайн – 8, ненавчальну інформацію, зокрема новини – 4. В цьому випадку студент використовує Інтернет як необмежене джерело інформації для саморозвитку та навчання, а соціальні мережі – як засіб та майданчик для навчальної комунікації.

Студент 6-го курсу Ігор був небагатослівний у своєму інтерв'ю: *«Глянув на пошту, погортав якісь новини (Facebook), трохи для навчання, подивитися фільм»*. Контент-аналіз свідчить про те, що левову частку активності цього студента в Мережі займає робота по спеціальності – комп'ютерне програмування – 81 одиниця. Також Інтернет залишається важливим джерелом ненавчальної інформації, що задовольняє повсякденні потреби користувача (формування необхідного маршруту, покупки, банківські послуги) – 60 одиниць. Одне з останніх місць в нього займають соцмережі – 9 одиниць. У цьому випадку немає безпосередньої Інтернет-активності в рамках навчального процесу, але студент працює за фахом, тобто його робота є реалізацією тих вмінь, знань та навичок, які він здобув під час навчання. Цікавим є той факт, що цей студент не згадав про свою роботу в інтерв'ю, хоча вона займає абсолютну більшість його активності он-лайн. Однією з причин такого замовчування є небажання афішувати наявність роботи, яка відбувається частково за рахунок навчання. У цьому випадку контент-аналіз показав свою дієвість як метод дослідження Інтернет-практик там, де вербальні методи були не цілком ефективними.

Студентка 6-го курсу (НФ – 6) найбільше уваги приділяє соцмережам: *«Перевіряю соцмережі, чи нема повідомлень, пару відмінили, хтось щось написав, переглядаю стрічку новин, дивлюся якесь відео та слухаю музику»*.

Дані контент-аналізу підтверджують це: перегляд новин у соцмережах становить 35 одиниць, активна комунікація там – 15 одиниць. Важливе місце займає навчальна інформація – 20, на останній сходинці – ненавчальна інформація, пов'язана з побутовими потребами, – 10 одиниць. Тут Інтернет-практики, що відображають навчальний процес, займають друге місце, поступаючись місцем лише соціальним мережам. Натомість розваги в Інтернеті, зокрема, перегляд фільмів та слухання музики, відсутні. Це можна пояснити тим, що скріншот активності студента он-лайн був зроблений в кінці навчального року, коли навчальна активність всіх студентів, як правило, є високою.

Студентка 5-го курсу Марія стверджує, що використовує Інтернет *«лише для навчання і дуже рідко дивлюся якийсь фільм»*. Контент аналіз заперечує це. Пошук навчальної інформації, як Інтернет-практика присутній у її скріншоті, але займає останнє місце – 7 одиниць, тоді як різного роду ненавчальна інформація складає 17 одиниць та соцмережі – 11. Основними причинами викривлення інформації про свої практики он-лайн є прагнення дати соціально схвалювану відповідь – студент має вчитися, а не «блукати» в Інтернеті або / та відсутність внутрішньої рефлексії своїх дій он-лайн.

Студентка 5-го курсу Юлія не приховує, що навчання в контексті Інтернету не є її пріоритетом: *«Основна мета знайти корисну цінну інформацію, яка мене цікавить на даний момент, спілкуюся з друзями або листаю новини, потім шукаю інформацію, яка мене цікавила за день, і тільки потім вже – з навчання»*. Контент-аналіз підтверджує цю ієрархію. Активність в соцмережах – 424 одиниці, перегляд фільмів – 5 одиниць, навчальна інформація, як і будь-яка інша, відсутня. Варто зауважити, що у цьому кейсі пасивна комунікація в 15 разів перевищує активну. Тобто основна активність респондентки в соціальних мережах включає в себе: перегляд стрічки новин, лайки, дизлайки, поширення, «блукання» по різних акаунтах та групах за інтересами. При цьому користувачка відіграє роль пасивного спостерігача, який лише споживає наявну інформацію.

Студентка 5-го курсу Оля проводить у Мережі 12 год на добу. Про свою діяльність он-лайн вона розповідає так: *«Деколи це домашнє завдання, але найчастіше – це робота по 2-D арту, я малюю ігри і шукаю різні ролики, як саме малювати, tutorіали, навчання ну і розваги, звичайно. Розваги – це дві серії серіалу на раз»*. Дані скріншота цієї респондентки свідчать про те, що на першому місці для неї стоять соцмережі: пасивний серфінг у них складає 27 одиниць аналізу. Робота над 2-D артом займає друге місце – 14 одиниць, а інформація, пов'язана з навчанням, лише 5. У своєму інтерв'ю респондентка також зазначила, що відсутність доступу до Інтернету викликає у неї фізіологічну реакцію: тремор рук, нервовє збудження, неспокій. У цьому випадку можна виділити окремі ознаки Інтернет-залежності, але остання офіційно не визнана хворобою, до того ж і будь-яка діагностика не є предметом нашої дисертаційної роботи.

Студентка 4-го курсу Оля у своєму інтерв'ю розповіла про основні сфери власної активності в Мережі: комунікацію (*«Соцмережі, переписуюсь з кимось, люблю дивитися фотографії, читати новини про заходи, книги, фільми, фільми дивлюся дуже часто»*); розваги (*«Я не кожного дня дивлюся фільми, але якщо підсідаю на якийсь серіал, то я можу його довгенько подивитися, десь 4 год»*); навчання (*«Викладачі скидають нам книжки, або ми самі шукаємо. Пошук інформації в Інтернеті. Доробляю дипломну роботу, читаю джерело, потрібне до пари»*). Аналіз наведених уривків свідчить про те, що особливо багато часу займає перегляд фільмів – до 4 год. на день, хоча і не щодень. При цьому на питання, скільки часу вона проводить он-лайн протягом доби, була відповідь – менше 1 год. Ці дві відповіді заперечують одна одну. Це можна пояснити тим, що студентка не усвідомлює, скільки часу вона проводить у Мережі. За результатами аналізу контенту респондентка найбільше заходить в Інтернет для вирішення не дотичних до он-лайну проблем власного побуту: банківські операції, покупки, вибір зручного маршруту – 46 одиниць. На другому місці знаходяться соцмережі – 19 одиниць, опція перегляду фільмів відсутня, так само як і навчальна інформація. Якщо перегляд фільму не потрапив у день

фіксації Інтернет-практик у скріншот, то те, що стосується навчальної діяльності, в інтерв'ю була заявлено як різнопланова активність у цій сфері, проте вона не підтверджена результатами контент-аналізу.

Студентка 4-го курсу Оксана зазначає в інтерв'ю, що Інтернет *«найчастіше, напевно для соцмереж, але з навчанням було десь так близько, може навчання трошки менше»*. Також *«музику слухаю, відео дивлюся на Youtube, фільми деколи»*. Дані скріншота показують, що найбільше ця студентка приділяє увагу навчанню в Інтернеті – 61 одиниця, пасивній комунікації в соцмережах – 59 одиниць, задоволення побутових потреб – 35 та перегляд новин в Україні та світі – 14. Музика залишається на останньому місці, набравши 3 одиниці аналізу разом із комунікацією у соціальних мережах. Представлений кейс показує, що реальна навчальна активність цієї респондентки в Інтернеті перевищує декларовану, тоді як розваги та соціальні мережі поступаються їй.

Студентка 6-го курсу (ОП – 6) в першу чергу розглядає Інтернет як джерело інформації для саморозвитку: *«Почитати щось для себе як маю час чи в поїзді їду, то обов'язково щось шукаю, не знаю що, але щось шукаю, щось цікаве незвичайне»* та навчальної інформації: *«Зазвичай воно з навчанням найбільше пов'язане»*. Фільми в Мережі – це спосіб розслабитися: *«Фільми дуже рідко, хіба десь певно перед сном, не стільки, щоб фільм подивитися, а щоб заснути»*. Контент-аналіз цього скріншоту ставить на перше місце пошук навчальної інформації – 34 одиниці аналізу, тоді як соціальні мережі та музика – лише по 2 одиниці. Респондентка багато часу приділяє особистому розвитку як в межах навчального процесу, так і поза ним, і контент-аналіз підтверджує це.

Студентка 4-го курсу Юлія виділяє два основних мотиви користування Інтернетом: соцмережі (*«Сиджу в соцмережах, спілкуюся, може дивлюся якісь новини»*) та навчання (*«Шукаю наукову літературу в Інтернеті, цікаві статті, ну загалом готуюся до занять»*). Контент-аналіз скріншота показує, що основне заняття цієї користувачки – це перегляд новин або пасивна комунікація

– 22 одиниці, також важливим для неї залишається пошук навчальної інформації – 14 одиниць. Посилання на активні комунікації у соціальних мережах повторюються 9 разів. Також є один випадок пошуку ненавчальної інформації побутового характеру. В цілому, результати контент-аналізу підтверджують та доповнюють основні типи Інтернет-практик зазначеної студентки.

Студентка 4-го курсу (МЮ – 4) розповіла, що користується Мережею в основному для підготовки семінарських занять та в рамках свого хобі (фотографія та її обробка). Контент-аналіз показує, що пошук навчальної інформації в неї домінує над іншими видами діяльності он-лайн – 134 одиниці, відвідування соціальних мереж, а саме перегляд новин, становить 41 одиницю та спілкування з друзями – 41, розваги (фільми) – 5 одиниць, так само як і фотошоп. У цьому випадку слід зауважити, що соціальні мережі цієї користувачки мають великий показник (разом 82 одиниці), проте є невідрефлексованими респонденткою і тому не стали частиною її інтерв'ю.

Студентка 1-го курсу Марта вчиться на прикладній математиці і працює по спеціальності. Тому абсолютна більшість її Інтернет-практик присвячена роботі і навчанню: *«Переважно вся моя робота пов'язана з Інтернетом. Розкрутка в Twitter сторінки фірми, на яку я працюю, розкрутка сторінки Facebook між студентами мого віку, щоб зацікавити їх у майбутній співпраці з цією фірмою»*. Респондентка розповідає про механізми розкрутки в соціальних мережах: *«Якщо це Instagram, то я перевіряю фотографії підписників, так само у Facebook, навіть у Skype»*. Через те, що її спеціалізація пов'язана із програмуванням, то вся навчальна інформація, професійні курси, практичні заняття відбуваються на комп'ютерах, часто он-лайн. *«Переважно я шукаю канали на Youtube, там де є відео-курс навчання, Java, Python. Наприклад, я знайшла спеціальний сайт, там ти проходиш повністю курс, там є 40 рівнів, які треба пройти. Це як гра. Проходячи кожен рівень, ти здобуваєш певну кількість очок. Якщо тобі не вистарчає, то ти не можеш перейти на наступний рівень. І так ти вчишся»*. Контент-аналіз її скріншота

показав, що найбільше вона переглядає соціальні мережі – 800 одиниць. Також є велика комунікація в соціальних мережах – 400 та навчальна інформація – 300 одиниць аналізу. Цей випадок нетиповий не лише тому, що студентка вчиться і працює в Інтернеті. Це є сфера її професійної реалізації так само, як для юриста правове поле, а для соціолога – соціальні процеси, що відбуваються у суспільстві. Тому перегляд новин у в Facebook або Instagram – це не просто безцільне «блукання» в соціальних мережах, а частина професійної діяльності. Варто зауважити, що у цьому скріншоті так само, як і у інтерв'ю, немає жодних Інтернет-практик, які відображають розваги чи дозвілля в Мережі. Це не є випадковим, а радше свідчить про спрямованість особистості на стрімкий кар'єрний ріст та професійну самореалізацію.

За підсумками співставлення розповідей респондентів про власні Інтернет-практики та даних контент аналізу їхніх скріншотів ми виявили, що декларації 16-ти із 24-ох респондентів не підтвердилися. У 13-ти із них це викривлення стосується вербального позиціонування перебування в он-лайн з навчальною метою, яке не підтверджується результатами контент-аналізу. Ця розбіжність доводить, що реальні дії користувачів у Мережі не завжди коректно оцінюють самі респонденти, прагнучи надавати соціально схвалювану інформацію. Тому вербальні методики варто використовувати для виявлення їхніх уявлень про Мережу та особливості свого перебування там, в той час як для оцінювання реального стану Інтернет-активностей краще судити не за словами, а за наслідками спостереження чи інших невербальних методів.

Уявлення студентів про місце Інтернету у їхньому повсякденному житті ми досліджували за допомогою проведених напівструктурованих інтерв'ю. На прохання інтерв'юера описати свій день лише 8 із 24 респондентів згадали про Інтернет, хоча, як показують скріншоти, всі вони є регулярними користувачами Мережі. Тобто лише 30 % опитаних чітко усвідомлюють, що користуються Інтернетом кожен день. Це можна пояснити тим, що Мережа стала такою ж частиною повсякдення студента, як його ранішній туалет: він теж практикується, але зазвичай не артикулюється респондентом. На питання, як

Інтернет вписується у Ваш день, переважна більшість опитаних відповідає, що він є невід'ємною частиною їхнього повсякдення, зранку, протягом дня, ввечері: *«Зранку встаю, заходжу в соціальні мережі»* (ОБ-6); *«Заходжу зранку з телефона, щоб перевірити чи нема повідомлення»* (НФ-6); *«Кожної перерви між парами, або на парі, якщо пара дуже нудна»* (МП-1); *«Сиджу дві години ввечері перед тим, як лягати спати»* (ЮП-4). Деякі респонденти зазначають, що його так багато, що вони навіть не можуть виокремити конкретний час: *«Він переплетений скрізь, зранку прокинувся, глянув на пошту, по дорозі на роботу погортав якісь новини, на роботі погортав новини, по дорозі додому погортав новини»* (ІМ -5); *«Все моє життя крутиться навколо Інтернету: і моє навчання, і моя майбутня професія, і моє стажування, і моє особисте життя»* (МП-1).

На прохання описати контекст заходу в Інтернет відповіді респондентів поділилися на дві категорії. Перша – існує конкретна потреба, яку потрібно задовільнити, – інформаційна, комунікаційна, соціалізаційна – за допомогою Інтернету. Така активність в Мережі зазвичай цілеспрямована, обмежена в часі та усвідомлена суб'єктом: *«Коли мені дійсно щось треба»* (РБ-6); *«Коли є потреба, я зроблю і виходжу»* (МГ-5). До цієї категорії належать приблизно 30% всіх ситуацій зафіксованих виходів он-лайн.

Для 70% характерна друга ситуація: *«Деколи це реально від того, що багато часу і нема чим зайнятися»* (ЛФ-6); *«Інколи, коли просто є вільний час»* (ММ-5). Цей же респондент стверджує, що надмірне перебування он-лайн – прояв інфантилізму: *«Чим ближче до дитинства, тим більше Інтернету було у моєму житті, чим старший – тим менше. В принципі, там нічого такого цікавого для мене нема. Хіба спілкуватися зручно»*. *«Якщо я вже така, мені все ліньки робити, я не хочу нікуди йти, то я включаю комп'ютер, музику або відео і сиджу там»* (ХП-6). Дуже цікаво описує механізм серфінгу Інтернетом одна із студенток, порівнюючи Мережу з гігантським супермаркетом: *«Переважно є мета писати, але тут я включаю комп'ютер, і тут за секунду, як у магазин заходиш, забуваєш за чим ти зайшла, зразу якийсь там фільм чи в соцмережах*

щось сталося, хтось написав і так на годин 5 можу залипнути в Інтернеті, а потім ввечері згадую, що я мала писати диплом» (ЛФ-6); «в Інтернет я заходжу, коли треба вбити якимось час» (ХБ-6). Інколи безцільно потратити час в Мережі – це свідоме бажання користувача. Зазвичай, обидва контексти заходу в Мережу в тому чи іншому співвідношенні присутні в житті кожного суб'єкта. Дехто це усвідомлює: « 50 на 50 , в основному по навчанню. Коли є вільний час, я не заходжу он-лайн. Це вже трохи надоїдає» (МЮ-4); «Трохи вбиваю час, нудесь 60% часу вбиваю, а 40 % – це дійсно щось треба. Але я це розумію вже тільки тепер, коли з Вами говорю» (ОП-6). У цьому випадку інтерв'ю було тим інструментом, який допоміг респондентці відрефлексувати власну поведінку он-лайн. Інколи Інтернет використовують як фон, свого роду радіо, яке працює, а суб'єкт паралельно займається своїми справами: «Я включаю комп'ютер, і він може бути півдня включений, а я роблю свої справи. Він як фон, я не залипаю» (НФ-6). Одна із респонденток зазначила, що вона заходить в Інтернет, коли їй сумно: «Залежить від мого настрою. Коли мені сумно, то я сиджу в Інтернеті, коли ж радісно, то я хочу кудись іти, щось робити, і Інтернет мені не потрібен» (ХП-6).

Важливі думки висловили респонденти у відповідь на прохання уявити, що Інтернет зник, і порефлексувати на цю тему. Дехто відмовлявся розглядати таку гіпотетичну ситуацію: «Це неможливо» (МП-1); «Такого не може бути, не можу говорити про гіпотетичну ситуацію» (ММ-5); «Це неймовірна ситуація, це навіть важко уявити» (ІМ-5); «Буду як без рук, бо вже привикла» (МГ-5). Респонденти, що відмовилися уявити собі таку ситуацію, до такої міри ототожнюють власну повсякденність з Інтернетом, що навіть в думках не готові припустити його відсутність.

Із 24 студентів таких виявилось лише три. 9 опитаних вважали, що це було б корисно: «Думаю, що це на краще, люди б більше спілкувалися» (НГ-5); «Це було б не так зле. Я, насправді люблю проводити дозвілля на вулиці, повністю відключитись від Мережі. От як зараз, відключила, мені так добре, я йду і релаксую» (ХП-6); «Це було би дуже добре. Набагато більше часу

з'явилося б, якось було б легше навіть думати. Ти заходиш в Інтернет, відволікаєшся на сторонні явища, увага твоя, розсіюється, нічим толком не можеш займатися» (МП-6).

П'ята частина опитаних ставилися до потенційного зникнення Інтернету однозначно негативно: *«Сумно було б, не можна знайти багато, інформації, крім того була б відрізана від спільноти» (МІ-6); «Доведеться більше працювати. Це сучасна технологія, для чого вертатися назад» (НФ-6);* одна з респонденток планує пережити важкі часи без Інтернету, бо має велику базу фільмів: *«То не страшно. Мій стаціонарний комп'ютер заповнений фільмами, так що для початку мені хватить. Коли вже все надоїсть, то я не знаю, що я буду робити. Може до того часу з'явиться» (ХБ-6).*

Якщо підбивати проміжний підсумок, то отримана соціологічна інформація дає підставу твердити, що повсякденність Інтернету є сьогодні невід'ємною частиною повсякденності життя студента. Вона до тієї міри стала частиною сьогодення, що її наявність часто навіть не рефлексується. Немає визначеного періоду доби, коли суб'єкт заходить он-лайн. Він постійно супроводжує більшість опитаних. В основному Інтернет використовують для комунікації та розваг, хоча більшість опитаних студентів ЛНУ декларує навчання як основну мотивацію перебування у Мережі. Більшість студентів мало контролює час та зміст своїх дій он-лайн. Особливо це актуально тоді, коли суб'єкт заходить в Інтернет без конкретної мети, «подивитися щось цікаве». Тоді, з великою долею імовірності, він «залипає» в Мережі на невизначений час. Якщо ж вони заходять в он-лайн з певною ціллю, тоді майже завжди реалізують її протягом обмеженого часу. Це особливо важливо враховувати тепер, під час карантинних обмежень, коли кількість вільного часу студента збільшилась, а перелік справ, які необхідно встигнути зробити протягом дня, відповідно зменшився. Звичайно, Інтернет в сучасному світі не зникне, але той факт, що більшість його регулярних користувачів позитивно оцінили таку гіпотетичну можливість, говорить про те, що користування

Інтернетом для них не пов'язане з позитивними емоціями, радістю, хорошим настроєм, як зазначила одна із респонденток.

Інтернет-практики студентів в рамках даного дослідження інтерпретуються як повсякденна, рутинізована, цілеспрямована дія особистості он-лайн або офф-лайн стосовно Мережі, що має певну структуру та контролюється на основі попереднього досвіду суб'єктивних вмінь, навичок, особливостей мотиваційної сфери користувача. За допомогою контент-аналізу скріншотів браузерів студентів ЛНУ ми досліджуємо перш за все Інтернет-практики он-лайн. Це такі дії суб'єктів у Мережі, в рамках яких Інтернет є, в першу чергу, засобом для досягнення мети, якої ми виділяємо чотири види: навчальну, розважальну, інформаційну та комунікаційну.

В контексті першого виду Інтернет виступає як джерело навчальної інформації та засіб навчальної комунікації. За результатами контент-аналізу пошук навчальної інформації серед всіх студентів набрав 100 одиниць і зайняв останнє 5-е місце. Розваги в Мережі представлені переважно переглядом фільмів, серіалів, відео, слуханням музики та віртуальними іграми. Ця складова активності студентів ЛНУ в Інтернеті випередила пошук навчальної інформації на 3 одиниці і становить 103 одиниці аналізу. Соціальні мережі – складне поліфункціональне утворення, і активність у них варто розділити на дві частини: пасивну та активну комунікація. Пасивна комунікація у соцмережах – це перегляд новин інших користувачів, вияв свого ставлення до їхнього контенту через лайки або дизлайки, поширення контенту, який сподобався. При цьому суб'єкт не вступає в прямий діалог (переписку) з іншими користувачами.

Активна комунікація в Інтернеті – це спілкування, переписка в соціальних мережах, в рамках якої користувач ініціює або реагує на повідомлення інших суб'єктів. За результатами контент-аналізу до цього типу комунікації належать 230 Інтернет-практик студентів ЛНУ. Пасивна комунікація більш поширена серед комунікаційних практик студентів он-лайн – 2550 одиниць. З таким показником вона займає перше місце серед всіх Інтернет-практик респондентів.

Інтернет є універсальним джерелом інформації у сучасному світі. З цієї точки зору ми розглянули його затребуваність як навчального, розважального та комунікаційного майданчика для студентської аудиторії, який проявляється у їхніх практиках он-лайн. Ці практики формують відповідні сфери всередині повсякденності користувача Інтернету. Проте, коли ми виходимо з он-лайну у реальний світ, в якому нас оточують проблеми чи питання нашої офф-лайн повсякденності, Мережа все одно залишається доступним та необмеженим джерелом інформації, яке ми використовуємо, коли виникає така потреба. Тому ми шукаємо у Мережі все що завгодно – від найкоротшого маршруту з точки А в точку Б до розмірів Всесвіту. З такою метою Інтернет часто використовували наші респонденти. Враховуючи, що це студенти, ми розділили всю інформацію, яку вони шукали, за критерієм її позиції стосовно навчання: навчальна та позанавчальна інформація. До останньої категорії належала будь-яка інформація, що не відносилась до навчальної, сфери розваг та комунікацій. Саме позанавчальна інформація за результатами контент-аналізу серед всіх респондентів набрала 1382 одиниці. Таким чином, найпопулярнішим видом Інтернет-практик серед студентської молоді ЛНУ у 2017 р. була пасивна комунікація у соціальних мережах. На другому місці – пошук позанавчальної інформації, активна комунікація у соцмережах – з великим відривом від лідерів набрала 230 одиниць. Розваги, переважна більшість яких виявляється у перегляді фільмів он-лайн, залишилася в кінці списку разом із пошуком навчальної інформації, яка стала найменш практикованою дією користувачів-студентів ЛНУ серед всіх інших поведінкових актів он-лайн (див. Рис. 3.1.)

Рисунок 3.1. Скріншоти Інтернет-практик студентів ЛНУ (2017 р.)

Джерело: авторське напрацювання

Таким чином, більшість усіх Інтернет-практик студентської молоді пов'язані із пасивною комунікацією в соціальних мережах (59% зафіксованих випадків); третина (32%) належить до пошуку позанавчальної інформації, яка переважно відображає задоволення інформаційних потреб повсякденного життя користувача поза межами Мережі. Три інші види Інтернет-практик: активна комунікація у соціальних мережах – 5%, дозвілля – 2%, навчання – 2%. Три останні складові разом становлять 9% від загальної кількості Інтернет-практик студентів ЛНУ.

Отже, переважна більшість активності суб'єктів он-лайн припадає на пасивний перегляд контенту соціальних мереж: сторінок, оновлень інших користувачів, перегляд інформації, якою вони діляться з друзями, серфінг по різних групах за інтересами. Соціальні мережі стали середовищем комунікації, самопрезентації та самовираження своїх користувачів. Саме тому приділяється так багато уваги створенню власного образу в соцмережах. Сучасна он-лайн культура все більше візуалізується, набувають популярності соціальні мережі,

основним контентом яких є зображення: фото чи відео, графіка. По суті, студенти знайомляться з іншими користувачами в соцмережах через ті образи, які вони створюють, оцінюють, порівнюють контент, який вони викладають, аналізують, як його оцінили інші. Таким чином формується наше уявлення про те, що означає бути сучасним, модним, креативним. По суті, соціальні мережі є місцем самопрезентації та майданчиком для комунікації. Все це займає багато часу та кліків у соціальних мережах. Все ж таки, лєвова частка активності в соцмережах припадає на відслідковування інших та оцінку їхніх дій, тоді як активна комунікація, безпосередній діалог приблизно в 10 разів менші, аніж пасивна. Ми виокремили кілька видів активної комунікації: ініційована користувачем; реактивна як відповідь на отримане повідомлення.

Вплив і місце соціальних мереж у повсякденності студента важко переоцінити, але не менш важливим є роль Інтернету як відкритого і загальнодоступного джерела інформації будь-якого характеру. У цьому контексті студенти, в тому числі і ЛНУ, використовують його для задоволення власних інформаційних потреб своєї офф-лайн повсякденності.

Насправді, пошук навчальної інформації – це також задоволення спеціалізованої інформаційної потреби, але саме ця сфера є групоутворюючою для студентів як соціальної групи. Тому в рамках нашого дослідження ми окремо виділяємо саме цю сферу. Проте навчання та пов'язані з ним Інтернет-практики займають останнє місце в ієрархії он-лайн активності студентів.

Цей феномен можна пояснити по-різному: по-перше, користувач не завжди здатний адекватно відрефлексувати власне перебування он-лайн; по-друге, він свідомо дає соціально схвалєну відповідь у процесі вербального опитування. Якщо у першому випадку мова йде про не до кінця усвідомлену поведінку (ми не фіксуємо кількість часу, який витрачаємо в Мережі на різні види Інтернет-практик), то у другому на результати опитування впливає присутність інтерв'юєра – іншої людини, в очах якої користувач несвідомо хоче створити позитивне уявлення про себе. Незалежно від причини, результати дослідження поведінки у Мережі спотворюються при використанні

вербальних методів. Тому наше припущення про те, що декларація, навіть добросовісна, про Інтернет-практики та реальні дії он-лайн часто є відмінними, підтвердилося.

Хоча контент-аналіз скріншотів історій браузерів студентів ЛНУ довів свою ефективність у дослідженні реальної поведінки он-лайн, він не дозволяє виявити час, проведений користувачем за тим чи іншим заняттям. Він дає відповідь на питання, що ми робимо в Мережі, але не повідомляє, скільки часу ми це робимо. Це також може викривити загальну картину повсякденного користування Інтернетом. Це тому, що перегляд найкоротшого маршруту, прогнозу погоди чи афіші на найближчі вихідні, який займає 1-2 хв. нашого часу, за результатами контент-аналізу «важить більше», ніж одне посилання на фільм, який користувач дивиться протягом двох годин. Проте, значення фільму, на який суб'єкт витрачає 2 год. свого часу, для його повсякдення, зокрема в контексті Інтернету, є набагато більше значимим як регулярний спосіб провести дозвілля. Тому для більш повного дослідження повсякдення студента та ролі Інтернету у ньому ми використовуємо один із методів соціології повсякденності, а саме – самоспостереження.

Ми провели якісне дослідження, проаналізувавши 22 щоденники Інтернет-активності, які наші респонденти формували через процедуру самозаповнення, протягом вересня-листопада 2018 р. Основними пунктами були: година (час доби), коли зайшли в Інтернет, та точний час виходу з Мережі; назва сайту, а також мета, з якою студент відвідував цей сайт. Такі відомості допоможуть зрозуміти не лише, що робив студент, але й протягом якого часу та в який період доби. Крім наукової важливості такого гатунку інформації в рамках дисертаційного дослідження, така регулярно здійснювана саморефлексія з боку студента допоможе йому краще усвідомити особливості свого перебування он-лайн та впорядкувати його, якщо є така потреба.

Отримані результати частково перекликаються із даними контент-аналізу скріншотів, зокрема в тому, що стосується основних типів Інтернет-практик студентів: пасивна комунікація або серфінг соцмережами, активна комунікація

в них, навчання та дозвілля, представлене в основному переглядом фільмів та відео на Youtube. Присутнє також використання Інтернету для вирішення побутових проблем (покупки он-лайн, оплата комунальних послуг, формування маршруту). Ми проаналізували щоденники Інтернет-активності за двома параметрами: кількість заходів в інтернет з певною метою та час, витрачений на це. Згідно першого показника ієрархія Інтернет-практик он-лайн виглядає таким чином: пасивна комунікація – 108 разів, активна комунікація в соціальних мережах – 68 разів, дозвілля – 27, навчання – 20, задоволення побутових потреб – 9 та саморозвиток поза межами навчального процесу – 5 (див. Рис. 3.2.).

Рисунок 3.2. Ієрархія Інтернет-практик студентів ЛНУ

Джерело: авторське напрацювання

Показник кількості заходів в Інтернет з певною метою має свої особливості. Він дозволяє зрозуміти, для чого користувач відвідує мережу, що планує там робити, але нічого не повідомляє про темпоральні характеристики

перебування он-лайн. Для цього ми проранжували Інтернет-практики студентів за показником часу, протягом якого вони були в Мережі з певною метою або без неї. Перш за все, слід зазначити, що загальний час, проведений в Мережі всіма учасниками дослідження, становить 108 год 06 хв. Найбільше часу студенти ЛНУ займаються серфінгом в соцмережах – 39 год 12 хв; на другому місці – активна переписка в соціальних мережах; сюди входить навчальна переписка, листування з друзями, нові знайомства – 17 год 38 хв; не надто відстає перегляд фільмів – 17 год 30 хв; навчання на четвертому місці – 14 год 35 хв.

Аналіз щоденників Інтернет-активності за критерієм часу показав, що у сфері дозвілля, яка переважно представлена переглядом відео-контенту, виділяється два основних його джерела: сайти із піратськими фільмами чи серіалами, та Youtube як банк відео різноманітного формату, розміру, тематики та авторства. У першому випадку користувач зазвичай заходить до Інтернету цільово за певним фільмом чи серіалом, який додивляється до кінця. У другому – відбувається імпровізований серфінг в Youtube. Суб'єкт включає одне відео, потім переходить на інше, часто не закінчивши перше, і т. ін. Тому сайт Youtube частіше повторюється як місце, куди заходить користувач, але перегляд фільмів забирає у нього більше часу. Варто зазначити, що у щоденниках самозаповнення 2018 р. Youtube набрав популярності порівняно із результатами контент-аналізу за 2017 р. В часовому еквіваленті це становить 12 год 10 хв.

Час, який студенти ЛНУ приділяють власному саморозвитку за допомогою мережі (додаткове вивчення іноземної мови, он-лайн курси чи майстер-класи) займає 3 год. 45 хв. і знаходиться на останньому місці серед занять цього переліку, за винятком використання Інтернету у побуті – 35 хв., яке за своєю природою не займає багато часу, оскільки застосовується для економії часу і зусиль в процесі вирішення певних повсякденних завдань з офф-лайну. Таким чином, за показником часу, проведеного у Мережі, ієрархія Інтернет-практик має такий вигляд: пасивна та активна комунікація в

соцмережах, перегляд фільмів, навчання, перегляд відео на Youtube та саморозвиток. (Див. Рис. 3.3.).

Рисунок 3.3. Час, відведений студентами ЛНУ на Інтернет-практики (за видами)

Джерело: авторське напрацювання

За обома критеріями на перше місце виходить пасивна комунікація або серфінг соціальних мереж. Цей феномен можна пояснити тим, що соціальні мережі для студентів стали місцем не лише комунікації, але й самопрезентації, джерелом новин та майданчиком для обміну даними. Водночас у своїх Інтернет-щоденниках респонденти зазначали, що вони часто переглядають соцмережі: *«коли нудно, нічого робити»*. Така мотивація стосується не лише соціальних мереж, але і будь-якого серфінгу он-лайн в Youtube, Telegram тощо.

Якщо аналізувати отримані дані за критерієм періоду доби, в якому відбувається та чи інша Інтернет-практика, то можна помітити, що серфінг в Youtube чи соцмережах реалізується переважно пізно ввечері, коли потрібно *«вбити час»*. Взагалі пасивна комунікація з цією метою відрізняється від звичайного перегляду своєї сторінки довгою тривалістю – година і більше.

Така ситуація була актуальна станом на 2018 р., коли Інтернет поступово збільшував свою присутність у повсякденному житті користувачів, проте, це був поступовий, порівняно плавний процес. У зв'язку з пандемією covid-19 та карантинними обмеженнями повсякденне життя людей змінилося у цілому світі. Мережа також належить до тих сфер, які радикально змінилися, але якщо галузі, представлені в реальному житті, переважно стагнували чи ставали редукованими, а деякі з них зовсім занепадали, то віртуальний он-лайн сектор отримав потужний поштовх для динамічного розвитку. Це не могло не відбитися на користуванні Інтернетом студентів, які перейшли на дистанційне навчання, яке практично цілком залежить сьогодні від Мережі – наявності стабільного доступу до потужного та швидкісного Інтернету, в тому числі й мобільного. Для того, щоб виявити зміни, які відбулися у структурі Інтернет-практик студента, ми провели другу хвилю якісного дослідження Інтернет-активності студента методом самоспостереження та контент-аналізом його результатів. 22 учасники протягом жовтня-листопада 2020 р. заповнили щоденники Інтернет-активності, в яких відображене перебування он-лайн протягом однієї типової доби їхньої повсякденності. Отримані дані, як і під час першої хвилі, ми проранжували за двома показниками: кількість заходів в Інтернет з певною метою, та час, проведений там в рамках тієї чи іншої активності. За першим показником ієрархія Інтернет-практик виглядає таким чином: пасивна комунікація в соцмережах – 67 одиниць, активна – 66; збільшилась кількість переглядів відео – 33 одиниці; навчальну активність он-лайн можна поділити на лекції чи семінари через різні платформи (Zoom, Teams, Skype) – 7 та пошук навчальної інформації в Мережі – 24 одиниці аналізу. Останні місця розділили між собою перегляд фільмів – 7 одиниць та використання Інтернету для вирішення побутових проблем – 3. Пошук навчальної інформації перевищує заняття в дистанційному форматі, але за критерієм часу вони міняються місцями.

За критерієм часу виявляється така послідовність Інтернет-практик студентів ЛНУ: перегляд відео – 44 год. 23 хв.; навчання – 23 год. 36 хв., з них

11 год. 31 хв. – це пошук навчальної інформації, комунікація з навчальною метою, а 12 год. 05 хв. – участь у заняттях через Zoom або інші платформи; серфінг в соцмережах або пасивна комунікація – 20 год. 54 хв.; активна комунікація (переписка, спілкування) – 16 год. 53 хв.; саморозвиток, тобто діяльність он-лайн, спрямована на розширення власного світогляду, самоосвіту, до яких належать, наприклад, навчання в автошколі он-лайн, удосконалення своїх навичок іноземної мови, проведення майстер-класів з make up тощо – 8 год. 16 хв. На останньому місці опинився перегляд фільмів – 6 год. 26 хв.

Це може здатися дещо нелогічним, оскільки перегляд відео на Youtube та інших платформах за критерієм часу вдвічі перевершив пасивну комунікацію в соцмережах стабільного лідера всіх попередніх хвиль за обома показниками. Це можна пояснити тим, що під час карантину у студентів з'явилося більше вільного часу, який вони «вбивають» через новий вид серфінгу в Інтернеті – відеосерфінг. Для нього характерне безцільне блукання відеоконтентом в Мережі. Механізм такого блукання можна описати так: суб'єкт, маючи багато вільного часу, вирішує зайти он-лайн, подивитися щось цікаве.

Оскільки сучасна культура переважно візуальна, то споживачі надають перевагу відеоконтенту. Вони знаходять відео на тему, яка їх цікавить, а потім Інтернет сам підбирає подібні і пропонує переглянути їх, а користувач, в умовах карантину та ізоляції, погоджується. Таким чином, студент заходить в Інтернет переглянути щось цікаве і «залипає» там на кілька годин. Термін «залипання» належить до новітнього молодіжного сленгу і відображає неплановане і не завжди контрольоване перебування в Мережі без конкретної мети. Воно часто пов'язане з втратою відчуття часу, проведеного он-лайн. І саме цей вид Інтернет-практик є найбільш поширеним в період карантинних обмежень серед студентів (Див. Рис. 3.4.).

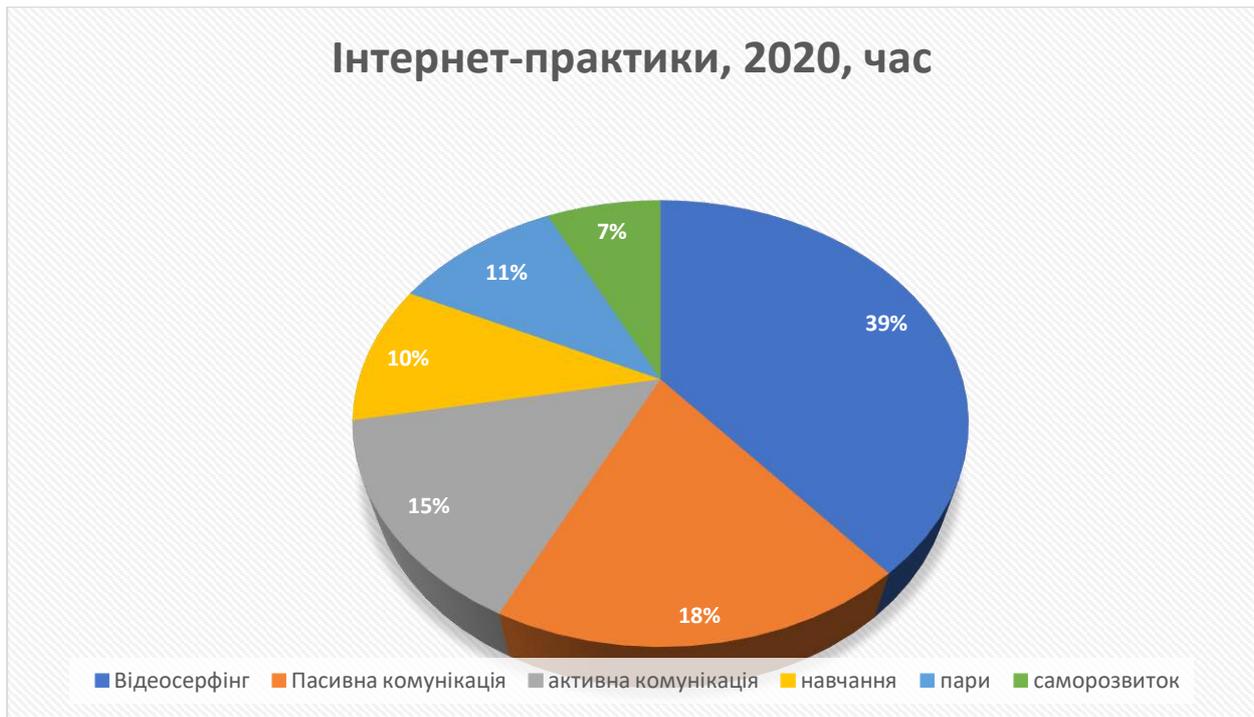

Рисунок 3.4. Час, відведений на різні форми Інтернет-практик студентів ЛНУ (2020 р.)

Джерело: авторське напрацювання

Якщо порівнювати результати контент-аналізу щоденників у 2018 та 2020 рр. за критеріями часу та кількості заходів в Інтернет, то варто зацентувати увагу на такій динаміці. В рамках першого показника кількість годин, які студенти ЛНУ провели он-лайн, збільшилась на 25 год. (від 108 год. у 2018 р. до 133 год. у 2020 р.), що становить приріст в 1,2 р. Це можна пояснити карантинними обмеженнями, під час яких студенти опинилися в ізоляції, а Мережа стала єдиним зв'язком зі світом.

У 2018 р. на першому місці серед Інтернет-практик студентів ЛНУ за критерієм часу та заходу в Мережу був серфінг соціальними мережами (пасивна комунікація), а у 2020 р. – перегляд відео. Це також серфінг, але користувач подорожує у світі відеоконтенту. Цей тип серфінгу займає більше часу, ніж серфінг соціальних мереж, обмежується компонент комунікації і користувач годинами споживає відеоконтент. При цьому в Інтернет-

щоденниках студенти з власної ініціативи зазначали, що вони це роблять через велику кількість вільного часу та відсутність альтернативи, як його використати. Можна зауважити, що серфінг соцмережами – це також споживання певного контенту. Може постати питання, чому студенти зменшили навіть пасивне перебування в соціальних мережах, коли останні стали чи не єдиним способом комунікації з навколишнім світом. Тут варто нагадати, що українські користувачі соціальних мереж в цілому та студенти зокрема спілкуються он-лайн переважно з тими, кого знають у реальному житті. Тому обмеження соціальної, а подекуди фізичної активності знизила частоту соціальних комунікацій та причин для них. Також перегляд відео забирає більше часу, аніж перегляд сторінки, сторіз в соціальних мережах.

На другому місці за критерієм часу у 2018 р. була активна комунікація в соціальних мережах, а у 2020 р. цей пункт опустився на третє місце, поступившись серфінгу відео та соціальних мереж. Таку динаміку можна пояснити зниженням рівня активності життя загалом: менше зустрічей, менше подій, менше приводів для обговорення.

Перегляд фільмів у 2018 р. займав третє місце, тоді як у 2020 р. – останнє. На перший погляд, така динаміка може здатися нелогічною, адже перегляд фільмів – це пасивне споживання відеоконтенту, що набрало популярності під час карантинних обмежень. Проте абсолютна більшість спожитого відеоконтенту припадає на перегляд відео на Youtube та інших подібних платформах. Функціонування Youtube, як своєрідного банку відео-контенту, сприяє серфінгу на цьому ресурсі. Користувач не повинен шукати конкретний фільм. Він обирає лише перше відео за інтересом, а далі ресурс підбирає і пропонує сам, а перелік пропозицій нескінченний. Тоді як фільм чи навіть серіал має початок і кінець. У ситуації великої кількості вільного часу суб'єкт, не обмежений жодними рамками, може «залипати» годинами.

Після фільмів у 2018 р. в ієрархії розташовувалося навчання, тобто Інтернет-практики, пов'язані з навчальним процесом. У 2020 р. у цій сфері відбулися певні зміни. Навчальна активність он-лайн була розділена на

проведення дистанційних занять за допомогою спеціального програмного забезпечення та пошук навчальної інформації, навчальну комунікацію, що були присутні у 2018 р. При порівнянні ми не враховуємо час, витрачений на дистанційні заняття, тому що ми не можемо оцінити, наскільки активним учасником відеоконференції був той чи інший студент. Що ж стосується навчальної активності, то час, потрачений на неї, зменшився, хоча у студентів вивільнився додатковий час. Цей феномен можна пояснити тим, що студенти знали про свій запас часу і легковажно витрачали його на інші Інтернет-практики он-лайн.

На останньому місці в обох хвилях перебуває діяльність студентів в Інтернеті, дотична до саморозвитку, але за рамками навчального процесу. Хоча кількість годин, витрачена у цій сфері, збільшилася в абсолютних цифрах, але збільшився також і загальний час, проведений користувачами у Мережі. Тому саморозвиток залишається маргінальною мотивацією для перебування он-лайн серед студентів ЛНУ. Динаміка Інтернет-практик зображена на Рис. 3.5.

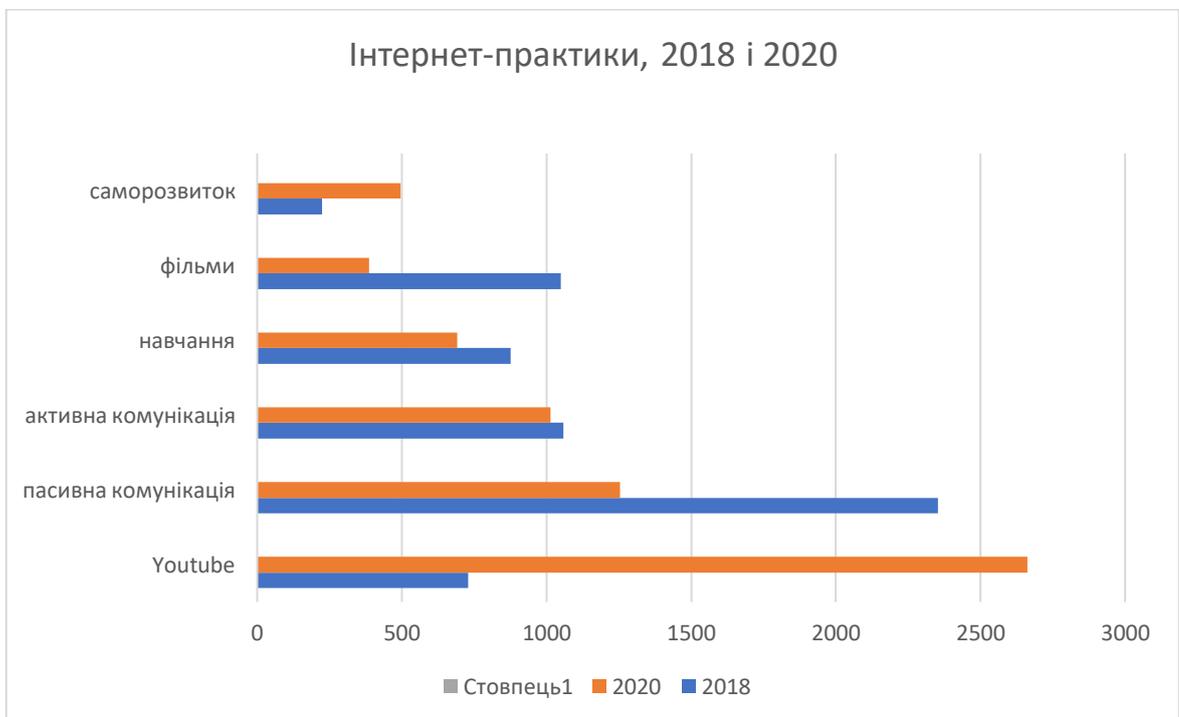

Рисунок 3.5. Порівняння видів Інтернет-практик студентів ЛНУ у 2018 та 2020 рр.

Джерело: авторське напрацювання

При порівнянні даних у часовій перспективі за критерієм кількості заходу користувача в Інтернет протягом зазначеного періоду не було виявлено значної динаміки. Абсолютні значення цього показника у 2020 р. знизилися на 30%, проте ієрархія популярності сфер (пасивна комунікація, активна комунікація, навчання) не змінилася. Паралельно із збільшенням часу, проведеного у Мережі, це означає, що користувачі залишалися на тих самих сайтах протягом довшого часу і рідше змінювали їх, заходячи на нові.

У підсумку варто зазначити, що активність студента-користувача он-лайн з Львівського національного університету ім. І. Франка внаслідок карантинних обмежень зазнала значних змін. На третину збільшився час, який він проводить у Мережі. Цей приріст відбувся переважно за рахунок збільшення пасивного споживання готового відеоконтенту, який навіть не треба шукати чи обирати самостійно. Сучасний український студент-користувач Інтернету – це переважно споживач, який левову частку часу займається серфінгом он-лайн.

3.3. Виклики та можливості навчання у вищій школі в період карантинних обмежень

Введення карантинних обмежень у повсякденне життя суспільства відбилося і на організації навчального процесу у ЗВО, яке здебільшого було переведене он-лайн. Слід зазначити, що дистанційна форма навчання не є новою для світу в цілому та для України зокрема. Ще у 2011 році Стендфортський університет у тестовому режимі запустив кілька он-лайн курсів. З часом, можливості он-лайн освіти кількісно та якісно розширились у всьому світі. До початку пандемії і пов'язаних з нею змін у навчальному процесі, електронне навчання було представлене окремими он-лайн курсами в рамках класичних університетів, так і самостійними он-лайн платформами (Futurelearn, Coursera, Udacity тощо). [75, с. 154]. Подібні платформи також існують в Україні, одна з найпопулярніших – Prometheus.

Проте, із введенням карантинних обмежень на дистанційне навчання були вимушені перейти класичні ЗВО, які не мали на той момент відповідного

досвіду, а часто і технічних можливостей. Варто також зазначити, що навчальний процес, який не передбачає спільної фізичної присутності викладача та студента, але забезпечує їх взаємодію через новітні інформаційні технології, не має єдиного терміну для свого означення. З цією метою використовують поняття «електронна освіта», «он-лайн освіта», «дистанційне навчання», «змішане навчання». Метою нашої роботи не є детальний аналіз причин та обставин цього термінологічного різноманіття, тому ми обмежимося поняттям «дистанційне навчання», яке за результатами контент аналізу пошукових запитів по темі є найбільш популярним в українському сегменті [97, с. 273]. Цей термін означає формальну освіту, яка відбувається з використанням комп'ютерних технологій незалежно від того, де протікає процес навчання [113, с. 35].

Варто зауважити, що гібридизація вищої освіти, тобто, поступове введення елементів електронного навчання підтримувала абсолютна більшість учасників навчального процесу ще до початку пандемії та локдауну, зокрема і у сфері освіти. До основних переваг дистанційного навчання зараховували: можливість навчання, незалежно від часу і місця; зниження фінансових витрат; залучення нових категорій студентів; доступність викладача; багаторазове використання навчального матеріалу; різноманітність дидактичних підходів; масовість навчання; можливість тиражування освітніх продуктів. Помимо позитивних аспектів такого формату існує кілька важливих застережень, зокрема, втрата ефекту студентської аудиторії, самопрезентація викладачів у соціальних мережах та комунікація зі студентами [113, с. 138]. Як слушно зазначає Л. Хижняк, важливою складовою залучення комп'ютерних технологій до навчального процесу є проблема етики електронної освіти, як моральної орієнтиру освітнього процесу, опосередкованого сучасними інформаційно-комунікативними технологіями, сукупність норм, правил, принципів, ідеалів, що визначають поведінку учасників навчального процесу [114, с. 224]. Найбільш поширеним виявом порушення цих норм навчального процесу в сучасних умовах є плагіат як вияв академічної недоброчесності з боку

студентів. Ця проблема значуща не лише в контексті привласнення чужих інтелектуальних напрацювань в процесі виконання завдань чи написання наукової роботи суб'єктами навчального процесу. Вона також має певні негативні наслідки: зниження рівня отриманих знань, викривлення уявлень студентів про норму та коректне використання авторських інтелектуальних напрацювань. До введення карантинних обмежень дистанційне навчання виступало новітньої альтернативою традиційної заочної форми, тобто у мотивації таких студентів домінувала можливість поєднання роботи та навчання, отримання диплома як такого, а фактор якості освіти все ще не набув домінуючого значення [115, с. 157].

В умовах карантинних обмежень на дистанційну форму навчання перейшли студенти денного стаціонару, для яких важливим є не лише отримання диплому, але й засвоєння певних знань, оволодіння професійними навичками тощо. Проте за результатами авторського соціологічного дослідження кількість часу, який студенти проводять у Мережі збільшилася у деяких випадках в рази, а час відведений для навчальної активності навпаки зменшився. Паралельно збільшився час на серфінг Мережею – блукання Інтернетом без конкретної цілі, частка якого під час карантину серед студентів користувачів збільшилася вдвічі порівняно з попереднім періодом. Ці результати означають, що студенти, які із введенням карантинних обмежень отримали у своє розпорядження необмежену кількість вільного часу та Інтернет в якості домінуючого зв'язку із навколишнім світом не вміють коректно і конструктивно управляти ними. Тому вважаємо актуальним та корисним запропонувати кілька рекомендацій, які допоможуть усвідомити та відрефлексувати місце, яке Мережа займає у повсякденному житті студента, змінити свої звичні рутинні Інтернет-практики, збільшити частку нового та творчого в них і, зрештою, використати цей формат дистанційного навчання більш ефективно.

Першим кроком на цьому шляху є аналіз ролі Інтернету у повсякденному житті студента. Для цього студенту необхідно провести індивідуальне самоспостереження використання Інтернету протягом доби за такими

параметрами: час проведений он-лайн; кількість заходів у Мережу; наявність та природа цілі з якою користувач заходить в Інтернет, наскільки реальні Інтернет-практики відповідають задекларованій меті. Зібравши всю зазначену інформацію користувач має можливість відрефлексувати власну активність он-лайн та визначити чи вона його влаштовує. Якщо суб`єкт бажає змінити та упорядкувати свою діяльність он-лайн, то варто враховувати такі рекомендації:

1. Якщо Ви заходите в Інтернет завжди маєте визначити конкретну мету, яку Ви плануєте досягти. Цей пункт особливо актуальний в умовах пандемії та карантинних обмежень, коли наявність надлишкового вільного часу спонукає користувачів Мережі зайти он-лайн «подивитися щось цікаве» і залишитися там на кілька годин, не фіксуючи цього. Для студентів така проблема потенційно може вилитися у невиконання навчальних завдань та порушення встановлених дедлайнів, труднощі з якими у студентів виникали і у докарантинний період.

2. Наступна порада безпосередньо пов'язана із попередньою. Якщо Ви вже зайшли подивитися щось цікаве, то додивляйтеся вибране до кінця, а не покидайте посередині відео чи тексту у пошуках чогось кращого чи цікавішого. Тому що пошук в Інтернеті як в безмежному джерелі інформації без конкретних критеріїв і чіткого розуміння того що Ви хочете знайти може бути безкінечним. Перегляд вибраного контенту навіть якщо він виявився нецікавим, непотрібним допоможе усвідомити, що такий безпредметний пошук в Мережі не є конструктивним та «вбиває» Ваш час.

3. Перед виходом он-лайн заплануйте не лише чим Ви будете займатися, але й те, скільки часу Ви готові виділити на це. Важливо дотримуватися зазначеного часового обмеження. Для того, щоб це було легше реалізувати на практиці, доцільно використовувати органайзер, спеціальне програмне забезпечення, яке допомагає контролювати час, проведений у Мережі. Важливо також, в процесі роботи не відволікатися на сторонні подразники. Якщо робота не пов'язана безпосередньо з Мережею, а вся необхідна інформація присутня на комп'ютері, доцільно відключити доступ он-лайн та відкласти телефон. Це

вбереже Вас від невчасної переписки в соціальних мережах та інших сторонніх віртуальних подразників.

4. В період карантину у суб'єкта з'являється додатковий вільний час та Інтернет, який виступає чи не єдиним способом його заповнити. Проте, слід пам'ятати, що дозвілля он-лайн – це не єдиний вид дозвілля, особливо для молоді, яка потребує активного відпочинку в колі своїх однолітків, адже студентські роки – найкращий період становлення та зміцнення соціальних зв'язків. А не всі вони можуть ефективно формуватися в процесі віртуальної комунікації.

5. Інтернет – це одна із найдинамічніших сфер та технологій сучасного світу. А це означає, що його технологічні можливості постійно вдосконалюються. Для того, щоб зберегти свій час, бути поінформованим та залученим до використання новітніх технологій у тій сфері, яка для Вас важлива, варто постійно оновлювати свої знання та навички у взаємодії із віртуальною реальністю.

Всі зазначені рекомендації насправді є універсальними і підходять як для студентів, так і для типового користувача Інтернету. Проте, студенти – це особлива соціальна група, основним заняттям якої має бути навчальна діяльність, тому організація освітнього процесу у Вищій школі в умовах карантинних обмежень є дуже важливими. Для ефективного та комфортного навчання до його організації мають бути залучені усі учасники: студенти, викладачі, адміністрація навчального закладу та потенційні роботодавці. Класичні ЗВО України, як і багатьох інших країн світу, не мали попереднього досвіду повного переведення навчального процесу он-лайн. Тому, перш за все, варто подбати про відповідне, уніфіковане програмне забезпечення: те, що гарантує проведення занять дистанційно, відповідає за перевірку знань і вмінь студентів, а також, що особливо важливо, те, що дозволяє перевіряти самостійність виконання студентом поставлених завдань та виявляти плагіат, якщо такий матиме місце. Потрібні програми вже існують, деякі – у вільному доступі, і часково використовуються у навчальному процесі. Так, заняття

відбуваються за допомогою відеоконференцій (Zoom, Teams, Skype тощо). Існують платформи, які допомагають перевірити знання студентів та об'єктивно оцінити їх. Що ж стосується перевірки на авторство курсових, бакалаврських, дипломних та інших наукових робіт, то така практика уже давно присутня в українських вишах. Але бракує комплексного підходу до вирішення проблеми програмного забезпечення вишів. Було б доцільно, якщо б перевірка на антиплагіат була доступною усім викладачам українських ЗВО, та використовувалася ними для перевірки поточних робіт студентів. Це допоможе підвищити ефективність оцінювання, особливо в гуманітарних спеціальностях. Разом із введенням спеціальних програм варто подбати про тематичні вебінари, консультативні курси, які навчать учасників навчального процесу коректно їх використовувати. До цього можна залучати фахівців з профільних спеціальностей всередині вишу. Це дозволить комунікувати між собою викладачам різних напрямків. Відеофіксація таких занять для вільного внутрішнього користування може бути початком для запровадження відеокурсів різних спеціальностей та програм. Таким чином, можна формувати банк тематичних занять у відеоформаті. Адже аналіз результатів авторського дослідження довів, що переважна більшість сучасних студентів краще сприймає інформацію у відеоформаті. Деякі з них зберігали лекції, що відбувалися в режимі відеоконференції для того, щоб мати можливість ще раз її прослухати та проаналізувати. Для збереження авторських прав доступ до цих файлів може надаватися студентам за їхнім персональним ключем, а не викладатися у вільний доступ в Інтернет.

В умовах карантинних обмежень студенти відчують брак живого спілкування, тому доцільно створювати групи в соціальних мережах для навчальної та позанавчальної комунікації. Подібні спільноти створюють самі студенти для внутрішньої взаємодії, проте, викладачі рідко стають частиною таких спільнот, особливо, поза межами навчального процесу. Для успішної навчальної взаємодії важливим є персональний контакт між викладачем та студентом, який видозмінюється в процесі віртуалізації навчання. Сприйняття

студентами викладачів, особливо тих, з якими вони ніколи не зустрічалися в реальному житті, відрізняється від знайомства і взаємодії в аудиторії. Тому, неформальне спілкування в Інтернеті допоможе встановити особистий контакт з викладачем, сприйняти його як індивіда, а не лише, як викладача.

Якщо повертатися до безпосередньої організації занять, то під час конференції варто підтримувати візуальний контакт з усіма її учасниками, використовувати елементи дискусії навіть під час лекцій, пропонувати студентам виконувати групові завдання, намагатися залучати всіх учасників до активної співпраці, тому що, як показали результати авторського дослідження, студенти сприймають заняття за допомогою відеоконференції як один із різновидів відеоконтенту, який можна пасивно дивитися, але не бути учасником цього процесу.

Вимушене дистанційне навчання ставить перед учасниками процесу нові виклики, але паралельно відкриває нові можливості. Сьогодні ми не можемо з точністю сказати, якою буде вища освіта у найближчі роки, як віртуалізація повпливає на неї навіть після завершення карантинних обмежень. Але можна з великою долею ймовірності передбачити, що хвилеподібний розвиток пандемії коронавірусу COVID-19 з усіма його мутаціями зробить дистанційне навчання у закладах вищої освіти його постійним супутником.

Висновки до розділу 3

У розділі здійснено апробацію теоретичні положення, які складають концепт віртуального повсякденного життя студентської молоді країни, розроблений у перших двох розділах. Потреба розробки такого концепту і відповідної методики емпіричного дослідження аргументована виявленими під час порівняльного аналізу наявних наукових праць та результатів здійснених соціологічних і статистичних досліджень повсякденних аспектів перебування в Інтернеті його користувачів з різних країн світу включно з Україною. З'ясовано, що кількісні характеристики Інтернет-активності користувачів Мережі, попри певні відмінності, демонстрували подібність виявлених трендів

стосовно соціодемографічних даних. Йдеться про стає і швидке зростання кількості відвідувачів Мережі, переважання частки молодого покоління серед них, домінування практик використання Інтернету серед осіб з високим та середнім рівнем прибутку, високим рівнем освіти та проживанням у великих містах тощо. Конкретно-соціологічні дослідження на цю тематику, здійснені у різних країнах світу, також демонструють багато схожого: недостатність вивчення різних аспектів користування Інтернетом серед такої категорії населення, як студентство; у випадку їхнього здійснення – акцентція уваги на вербально висловлених судженнях студентів-користувачів і фактичний брак зіставлення Інтернет-свідомості та Інтернет-практик студентів, що має своїм наслідком однобічні уявлення про Інтернет-активність респондентів в цілому. У розділі наголошено на тому, що і українським соціологам притаманні такого роду особливості, що й зумовило потребу розробки адекватного до сучасної ситуації авторського інструментарію комплексного емпіричного дослідження в єдності кількісних і якісних, вербальних і невербальних методів. Підкреслено, що застосування цієї дослідницької стратегії на основі теоретичних напрацювань стосовно Інтернет-свідомості та Інтернет-практик студентів довели принципову доцільність і результативність такого розмежування.

У другій частині цього розділу зазначено, що важливим внеском авторського емпіричного дослідження є порівняння уявлень студентів (на прикладі студентів ЛНУ) про Інтернет та свою активність у ньому як частину власної повсякденності та реальних віртуальних практик он-лайн. В рамках зазначених сфер була виявлена невідповідність між декларованими описами практик в Інтернеті та їхнім реальним наповненням. Більшість респондентів стверджували, що вони використовують Мережу з навчальною метою, натомість документування їхньої активності он-лайн свідчить про те, що насправді більшість часу в Інтернеті вони займалися серфінгом.

Актуальним етапом дослідження було порівняння Інтернет-активності студентів до та під час карантинних обмежень, пов'язаних із пандемією Covid-19. Аналіз проведеного самоспостереження студентів ЛНУ довів, що внаслідок

ізоляції та переходу до дистанційного навчання кількість часу, який респонденти проводять у Мережі, збільшилася на третину, в окремих випадках подвоїлася. Проте навчальна активність он-лайн знизилась попри те, що заняття практично повністю відбувалися дистанційно. Паралельно студенти в три рази збільшили серфінг відеоконтентом і слабо контролювали час, затрачений на нього. У розділі підкреслено, що карантинна ізоляція та пов'язане з нею зниження соціальної активності офф-лайн не призвели до підвищення рівня комунікації в Мережі, лише спричинили збільшення питомої ваги он-лайн серфінгу серед студентів; це, своєю чергою, є свідченням невідповідності вітчизняної вищої освіти до переходу на дистанційне навчання, неконструктивного використання можливостей Інтернету в організації методичного супроводу навчальної діяльності в нових форс-мажорних обставинах. Результати здійснених емпіричних досліджень дозволили виділити такі риси віртуальних навчальних практик у дистанційному форматі, як недосконалий механізм он-лайн навчання, зниження рівня засвоєння навчального матеріалу, складність розуміння нових вимог з боку викладачів, відсутність плановості і зворотного зв'язку (feed back) тощо. Реалізація практичної віртуальної активності студентів була редукована відсутністю єдиної навчальної платформи, запізненням оприлюднення графіків навчального процесу, неготовністю деяких викладачів до реалізації вимог дистанційного навчання.

В той самий час акцентовано, що наявними є і певні позитивні наслідки переходу в он-лайн, до яких можна зарахувати бурхливий розвиток інформаційно-комунікативних технологій та програмного забезпечення, які студенти у випадку належної організаційної роботи з боку ЗВО швидко освоюють і залучають для масового користування. У прикінцевій частині розділу наведені головні особливості змін у навчальному процесі в умовах пандемії коронавірусу COVID-19, карантинних обмежень та переходу на дистанційний формат навчання.

ВИСНОВКИ

У висновках дисертаційної роботи формулюються основні результати, отримані на основі узагальнення теоретичних підходів та аналізу результатів емпіричних досліджень.

Відзначено, що в сучасних умовах у соціогуманітарних науках складається унікальна ситуація, викликана колосальними за обсягом і масштабами змінами в усьому світі та в окремих соціумах. Реакцією науковців на ці зміни стало утворення нової концептосфери, тобто сукупності нових спроб концептуалізації на шляху до вироблення нового наукового знання у більш концентрованих виразах концепцій, теорій, парадигм і метапарадигм. Концепти виконують роль підготовчих моделей до формування якісно нового знання на вищому рівні. Останнім часом серед цих концептів дедалі помітнішу роль відіграють рефлексії стосовно виникнення і стрімкого розповсюдження віртуальної реальності, яка превалює порівняно із об'єктивно існуючою реальністю завдяки Інтернету і через Інтернет. Тому метою дисертаційної роботи було обрано одну із складових формування й функціонування соціальної віртуальної реальності, яка перетворилася на повсякденність життя пересічних користувачів Мережі. Подальше звуження соціологічної "оптики" було скеровано на вивчення віртуального повсякденного життя студентів як домінуючих користувачів Інтернету, бо всі вони його використовують.

Дисертаційна робота ґрунтується на двох методологічних принципах:

по-перше, дихотомії свідомості та поведінки, в рамках якої остання виростає з першої. Тобто Інтернет-практики користувача Мережі реалізують його знання, цінності та установки, а він використовує Інтернет як засіб для досягнення поставленої мети. По-друге, це використання методів емпіричного дослідження, що відповідають природі досліджуваного явища. Тобто знання, оцінки та мотиви користування Інтернету студентами як складові їхньої свідомості доцільно досліджувати за допомогою вербальних (кількісних та якісних) методів, а його Інтернет-практики – переважно через комбінацію

невербальних та візуальних методів. Такі відмінні методичні процедури дають змогу адекватно виявити особливості та реальний стан обох складових зазначеної дихотомії, а також ступінь їх відповідності одна одній.

На теоретичному й емпіричному рівнях досліджено особливості використання студентами, як специфічною соціальною спільнотою, Інтернету у їхньому повсякденному житті, виходячи передусім із концептуального розуміння поняття “повсякденність”. Маючи тривалу історію існування та наукового обґрунтування в соціологічній думці, в умовах глобалізованого суспільства і розвитку Інтернету повсякденність набуває нових соціальних рис через діяльність соціальних акторів, які в кінцевому випадку змінюють соціальну реальність. Представники некласичної та постнекласичної метапарадигм, які працювали в річищі осмислення повсякденності, не могли передбачити усіх її модифікацій в умовах сьогодення та набуття нею множинного характеру. Навіть помічена ними візуалізація повсякденного життя не спричинила появи передбачень стосовно масштабів розповсюдження віртуальних соціальних феноменів повсякдення, їхнього тиражування і гібридизації. Тому радикально нова ситуація, як показано в дисертації, дедалі більше знаходить свій прояв і у подвоєнні самої повсякденності за рахунок переведення більшості щоденних життєвих актів у віртуальний формат, і у розповсюдженні змішаних форм віртуального повсякденного життя в їхніх візуалізованих образах. Для такої нової ситуації головним трендом виступає поступовий вихід на домінуючі позиції саме віртуальних форм об’єктивно-суб’єктивного характеру та редукція повсякденності в об’єктивній соціальній реальності.

Розкрито дію зазначених тенденцій у повсякденному житті особливої соціальної спільноти – українського студентства як носія Інтернет-свідомості та суб’єкта Інтернет-практик. Особливість студентства полягає в тому, що прояви усіх зазначених вище тенденцій дістали найбільш концентрований вираз саме в їхньому середовищі. Вони раніше, ніж інші вікові групи та навіть підлітки, завдяки специфіці сучасного процесу навчання стали активно використовувати

Інтернет, а пандемія коронавірусу COVID-19 з таким її наслідком, як перехід освіти на дистанційне навчання, перетворили левову частку повсякденного життя пересічного студента на її домінуючий віртуальний різновид. При цьому віртуалізація студентської повсякденності торкається головних сфер їхньої життєдіяльності в цілому.

Методологічним джерелом для формування теоретичної бази/основи концепту “віртуальної повсякденності” послужила низка несуперечливих теоретичних положень з різних гілок соціологічного знання. В її основі для концептуалізації повсякденності Інтернет-свідомості та Інтернет-практик лежать ідеї та принципи структурно-функціоналістського підходу. Згідно з ними обидві ці компоненти становлять системні утворення з відповідними структурами і складниками, мають свою ієрархію і виконують декілька важливих функцій. У неоструктуралізмі Дж. Александера також містяться важливі теоретичні положення, дотичні до обраної проблеми. Опіраючись на них, віртуальна повсякденність студента-користувача Мережі, що конструюється в Інтернет-свідомості та проявляється і перетворюється в Інтернет-практиках, поєднує в собі рутинізовані, неусвідомлені, усвідомлені, раціональні та ірраціональні соціальні складові, які формують віртуальне повсякденне життя суб’єктів у певній, неповторній конфігурації. Тому для Дж. Александера поєднання когнітивних зусиль структуралізму та герменевтики є цілком можливим і плідним.

В аналізі повсякденного життя в його віртуальному виразі використано низку положень соціологічної феноменології А. Шюца стосовно суті і структурування повсякденності, наявності інтерсуб’єктивних повсякденних світів та їхніх головних сутнісних характеристик. У такому контексті відкривається шлях експлікації на суб’єкта-користувача Мережі положень П. Бергера та Т. Лукмана щодо конструювання ним свого бачення повсякденності та її стосунків з об’єктивною реальністю, формування власної картини світу та (в нашому випадку) місця в ній Інтернету. Важливу роль у створенні авторського концепту відіграють напрацювання П. Штомпки щодо двох

методологічних поворотів сучасності – візуального і повороту повсякденності, а також використання окремої групи методів невербального характеру для вивчення візуальних образів, які було використано в емпіричному розділі дисертації.

Виявлено значну відмінність між задекларованою та реальною поведінкою студентів ЛНУ в Інтернеті. Якщо у першому випадку респонденти зазначали навчальну потребу як основну мотивацію перебування он-лайн, то контент-аналіз їхніх скріншотів показав, що у більшості випадків студенти займалися пасивною комунікацією у соціальних мережах, а навчання із залученням ресурсів Мережі опинилося на останньому місці. Загалом ієрархія Інтернет-практик студентів до запровадження карантинних обмежень мала наступний вигляд: пасивна комунікація – перегляд соціальних мереж; пошук ненавчальної інформації; активна комунікація у соціальних мережах – листування; дозвілля – перегляд фільмів, відео та навчання на останньому місці.

В умовах карантинних обмежень і переходу до дистанційного формату навчання констатовано, що кількість часу, який досліджувані студенти проводили в Мережі, збільшилась на третину, проте час, відведений для навчання, зменшився, хоча всі заняття проводилися більш систематично у форматі відеоконференцій. Водночас серфінг відеоконтенту виріс втричі порівняно із до-карантинним періодом. Карантинні обмеження не стимулювали активну комунікацію студентів у соціальних мережах, скоріше посприяли підвищенню рівня пасивності в цілому.

Реалізоване авторське дослідження показало, що українська система вищої освіти (зрештою, як і в більшості інших країн) виявилася недостатньо готовою до такого перебігу подій і форс-мажорних ситуацій. Найголовнішим проявом цього стало зниження якості освіти, а причинами – недостатня ефективність нових форм організації освітнього процесу та неготовність великої частки викладачів і студентів навчатися дистанційно або у змішаних форматах. У такій ситуації розрив між вербальними висловлюваннями

респондентів – студентів та їхніми реальними поведінковими практиками проявився найбільш очевидно. Відтак для виявлення реального стану явищ дуального характеру доцільним є відповідне комбіноване використання методів, релевантних природі тієї чи іншої складової досліджуваного явища.

На основі проведених досліджень та їх узагальнення розроблено практичні рекомендації двох типів: (1) спрямовані на підвищення рівня менеджменту часу, проведеного в Інтернеті для користувачів загалом та студентів зокрема, а також (2) поради та пропозиції щодо організації занять у форматі дистанційного навчання задля підвищення якості та результативності навчального процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акуліч М. Тролінг як феномен мережі Інтернет. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2012. №3. С. 175 – 185.
2. Александер Дж. Публічна ікона. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2014. № 3. С.140 – 147.
3. Александер Дж. Смыслы социальной жизни. Культурсоциология. М.: Праксис, 2013. 640 с.
4. Афанасьев Д. До питання формування соціального потенціалу інтернет-спільнот. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2016. Випуск 69-70. С. 41-47.
5. Афанасьев Д. Соціально-економічний потенціал молоді Закарпаття (за результатами соціологічного дослідження). *Релігія та соціум*. 2017. Випуск 3-4. С. 233-239.
6. Афанасьев Д. Формування соціального потенціалу Інтернет-спільнот (на прикладі Закарпатської області): дис. канд. соц. н. 22.00.04. Ужгород. 2017. 215 с.
7. Баліч Н. Соціальні практики та їхня роль у сучасному суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2013. №4. С. 69 – 78.
8. Батаєва К. Соціальна феноменологія кіберкомунікації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2011. №1. С. 52 – 66.
9. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания. Москва: Academia-Центр, 1995. 323 с.
10. Богач О. Кіберпростір і перспектива соціалізації особистості старшокласників. <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/4586> (дата звернення: 10.07.2019)
11. Большой психологический словарь URL: <https://spbguga.ru/files/03-5-01-005.pdf> (дата звернення: 30.09.2019)
12. Бурдина А. Общественное сознание как проблема диалектического и исторического материализма. Москва: Высшая школа, 1979. 175 с.

13. Бурдье П. Структура, габитус, практика URL: <http://www.old.jourssa.ru/1998/2/4bourd.html> (дата звернення: 30.11.2019)
14. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади: монографія. Київ, 2005. 492 с.
15. Вахула Б. Соціальні медіа як механізм протестної мобілізації в сучасному українському суспільстві. *Український соціум*. 2015. №1. С. 34-43.
16. Вебер М. Основные социологические понятия. Избранные произведения. Москва, 1990. 808 с.
17. Вилков Р. Киберпространство как социокультурный феномен, продукт технологического творчества и проективная идея: автореф. дис. ... канд. философ. наук: 09.00.01 / Уральский государственный университет им. А. М. Горького. Екатеринбург, 2009. 24 с.
18. Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus: Філософські дослідження. Київ: Основи, 1995. 311 с.
19. Войскунський А. Гуманитарные исследования в Интернете . М., Можайск-Терра, 2000. 432 с.
20. Волинець В. Віртуальна реальність: поняття та сутність. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pk1_2014_30_6 (дата звернення: 30.05.19)
21. Волков В., Хархордин О. Теория практик. Санкт-Петербург: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. 298 с.
22. Ворган Г., Смолл Г. Мозг онлайн. Человек в эпоху Интернета: монография / пер. Б. Козловский. Москва: Колибри, 2011. 352 с.
23. Галіч Т. Пріоритетність освітніх та комунікаційних практик використання студентами мережі Інтернет. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2010. № 891. С.188 – 191.
24. Гарфинкель Г. Исследование привычных оснований повседневных действий. Социологическое обозрение. 2002. Том 2. №1.
25. Гидденс Э. Устроение общества. Очерк теории структуризации. URL: http://yanko.lib.ru/books/sociology/giddens-ustroen_objestva-a.htm (дата звернення: 25.11.2019)

26. Гич Г. “Кліпове” мислення молоді: друг чи ворог навчання? *Наукові праці. Педагогіка*. 2016. Випуск 257. Том 269. С. 38 – 42.
27. Глушко И. Социальные практики как социально философская проблема. *Концепт*. 2018. №2 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnye-praktiki-kak-sotsialno-filosofskaya-problema/viewer> (дата звернення: 25.08.2019)
28. Голишева Є., Кириченко Т., Коваленко Я. Особливості використання інструментів Інтернет-маркетингу на підприємстві. *«Young scientist»*. 2014. №10(13). С. 53 – 56.
29. Голиков О., Сокурянська Л. Реальність та віртуальність “невидимого коледжу”. *Соціологія майбутнього: науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства*. 2010. № 1. С. 6 – 12.
30. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни. Введение. Москва: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2000. С.32 – 45.
31. Данько А. Тролінг як новий вид віртуальної комунікації. *Український соціум*. 2013. №4 (47). С. 17 – 25.
32. Дацюк С. Теория виртуальности. URL: http://www.uis.kiev.ua/xyz/tv/tv-book.htm#_Тoc215117640 (дата звернення: 5.08.2019)
33. Делез Ж. Актуальное и виртуальное. URL: http://www.philosoph.onu.edu.ua/elb/articles/bogataya/bogataya_3.pdf (дата звернення: 30.07.2019)
34. Денісова О. Структура економічної свідомості особистості. *Український соціум*. 2007. № 2(19). С. 102–112.
35. Дубов Д. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва: монографія. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2014. 328 с.
36. Дойч Д. Структура реальности. Наука паралельних вселених. URL: https://batrachos.com/sites/default/files/pictures/Books/Doych_2015_Struktura%20realnosti (дата звернення: 10.08.2019)

37. Дьяков А. Теория практик: Социально-философский потенциал концепции Известия Саратовского университета. 2011. Т. 11. *Серия. Философия. Психология. Педагогика*, вып. 1. С. 8-12
38. Дюркгейм, Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение: монография. пер. А. Гофман. Москва: Издательство Юрайт, 2019. 307 с.
39. Еннан Р. Правове регулювання відносин у мережі Інтернет URL: <http://aphd.ua/publication-173/> (дата звернення: 25.09.2019)
40. Элиас Н. Что такое социология? Философия и методология эмпирической социологии. Москва: Издательский дом ГУ ВШЭ. 2004. С. 150–166.
41. Жарнікова В. Світові тенденції та сучасні реалії розвитку роздрібної торгівлі в умовах цифрової економіки. «Ефективна економіка». 2019. №5. URL: http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/5_2019/153.pdf (дата звернення: 10.09.2019)
42. Жилина В. Марксизм в пересичении идеологических потоков. Вестник Челябинского государственного университета. Философские науки 2018. Вип. 48. №5(415). С. 19 – 24.
43. Жилкин В. Информатизационное сознание как предпосылка включенности в информационное пространство. *Социология*. 2011. №4. С. 183 – 189.
44. Жителя Сыктывкара посадили на 4 года за посты во «ВКонтакте» URL: <https://www.svoboda.org/a/29439080.html> (дата звернення: 5.11.2019)
45. Зборовский Г. Метaparадигмальная модель теоретической социологии. *Социологические исследования*. 2008. №4. С. 3-15.
46. Зіммель Г. Великі міста і духовне життя. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n29texts/zimmel.htm> (дата звернення: 15.08.2019)
47. Інтернет в Україні. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 5.1.2020)
48. Иванов Д. Виртуализация общества: монография. Спб.: Петербургское Востоковедение, 2000. 96 с.

49. Касавин И., Щавелев С. Анализ повседневности: монография. URL: <https://refdb.ru/look/2797164-pall.html> (дата звернення: 15.12.2019)
50. Катречко С. Интернет и сознание: к концепции виртуального человека. *Влияние Интернета на сознание и структуру знания: сборник статей*. Москва: Российская Академия Наук, 2004. С. 57–73.
51. Класифікація юридичних фактів URL: http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/literatura/chiv_pravo/048.php (дата звернення: 20.09.2019)
52. Козакевич І. Франкфуртська школа як одна із провідних соціально-політичних течій ХХ ст. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2011. №5. С. 123 – 128.
53. Козуб О. Кіберпростір як середовище породження і самореалізації принципу космополітизму. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2010. Випуск 43. С. 176 – 179.
54. Кравченко А. Социология. Москва: Логос, 2002 640 с.
55. Кучаковська Г. Роль соціальних мереж в активізації процесу навчання інформатичних дисциплін майбутніх вчителів початкової школи. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2015. Том 47. №3. С. 136 – 149.
56. Леви-Брюль Л. Первобытный менталитет: монография / перевод Е. Кальщиковой. СПб: Европейский Дом, 2002. 400 с.
57. Левченко О. Явище Інтернет-залежності у студентів. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/288294159.pdf> (дата звернення: 12.12.2019)
58. Лоусон Т. Социология. А – Я : словарь-справочник / перевод К. Ткаченко. Москва: ФАИР-ПРЕСС, 2000. 608 с.
59. Лякішева А. Ідеї соціальної дії (поведінки) в теоретичних концепціях М. Вебера, Т. Парсонса та Р. Мертона. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2012. №1. С. 216 -220.
60. Лях Л. Прихід постіндустріального суспільства. Сучасна зарубіжна соціальна філософія: хрестоматія. Київ: Либідь, 1996. С. 194–250.

61. Майже 23 млн українців регулярно користуються Інтернетом – дослідження URL: <https://mind.ua/news/20204323-majzhe-23-mln-ukrayinciv-regulyarno-koristuyutsya-internetom-doslidzhennya> (дата звернення: 10.12.2019)
62. Малєєва Н. Комунікативні Інтернет-практики в сучасному суспільстві URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/Nivoo_2015_1_17.pdf (дата звернення: 20.10.2019).
63. Маркс К. Соціологія. Сборник: пер. Ю. Давидова . Москва: КАНОН-пресс Ц, 2000. 432 с.
64. Мертон Р. Явніе и латентные функції. Американская соціологіческая мысль: тексти. Москва, 1994. 560 с.
65. Мид Дж. Г. Избранное: Сб. переводов Центр социал. научн.-информ. исследований. Москва, 2009. 290 с.
66. Мироненко Г. Час віртуального життя: монографія. Київ: Імекс-ЛТД, 2015 134 с.
67. Мишура А. Понятие намерение в философии Элизабет Энском. Соціологіческое обозрение. 2018. Т17. №2. С. 87 – 110.
68. Мочерний С. Економічний словник-довідник. Київ: Феміна, 1995. 368 с.
69. Мягка М. Кіберпростір у вимірі комунікативного впливу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія.* 2017 № 30 том 2. С. 141- 143.
70. Невербальна комунікація URL: <http://studentam.net.ua/content/view/2288/97/> (дата звернення: 20.11.2019)
71. Немеш О. Віртуальна діяльність особистості: структура та динаміка психологічного змісту: монографія. Київ: Слово, 2017. – 391 с.
72. Никитаев В. Киберсознание. URL: <http://circleplus.ru/circle/reflexum/archive/11/print> (дата звернення: 30.05.19)
73. Носов Н. Манифест виртуалистики: монографія. Москва: Путь, 2001. 17 с.

74. Окрут М. Повсякденна реальність: пошуки визначення. Український соціум. 2006. № 5 (16). С. 30-41.
75. Опанасюк Ю. Дистанційне навчання як наслідок еволюції традиційної системи освіти. *Науковий вісник. Серія «Філософія»*. 2017. Вип. 48 (частина I). С. 153 – 161.
76. Орбан-Лембрик Л. Соціальна психологія: посібник. Київ: Академвидав, 2003. – 448 с.
77. Парсонс Т. О структуре социального действия. Москва, 2000. 800 с.
78. Партико Т. Курс загальної психології: навчальний посібник. Львів: видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2002. 208 с.
79. Петренко О. Інтернет як субпростір суспільства: структури та процеси: дис. канд. соц. н. 22.00.04. – Харків. – 2017. – 227 с.
80. Петрова Н. Первобытное киберсознание, или виртуальная реальность как опыт расставание с собой. URL: www.evarussia.ru/eva98/rus98exh/Doc/Event04/First/doc107.htm (дата звернення: 1.07.19)
81. Пікула М. Формування політичної свідомості прикордонних громад: інтерактивні технології. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2014. Випуск 122 (частина I). С. 71 – 78.
82. Податкова система Швеції URL: <http://sfs.gov.ua/arhiv/modernizatsiya-dps-ukraini/arkchiv/mijnarodniy-dosvid-rozvitk/dosvid-modernizachii-krain-svity/shvetsia> (дата звернення: 5.1.2020)
83. Покупки в Інтернеті: стали відомі найпопулярніші в українців товари URL: <https://ukraine.segodaya.ua/ua/ukraine/pokupki-v-internete-nazvany-samye-populyarnye-u-ukraincev-tovary-1389792.html> (дата звернення: 15.09.2019)
84. Політика конфіденційності Google URL: <https://policies.google.com/privacy?hl=uk> (дата звернення: 25.10.2019)
85. Політологічний словник: навчальний посібник / за ред. М. Головатого, О. Антонюка. Київ: МАУП, 2005. 792 с.

86. Постернак Н. Використання Інтернет-технологій у роботі викладача вищого навчального закладу. *“Young scientist”*. 2017 №4. С. 425 – 428.
87. Приходько Ю., Юрченко В. Психологічний словник-довідник. Київ: Каравела, 2012. 327 с.
88. Психологічний словник. За ред. Н. Побірченко URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5980/3/O_Serhieienkova_IL.pdf (дата звернення: 5.10.2019)
89. Радкевич А. Социальные Интернет-практики россиян в условиях формирования информационного общества. URL: https://www.mosgu.ru/nauchnaya/publications/2009/abstracts/Radkevich_AL.pdf (дата звернення: 30.10.2019)
90. Резнік О. Стилеві ознаки громадсько-політичних практик населення України та чинники їх формування. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2007. №4 (жовтень-грудень). С. 50 – 64.
91. Реутов Є., Тришина Т. Интернет-практики и информационные предпочтения населения. *СОЦИС*. 2015. № 3. С. 140 – 148.
92. Рижко О. Поняття, види, класифікації плагіату. URL: https://www.donnu.edu.ua/wpcontent/uploads/sites/8/2019/08/Ponyattya_vidi_klasif_plagiatu.pdf (дата звернення: 10.07.2019)
93. Ритцер Дж. Современие социологические теории: монография СПб.: Питер, 2002. № 5. 688 с.
94. Розин В. Интернет новая информационная технология, семиозис, виртуальная среда. *Влияние Интернета на сознание и структуру знания: сборник статей*. Москва: Российская Академия Наук, 2004. С. 3 – 23.
95. Руднев В. Словарь культуры XX века: словарь. Москва: Аграф, 1997. 382 с.
96. Силаева В. Об использовании понятия “виртуальный”. *СОЦИС*. 2011. №2. URL: http://ecsocman.hse.ru/data/2011/02/04/1214885985/Silaeva_03.pdf (дата звернення: 18.02.18)

97. Сисоєва С., Осадча К. Стан, технології та перспективи дистанційного навчання у вищій освіті України. *Інформаційні технології та засоби навчання*. 2019. Том 70. №2. С. 271 – 284.

98. Сіра зона агітації. Чому держава повинна врегулювати політичний піар у соцмережах URL: https://www.oporaua.org/blog/vybory/polit_ad/21254-sira-zona-agitatsiyi-chomu-derzhava-povinna-vreguliyuvati-politichnii-piar-u-sotsmerezhakh (дата звернення: 5.09.2019)

99. Словник основних філософських термінів URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KOMPLEKS/KURS_1/kurs/5/109.htm (дата звернення: 30.08.2019)

100. Скляренко К. Структурування повсякденності: спроба методологічної експлікації. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2013. Вип. 59-60. С. 59 – 65.

101. Скнар О. Політичні практики суб`єктів політичної взаємодії: спроба класифікації. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/9236/1/Sknar-pr-classific.pdf> (дата звернення: 4.09.2019)

102. Социологический энциклопедический словарь / за ред. Г. Осипова. Москва: Издательская группа ИНФРА, 1998. 488 с.

103. Список країн за ВВП URL: (дата звернення: 20.1.2020)

104. Стандарти зв'язку 3G, 4G, 5G – в чому різниця? URL: <https://impression.ua/ua/standarty-svyazi-3g-4g-5g-v-chem-raznitsa/> (дата звернення: 5.12.2019)

105. Суханова А. Интернет-практики как вид социальных практик URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/internet-praktiki-kak-vid-sotsialnyh-praktik-teoreticheskiy-obzor> (дата звернення: 30.10.2019)

106. Таблиці народжуваності, смертності та середньої очікуваної тривалості життя за 2018 рік URL: http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/08/zb_tabl_nar_2018.pdf (дата звернення: 10.1.2020)

107. Тактика малой лжи: создатели ботов в Интернете изменили алгоритм URL: <https://www.dw.com/ru> (дата звернення: 10.11.2019)
108. Татарова В. Особливості правового регулювання мережі Інтернет. Управління розвитком. 2014. №6(169). С. 105 – 108.
109. Титаренко Т. М. Соціально-психологічні практики життєконструювання особистості Актуальні проблеми психології. Психологічна герменевтика : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Житомир, 2011. Т. 2. Вип. 7. С.15-23.
110. Тощенко Ж. Тезарус социологии: темат. слов.-справ. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. 487с.
111. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории СПб., 2001. – 417 с.
112. Хайдеггер М. Бытие и время. Пер. с нем. В. Бибихин. Москва: Ad Marginem, 1997. 452 с.
113. Хижняк Л., Хижняк К. Гібридизація у вищій освіті в умовах впровадження технологій електронного навчання. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2016. Випуск 72. С. 137 – 144.
114. Хижняк Л. Етика як атрибут електронної освіти. *Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2016. Випуск 37. С. 222 – 226.
115. Хижняк Л., Хижняк К. Ігнорування новітніх інформаційно-комунікативних технологій навчання у вищій школі як соціально небезпечна практика. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2017. Випуск 74. С. 155 – 161;
116. Хміль Я. В. Аксиоматичні ядра головних соціологічних підходів у дослідженні Інтернет-практик. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2016. Випуск 10. С. 232–241.

117. Хміль Я. В. Видове різноманіття Інтернет-практик українських студентів. *Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2015. №12/1(128). С. 100-103.
118. Хміль Я. В. Поняття “Інтернет-залежність” у соціогуманітарних науках та специфіка його дослідження в соціології. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2012. Випуск 6. С. 303–310.
119. Хміль Я. В. Соціологічні виміри Інтернет-свідомості користувачів мережі. *Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики*. 2016. Випуск 72. С. 70–78.
120. Черникова И., Середкина Е. О Влиянии информационных и когнитивных технологий на образовательные стратегии и сознание. *Язык и культура*. 2012. №4 (20). С. 128 – 138.
121. Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Львів: Кальварія, 2004. 544 с.
122. Шаповалова И. Влияние Интернет-коммуникаций на поведение и интеллектуальное развитие молодежи *СОЦИС*. 2015. № 3. С. 148 – 151.
123. Шашлова Е. О значении исторической епистимологии для современной философии науки. *Епистимология и философия науки*. 2017. Т. 51. № 1. С. 42 – 46.
124. Шинкарук В. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
125. Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования. М.: Логос, 2007. 168 с.
126. Штомпка П. В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии. *СОЦИС*. 2009. № 8. С. 3-13.
127. Штоп-Рутковска К. Киберпамять, или о чем ми (не) помним в Сети. Анализ локальной памяти: Белосток и Люблин. *СОЦИС*. 2015. №?. С. 130 – 139.
128. Шугальський С. Соціальні практики: інтерпретація поняття ЗНАНИЕ. ПОНИМАНИЕ. УМЕНИЕ. Научний потенціал: роботи молодих учених. 2012. №2. С. 276–280.

129. Шюц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии Пер. с англ. А. Я. Алхасова, Н. Я. Мазлумяновой. Москва: [Институт Фонда «Общественное мнение»](#), 2003. 336 с.
130. Шюц А. Структура повседневного мышления. *СОЦИС*. 1988. № 2. С. 130–136.
131. Щербина В. Сітьова кіберкомунікація як соціальний феномен. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2002. №1. С. 109 –116.
132. Якуба Э. Социология. Учебное пособие для студентов. Харьков: Константа, 1996. 175 с.
133. Absolutnet (2019), “10 Ecommerce Trends” URL: <https://10ecommercetrends.com/?result=success/> (дата звернення: 10.09.2019)
134. Afanasiev. D. Formation of Social Capacity of Internet Communities. *Intellectual Archive*.2016. Vol.5 (4). С. 23 -27.
135. Almarabeth T. Internet usage among Challenges, and Attitudes among University Students: Case Study of the University of Jordan URL: <https://m.scirp.org/papers/72666> (дата звернення: 10.2.2020)
136. Almasi M. Internet Use among secondary school Students and its effects on their learning URL: <https://www.researchgate.net/publication/313843142> (дата звернення: 30.1.2020)
137. Ananou S. , Yamamoto J. Humanity in the Digital Age: Cognitive, Social, Emotional and Ethical Implications. *Contemporary Educational Technology*. 2015 № 6(1). P. 1 – 18. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1105609.pdf> (дата звернення: 30.06.19)
138. Apuke O. University students' usage of the internet resources for research and learning: forms of access and perceptions of utility URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6299120/> (дата звернення: 5.2.2020)

139. Attitudes. Oxford Dictionary of Sociology. Third Edition / Edited by John Scott and Gordon Marshall. – Oxford, New York: Oxford University Press Inc., 2005. P. 25 – 26.
140. Brinberg D., Corus C., Zemack – Rugar Y. The persistence-licensing response measure to understand, predict, and modify behavior following subgoal success. Journal of Marketing Research. URL: <https://doi.org/10.1177/0022243718811296> (дата звернення: 15.06.19)
141. Bryant R. What kind of space is cyberspace? Minerva – An Internet Journal of Philosophy. 2001. № 5. P.138 – 155.
142. Carr N. Is Google Making Us Stupid? URL: www.theatlantic.com/magazine/archive/2008/07/is-google-making-us-stupid/306868/ (дата звернення: 25.06.19)
143. Collins Dictionary of Sociology. Jary D., Jary J. Glasgow, 2005. 710 p.
144. Comparative study of Internet Usage Among University students: a study of the University of Dhaka, Bangladesh URL: <http://10296-Article%20Text-29476-1-10-20171228.pdf> (дата звернення: 15.1.2020)
145. Cyberspace. Cambridge Dictionary URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/cyberspace> (дата звернення: 18.05.19)
146. Cyberspace. Lexico. Powered by Oxford. URL: <https://www.lexico.com/definition/cyberspace> (дата звернення: 18.03.19)
147. Filiciak M., Danielewicz M., Halawa M., Mazurek P., Nowotny A. Młodzi i media. Nowe media uczestnictwo w kulturze. Warszawa, 2010. URL: <http://bi.gazeta.pl/im/6/7600/m7600446.pdf> (дата звернення: 5.07.2019)
148. Giddens A. Runaway world. URL: <https://www.pravo.unizg.hr/Giddens-Globalisation.pdf> (дата звернення: 20.08.2019)
149. Griffiths, M. Internet addiction: Does it really exist? In J. Gackenbach (Ed.), Psychology and the Internet: Intrapersonal, interpersonal, and transpersonal implications. Academic Press, 1998. P. 61–75

150. Hagerty C. Lawrence. The Spirit of the Internet: Volume I: Speculations on the Evolution of Global Consciousness. Matrix Masters, Inc. Tampa, Florida, 2000. 212 p.

151. How Does Ukrainian Youth Live in the Times of COVID-19? Kyiv, 2021. URL: https://drive.google.com/file/d/1fdAXEkSSq6ChVzLc_LYGg8oyrRsXB9um/view (дата звернення: 14.02.2021).

152. Internet URL: [.wikipedia.org/wiki/Інтернет](https://www.wikipedia.org/wiki/Інтернет) (дата звернення: 14.02.2021).

153. Internet and socialization: how Internet use influences online and offline relationship URL: <https://www.journalstudiesanthropology.ro/en/internet-and-socialization-how-internet-use-influences-online-and-offline-relationships/a26> (дата звернення: 15.11.2019)

154. Internet. Cambridge Dictionary URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/internet> (дата звернення: 25.05.19)

155. Internet Use among University Students: A Reason for Concern? URL: <https://eric> (дата звернення: 25.1.2020)

156. Kallerman A. The Internet City: People, Companies, Systems and Vehicles. Edward Elgar Publishing, 2019. 224 p.

157. Khmil Y. Sociological conceptualization of “Internet-consciousness”. Evropsky poticky a pravni diskurz. 2017. Svazek 4 (3) vydani P. 164 – 169.

158. King D., Delfabbro P., Griffiths, M., Gradisar M. Assessing clinical trials of Internet addiction treatment: A systematic review and CONSORT evaluation Clinical Psychology Review 32(2011) P. 1110 – 1116.

159. Koopman C. Internet, Society & Philosophy. URL: http://pages.uoregon.edu/koopman/courses_syllabi/syll_internet_society_phil_2014_final.pdf (дата звернення: 5.06.19)ed.gov/?id=EJ1183072

160. Lijster T. The Interruption of Myth: Walter Benjamin’s Concept of Critique

URL:https://www.researchgate.net/publication/304649689_The_Interruption_of_Myth_Walter_Benjamin's_Concept_of_Critique (дата звернення: 20.12.2019)

161. Livingstone S., Haddon L. Theoretical framework for children`s internet use. URL: (PDF) [Theoretical framework for children's internet use \(researchgate.net\)](https://www.researchgate.net/publication/304649689_The_Interruption_of_Myth_Walter_Benjamin's_Concept_of_Critique) (дата звернення: 10.11.2019)

162. Lombardo D. De Certeau, the Everyday and the Place of Humour URL: <https://www.cairn.info/revue-histoire-des-sciences-humaines-2010-2-page-75.htm> (дата звернення: 25.12.2019)

163. Martin B. Black Mirror and the Divergence of Online and Offline Behavior Patterns. URL: https://www.researchgate.net/publication/332719544_Black_Mirror_and_the_Divergence_of_Online_and_Offline_Behavior_Patterns?enrichId=rgreq-2609c74c7533f4f81b90e1800455cdb0- (дата звернення: 15.10.2019)

164. Marzouki Y. Revolutionizing Revolutions: Virtual Collective Consciousness and the Arab Spring URL: www.researchgate.net/publication/313038738_Revolutionizing_Revolutions_Virtual_Collective_Consciousness_and_the_Arab_Spring (дата звернення: 20.06.19)

165. Muchnik L., Aral S., and Taylor S.. Social influence bias: A randomized experiment. *Science*, 2013. P. 647 – 651.

166. Myers S., Zhu C., and Leskovec J. Information diffusion and external influence in networks. In *KDD*, 2012. P. 33 – 41.

167. Obijiofor L. Students` perceptions and use of the Internet as a news channel. URL: (дата звернення: 5.11.2019)

168. Praxis. *Oxford Dictionary of Sociology. Third Edition / Edited by John Scott and Gordon Marshall.* – Oxford, New York: Oxford University Press Inc., 2005. P. 85-86.

169. Reckwitz A. *Die Transformation der Kulturtheorien: Zur Entwicklung eines Theorieprogramms.* Weilerswist, 2006. P. 45 – 52.

170. Romero D., Meeder B., and Kleinberg J. Differences in the mechanics of information diffusion across topics: idioms, political hashtags, and complex

contagion on twitter. URL: <https://www.cs.cornell.edu/home/kleinber/www11-hashtags.pdf> (дата звернення: 14.10.2019)

171. Salganik M., Dodds P., and Watts D. Experimental study of inequality and unpredictability in an artificial cultural market. *Science*, 2006. P. 854 – 856.

172. Turke, S. *Alone together: Why we expect more from technology and less from each other*. New York: Basic Books. 2011. 360 p.

173. Virtual Revolution. BBC. Documentary. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=u5kguqbbI1c> (дата звернення: 10.06.19)

174. Wellman B. Physical Place and CyberPlace: the rise of personalized networking. *International Journal of Urban and Regional Research*. 2001. № 25 URL: onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1468-2427.00309 (дата звернення: 25.05.19)

175. What is Plagiarism? URL: <https://www.plagiarism.org/article/what-is-plagiarism> (дата звернення: 15.07.2019)

176. World Internet Project URL: <https://www.digitalcenter.org/world-internet-project/> (дата звернення: 30.12.2019)

177. Young K. Internet Addiction A new clinical phenomenon and its consequences.

URL:<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.852.454&rep=rep1&type=pdf> (дата звернення: 10.10.2019)

ДОДАТКИ

Додаток А

Вибрані результати моніторингового емпіричного соціологічного дослідження в Львівському національному університеті ім. Івана Франка

**Розподіл відповідей студентів на запитання
«Чи користуєтесь Ви Інтернетом?», у %**

Варіанти відповідей	2016 рік	2017 рік	2020 рік
Так	95	100	100
Ні	5	100	100

**Розподіл відповідей студентів на запитання
«Скільки часу на добу Ви проводите в Мережі?», у %**

Варіанти відповідей	2016 рік	2017 рік	2020 рік
менше 1 год на день	2,4	1,9	1,1
від 1 до 3-х год на день	26,0	28,4	30,9
від 3 до 6 год на день	45,0	49,3	36,5
від 6 до 10 год на день	23,1	15,1	22,7
Більше 10 год на день	3,5	5,3	8,8

**Розподіл відповідей студентів на запитання
«Чи знаєте Ви де знаходяться джерела вільного доступу до Wi-fi?»**

Варіанти відповідей	%
Так, і користуюсь	29,0
Так, але практично не користуюсь	54,6
Ні, не знаю	11,6
Не визначилися	4,7

Розподіл відповідей студентів на запитання «Коли я перебуваю в Інтернеті це викликає в мене наступні емоційні реакції?»

Варіанти відповідей	%
Радість	11
Збудження	8,5
Задоволення	23,2
Інтерес	25,9
Гнів	4,6
Тривога	3,0
Сором	10,2
Не є емоційно забарвленим	13,6

Розподіл оцінки студентів твердження «Відсутність доступу до Інтернету викликає роздратування (якщо у Вас є конкретна потреба)»

Варіанти відповідей	%
Повністю погоджуюсь	34,2
Швидше погоджуюсь, аніж не погоджуюсь	24,9
Важко відповісти	17,5
Швидше не погоджуюсь, аніж погоджуюсь	12,2
Повністю не погоджуюсь	11,1

Розподіл оцінки студентів твердження «Відсутність доступу до Інтернету в будь-який час викликає роздратування»

Варіанти відповідей	%
Повністю погоджуюсь	11,2
Швидше погоджуюсь, аніж не погоджуюсь	21,1
Важко відповісти	19,8
Швидше не погоджуюсь, аніж погоджуюсь	25,4
Повністю не погоджуюсь	22,5

Розподіл оцінки студентів твердження «Я надаю перевагу спілкуванню з друзями і знайомими через Інтернет, аніж офф-лайн»

Варіанти відповідей	%
Повністю погоджуюсь	7,5
Швидше погоджуюсь, аніж не погоджуюсь	8,1
Важко відповісти	15,6
Швидше не погоджуюсь, аніж погоджуюсь	32,0
Повністю не погоджуюсь	36,8

Розподіл відповідей студентів на запитання «Основними мотивами мого перебування в Інтернеті є»

Варіанти відповідей	%
Пошук інформації в рамках навчального процесу	24,5
Комунікація між викладачем та студентом	3,4
Комунікація між студентами з навчальною метою	14,8
Спілкування в Мережі поза межами навчання	14,9
Перегляд фільмів, спортивних передач, слухання музики	15,7
Новини	8
Саморозвиток	12,7
Блукання в Інтернеті без конкретної мети	3,4

Додаток Б

Результати контент-аналізу скріншотів браузерів респондентів 2017 р.

Студент	Вид діяльності	Кількість повторів
ЮП-4	Соцмережі- перегляд новин	22
	Навчальна інформація	14
	Соцмережі – комунікація	9
	Ненавчальна інформація	1

Студент	Вид діяльності	Кількість повторів
ЮП-4 (1)	Соцмережі- перегляд новин	420
	Перегляд фільмів	5
	Соцмережі – комунікація	4

Студент	Вид діяльності	Кількість повторів
МП-6	Ненавчальна інформація	18
	Соцмережі- перегляд новин	10
	Навчальна інформація	1

Студент	Вид діяльності	Кількість повторів
НГ-5	Ненавчальна інформація	68
	Перегляд фільмів	18
	Соцмережі- перегляд новин	12
	Соцмережі – комунікація	5

Студент	Вид діяльності	Кількість повторів
ОП-6	Навчальна інформація	34
	Соцмережі- перегляд новин	2
	Музика	2
	Ненавчальна інформація	1

Студент	Вид діяльності	Кількість повторів
МЮ-4	Навчальна інформація	134
	Соцмережі – комунікація	41
	Соцмережі- перегляд новин	41
	Ненавчальна інформація	13
	Перегляд фільмів	5

Студент	Вид діяльності	Кількість повторів
ОГ-5	Ненавчальна інформація	35
	Соцмережі- перегляд новин	18
	Робота	14
	Соцмережі – комунікація	9
	Навчальна інформація	5

Студент	Вид діяльності	Кількість повторів
МГ-5	Ненавчальна інформація	17
	Соцмережі- перегляд новин	9
	Навчальна інформація	7
	Соцмережі – комунікація	2

Студент	Вид діяльності	Кількість повторів
МП-1	Соцмережі- перегляд новин	43
	Робота	41
	Соцмережі – комунікація	12
	Навчальна інформація	8

Студент	Вид діяльності	Кількість повторів
ХП-6	Ненавчальна інформація	7
	Соцмережі – комунікація	6
	Соцмережі- перегляд новин	6
	Перегляд фільмів	5

Студент	Вид діяльності	Кількість повторів
ММ-5	Соцмережі- перегляд новин	360
	Ненавчальна інформація	48
	Соцмережі – комунікація	21
	Навчальна інформація	1

Студент	Вид діяльності	Кількість повторів
ІМ-5	Робота	81
	Ненавчальна інформація	39
	Соцмережі – комунікація	9
	Соцмережі- перегляд новин	9
	Перегляд фільмів	5

Студент	Вид діяльності	Кількість повторів
ОП-4	Ненавчальна інформація	46
	Соцмережі- перегляд новин	12
	Соцмережі – комунікація	7

Студент	Вид діяльності	Кількість повторів
ХБ-6	Соцмережі- перегляд новин	89
	Соцмережі – комунікація	9
	Навчальна інформація	4
	Ненавчальна інформація	2

Студент	Вид діяльності	Кількість повторів
ОБ-6	Соцмережі- перегляд новин	37
	Ненавчальна інформація	9
	Соцмережі – комунікація	7

Студент	Вид діяльності	Кількість повторів
РБ-6	Соцмережі- перегляд новин	15
	Соцмережі – комунікація	10
	Навчальна інформація	2

Студент	Вид діяльності	Кількість повторів
НЕ-4	Соцмережі- перегляд новин	58
	Навчальна інформація	13
	Соцмережі – комунікація	4

Студент	Вид діяльності	Кількість повторів
ВЕ-4	Ненавчальна інформація	15
	Соцмережі- перегляд новин	12
	Навчальна інформація	5

Студент	Вид діяльності	Кількість повторів
МІ-6	Соцмережі- перегляд новин	8
	Навчальна інформація	8
	Ненавчальна інформація	4
	Соцмережі – комунікація	2

Студент	Вид діяльності	Кількість повторів
НФ-6	Соцмережі- перегляд новин	35
	Навчальна інформація	20
	Соцмережі – комунікація	15
	Ненавчальна інформація	10

Студент	Вид діяльності	Кількість повторів
ЛФ-6	Ненавчальна інформація	40
	Соцмережі- перегляд новин	34
	Ігри	22
	Соцмережі – комунікація	5

Студент	Вид діяльності	Кількість повторів
НФ-6	Навчальна інформація	61
	Соцмережі- перегляд новин	59
	Ненавчальна інформація	35
	Соцмережі – комунікація	3

Загальні результати

Вид діяльності	кількість повторів
Соцмережі- перегляд новин	1 516
Ненавчальна Інформація	1 293
Соцмережі – комунікація	229
Фільми	103
навчальна інформація	100

Додаток Г

Методологічні джерела феноменології, соціології повсякденності, структуралізму у формуванні теоретичної основи дисертаційної роботи

№	<i>Основні положення феноменології, соціології повсякденності та структуралізму</i>	<i>Аплікація виділених положень до формування теоретичної бази дисертаційної роботи</i>
<i>Феноменологія А. Шюца</i>		
1.	А. Шюц в центр теоретизування ставить повсякденний світ, в якому живе та функціонує індивід.	Інтернет водночас є одним з таких повсякденних світів для свого користувача-студента та присутній як елемент/інструмент в інших його світах: дозвілля, роботи, навчання, родини, утворюючи зростаючу в масштабах віртуальну повсякденність.
2.	Повсякденність – це інтерсуб’єктивний світ, що існував задовго до нашого народження, пережитий та проінтерпретований іншими, нашими попередниками, як організований світ. Тепер він даний нашому переживанню й інтерпретації. Будь-яка інтерпретація цього світу заснована на запасі попередніх його переживань, переживань наших власних і переданих нам нашими батьками і вчителями. Світ повсякденного життя є сцена й одночасно об’єкт наших дій і взаємодій. Ми повинні опанувати його і ми повинні перетворювати його, щоб реалізувати ті цілі, які ми ставимо перед собою в ньому серед інших людей.	Повсякденність студента-користувача Мережі – це світ взаємодії суб’єктивностей як он-лайн, так і поза межами Інтернету. Мережа – це в технологічному плані суто сучасне утворення, тому його переживання та інтерпретація не відбувалася у попередніх поколіннях. Інтернет – це водночас віртуальний майданчик та об’єкт, на які спрямовані дії та взаємодії користувачів. Суб’єкт осмислює та перетворює Мережу, використовуючи її як засіб для досягнення поставленої мети: навчальної, розважальної, комунікативної, пізнавальної тощо.
3.	Множинність і різноманітність світів має свою ієрархію: вища – сфера повсякденного життя, нижча – сфера кінцевих значень.	Віртуальна повсякденність студента-користувача Інтернету є ієрархізованою. Основними критеріями градації є час, проведений в Мережі, та кількість заходів он-лайн з тією чи іншою метою.
4.	Повсякденність переважно проявляється і перетворюється в рутинізованих неусвідомлених практиках.	Повсякденність студента-користувача Мережі проявляється як в рутинізованих, невідрефлексованих практиках, так і в усвідомлених діях, які суб’єкт здійснює он-лайн; їх співвідношення є ситуативним.
5.	Джерелами формування повсякденної реальності є внутрішні (свідомість та поведінка особистості) та зовнішні (явища об’єктивного світу)	Джерела формування віртуального повсякденного життя студента поділяються на внутрішні (Інтернет-свідомість та Інтернет-практики) і зовнішні, тобто об’єктивно існуючі явища навколишнього світу, одним з яких є соціальний інститут освіти.
6.	Форму і структуру повсякденності	Інтернет-свідомість – свідомість

	утворює практична діяльність індивідів, а зміст – смисли, значення, цілі, інтереси, проекти і т. ін. – формує свідомість індивіда через процеси пізнання, інтерпретації і життєвого проектування.	студента-користувача Мережі – обробляє явища, інформацію, проблеми через призму наявності віртуальної повсякденності Інтернету та його інструментальних можливостей. Інтернет-практики – втілення певної діяльності студента у віртуальній повсякденності Інтернету он-лайн; це досягнення поставленої цілі, де Мережа – засіб досягнення мети. Разом вони працюють як єдиний механізм, що засвоює повсякденність (в тому числі й віртуальну) та змінює її.
7.	Особи з схожою повсякденністю утворюють різні соціальні групи. Ці групи розрізняються за характером і кількістю елементів повсякденності, що збігаються. Таким чином, складається повсякденність соціальної групи, що далі розвивається як самостійний феномен.	Студенти як соціальна група об'єднані спільною групоутворюючою діяльністю – навчанням. Всі вони є користувачами Інтернету. Конфігурація, структура, наповнення їхньої віртуальної повсякденності схоже: навчання, спілкування, дозвілля, робота / підробіток, побут. Хоча ієрархія світів є індивідуальною для кожного користувача, можна простежити певні загальні для групи тенденції і характеристики.
<i>Соціологія повсякденності П. Штомпки</i>		
8.	Для сучасної соціології повсякденності характерні: розвиток ІКТ, глобалізація, урбанізація, споживання та насичення навколишнього простору візуальністю.	Для соціології віртуальної повсякденності характерні: розвиток у сфері комп'ютерного програмування, штучного інтелекту, глобалізація інформації та комунікацій, споживання певного контенту он-лайн, переважання візуального контенту в Мережі.
9.	Розвиток нових візуальних методів дослідження: спостереження, контент-аналіз, аналіз особистих документів та інтерпретація віртуальних образів.	Для дослідження віртуальної повсякденності студентів-користувачів Мережі, яка проявляється в їхніх Інтернет-практиках та Інтернет-свідомості, використовуємо, поруч із класичними вербальними методами, також невербальні методи (само)спостереження, контент-аналіз скріншотів та структуровані інтерв'ю з використанням візуальних даних.
10.	Структура повсякденного життя включає контексти та аспекти, які формують аналітичну матрицю повсякденності. Контекст – це типова область соціального життя (сфери); аспект – елементи цієї сфери, що конструюють її. До них належать: дійові особи, їхні дії, взаємодії (+ соціальні відносини), колективність (+ її структура), культура, оточуюче	Повсякденність віртуального життя студентів-користувачів Інтернету розглядаємо у двох іпостасях: як окремих контекст, аспектами якого виступають: сам користувач / студент; його навчання, комунікація, розваги; комунікація он-лайн; Інтернет-спільнота; меми, програми, ігри; реальність Мережі; а також Інтернет як засіб, що

	середовище.	дозволяє організувати освітній процес.
<i>Структурний функціоналізм Т. Парсонса</i>		
11.	Будь-який соціальний феномен розглядається як система взаємопов'язаних структур, що складають її й утворюють єдине ціле.	Свідомість студента-користувача Мережі являє собою цілісну систему знань, оцінок, емоційних реакцій, мотивів та настанов, об'єднаних певною метою в рамках тої чи іншої проблемної ситуації в різних сферах життєдіяльності суб'єкта, де Інтернет займає допоміжну або головну позицію. Практичні віртуальні повсякденні дії студента-користувача Інтернету є також системним утворенням з перевагою таких складників, як навчання, комунікація, дозвілля, робота / підробіток, побут.
12.	Соціальна дія – це певний процес в системі "суб'єкт дії-мета-нормативна система- ситуація", що має мотиваційне значення для актора або, у випадку групи, для її учасників.	Інтернет-практики студентів як одиниця аналізу на рівні їхньої поведінки – це конкретні, рутинізовані або відрефлексовані дії студентів он-лайн або офф-лайн (стосовно Мережі), що мають певну структуру (суб'єкт, мета, засоби, ситуація), особливості та контролюються на основі попереднього досвіду, суб'єктивних вмінь, навичок, особливостей мотиваційної сфери студента-користувача Інтернету.
<i>Соціальний конструктивізм П. Бергера та Т. Лукмана</i>		
13.	Особистість чи група постійно створює своє бачення соціального світу, засвоює досвід та пропускає через себе об'єктивну реальність і конструює при цьому власне бачення навколишнього життя, формує відповідні картини світу.	Студенти як соціальна група постійно конструює своє бачення повсякденності, пропускає через власну свідомість об'єктивну реальність та формує власну картину світу та місце Інтернету в ній.
	Соціальна реальність – результат повсякденних комунікаційних процесів та безперервного конструювання значень і символів, які лежать в основі людської діяльності.	Віртуальне повсякдення формується у повсякденній комунікаційній взаємодії між її суб'єктами (студентами) в Мережі.
	Соціальна реальність поділяється на суб'єктивну (таку, що створюється людиною) та об'єктивну (таку, що існує незалежно від індивіда). Остання є відносною, оскільки об'єктивність фіксує суб'єкт, який її пізнає.	Виділяємо два світи реальності – реально існуючу (об'єктивну за характером), здебільшого незалежну від користувача, та віртуальну і переважно конструйовану самою людиною (суб'єктивну за характером), то сьогодні бачимо їхнє зрощування, а навіть перетворення цієї віртуальної реальності в об'єктивно існуючий соціальний світ для користувачів Інтернету, надто молоді.
<i>Окремі положення з етнометодології Г. Гарфінкеля</i>		

14.	Наголос на важливості контексту кожної конкретної ситуації для її адекватного та всестороннього емпіричного дослідження та інтерпретації.	Інтернет може бути самостійною цінністю або утилітарним засобом для досягнення мети студентом-користувачем залежно від конкретної ситуації, яку треба враховувати в процесі дослідження.
<i>Окремі положення з неофункціоналізму Дж.Александера</i>		
15.	Прагнення розв'язати проблему соціальної дії шляхом оновлення традиційної структурної парадигми в рамках ідеалістично-матеріалістичного континіуму з метою несуперечливого поєднання елементів структурного функціоналізму та некласичної метапарадигми в процесі методологічного теоретизування.	Віртуальна повсякденність студента-користувача Мережі, що конструюється в Інтернет-свідомості та проявляється і перетворюється в Інтернет-практиках, поєднує в собі рутинізовані, неусвідомлені, усвідомлені, раціональні та ірраціональні соціальні складові, які формують віртуальне повсякденне життя студентів у певній, властивій для кожного представника академічної групи конфігурації.

Джерело: авторське напрацювання

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ***Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:***

1. Хміль Я. В. Поняття “Інтернет-залежність” у соціогуманітарних науках та специфіка його дослідження в соціології. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2012. Вип. 6. С. 303–310.
2. Хміль Я. В. Видове різноманіття Інтернет-практик українських студентів. *Грані: наук.-теорет. і громад.-політ. альманах*. 2015. № 12/1 (128). С. 100–103.
3. Хміль Я. В. Соціологічні виміри Інтернет-свідомості користувачів мережі. Соціальні технології. *Актуальні проблеми теорії та практики*. 2016. Вип. 72. С. 70–78.
4. Хміль Я. В. Аксиоматичні ядра головних соціологічних підходів у дослідженні Інтернет-практик. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2016. Вип. 10. С. 232–241.
5. Khmil Y. Sociological conceptualization of “Internet-consciousness”. *Evropsky poticky a pravni diskurz*. 2017. Sv. 4. Vyd. 3. P. 164–169.

Відомості про апробацію результатів дисертації:

1. VI Міжнародний Львівський соціологічний форум «Дискретність чи неперервність? (Ре)інституціоналізація соціології в Україні» (м. Львів, 12 жовтня 2012 р.). Тема доповіді: «Інтернет-залежність як суперечливий чинник соціалізації сучасної української молоді». Форма участі – очна.
2. 9 Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуалізація ціннісних змін у сучасному суспільстві» (м. Київ 2 листопада 2012). Тема доповіді: «Інтернет-залежність та стиль життя сучасної української молоді». Форма участі – очна.

3. Міжнародна науково-практична конференція «Історичні, соціологічні, політичні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (м. Херсон 17-18 жовтня 2014). Тема доповіді: «Методологічні основи Інтернет-залежності в соціології». Форма участі – заочна.

4. VIII Львівський соціологічний форум «Сучасний український соціум: доцентрові та відцентрові тенденції» (м. Львів, 17 жовтня 2014 р.). Тема доповіді: «Методологічні основи Інтернет-практик сучасного українського студентства». Форма участі – очна.

5. VII Міжнародна конференція студентів та молодих вчених «Соціологія та сучасні соціальні трансформації» (м. Київ, 13-14 листопада 2014 р.). Тема доповіді: «Види Інтернет-практик студентів». Форма участі – очна.

6. Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні напрямки вирішення актуальних проблем суспільних наук» (м. Одеса 21-22 жовтня 2016 р.). Тема доповіді: «Причини та чинники Інтернет-залежності як соціального феномену». Форма участі – очна.

7. Realita a perspektivy vyvoja spolocnosti: socialne, psychologicke a politicke aspekty (Sladkovicovo, Slovenska republika 28-29 oktobra 2016). Тема доповіді: «Віртуальні мережеві спільноти як нові соціальні групи». Форма участі – заочна.